

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПОКАЛЮК ВАДИМ ВІКТОРОВИЧ

УДК 94:378:631:316.442-048.35(477)«192»(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
ВИЩА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ОСВІТА УКРАЇНИ В УМОВАХ
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
(20-ті рр. ХХ ст.)

Спеціальність 07. 00. 01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

В. В. Покалюк

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник **Комарніцький Олександр Борисович, доктор історичних наук, доцент.**

АНОТАЦІЯ

Покалюк В. В. Вища сільськогосподарська освіта України в умовах становлення та розвитку радянського суспільства (20-ті рр. XX ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, 2018.

У дисертації комплексно і всебічно проаналізовано становище сільськогосподарських закладів вищої освіти за умов формування тоталітарної системи. Окремі аспекти проблеми досліджували радянські, зарубіжні та сучасні українські вчені. Дисертант вважає, що більшість з них вивчали загальноукраїнський контекст. Поза їх увагою залишилося ще чимало нез'ясованих питань, пов'язаних з навчальною, науковою і громадсько-політичною діяльністю цих закладів, їхнім матеріальним становищем.

Доведено, що більшовики створили власну модель вищої освіти (інститути, технікуми), яка надавала пріоритет практичній підготовці фахівців. Сільськогосподарські заклади вищої освіти готували спеціалістів з агрономічної, ветеринарно-зоотехнічної, садово-городньої, лісної, меліоративної галузей та землеустрою. Водночас, автор доводить, що суттєвим недоліком у роботі сільгоспвишів стала плинність їх керівників, що негативно позначалося на житті трудових колективів, якості навчального процесу. Відповідальність за керівництво цими закладами покладалася також на політкомісарів і колегіальні органи.

У роботі наголошується, що при формуванні студентського контингенту пріоритетним було дотримання класового підходу, за якого перевагу при вступі надавали вихідцям із робітничо-селянського середовища. Ця політика більшовицької влади реалізовувалася, насамперед, через систему відряджень, мобілізацію на навчання т.зв. 25-тисячників. У середині десятиліття систему відряджень скасували, але і надалі при вступі зберігався класовий принцип комплектування майбутніх кадрів. Автор встановив, що з року в рік виникали

труднощі із набором молоді, що позначилося на кількості студентів на основних курсах. За соціальним складом переважали селяни, а за національним – українці, що було спричинене профілем вишу, який готував кадри переважно для українського села, яке зберігало свій національний характер. У дослідженні доведено, що упродовж десятиліття більшовики не змогли забезпечити чисельне домінування комуністів і комсомольців у середовищі студентів. Власне це стосується і викладацького складу, чисельність якого упродовж десятиліття зростає. До негативних тенденцій кадрового забезпечення сільгоспвишів дисертант відніс значне поширення сумісництва, велику плинність кадрів, відсутність у частини викладачів спеціальної освіти.

Визначено позитивні і негативні риси навчальної і наукової роботи. Навчальний рік спочатку поділявся на триместри, а з кінця десятиліття – семестри. Фахівців готували за навчальними планами, які досить часто змінювалися. Особливу увагу приділяли викладанню суспільно-політичних дисциплін, військово-патріотичному вихованню. На життя вишів певний вплив справляла політика українізації. Одним із пріоритетів була навчально-методична робота, яку переважно проводили факультетські і предметні (циклові) комісії. Значних змін зазнали методи навчання, еволюціонувавши від лекцій до більш активного бригадно-лабораторного методу.

У дисертації зазначено, що частина викладачів займалися науково-дослідною діяльністю, зокрема у складі науково-дослідних кафедр. У вишах формувалися наукові школи, очолювані знаними не лише в Україні, але й далеко за її межами вченими. З'ясовано, що загалом ця робота була малорезультативною, оскільки в ній брала участь незначна частина викладачів і продукувала не багато наукових праць. Схарактеризовано студентську науково-дослідну роботу, яка концентрувалася у загальнонаукових і вузькопрофільних гуртках, семінарах вищого типу. Поодинокі студенти друкували статті. Найбільш здібних випускників рекомендували на навчання в аспірантурі.

Досліджується процес проходження студентами виробничих практикумів, безперервної виробничої практики, проведення екскурсій. Випускників

направляли на стажування, де вони демонстрували на практиці здобуті теоретичні знання і виконували дипломні роботи. Після проходження стажування кваліфікаційні комісії видавали їм відповідні документи про здобуття фаху.

Висвітлено основні напрямки громадсько-політичної діяльності, якою опікувалися, насамперед, осередки КП(б)У і ЛКСМУ, які намагались проникнути у внутрішнє життя вишів. Під їхнім керівництвом працювали гуртки ідеологічного спрямування. Досліджено різні форми ідейно-політичної роботи у вишах: проведення антирелігійної пропаганди, соціалістичного змагання; мобілізацію викладачів і студентів для відзначення державних свят і участі в загальнодержавних кампаніях, вшанування пам'яті В. Леніна, передплаті позик індустріалізації.

Дисертант з'ясував, що у 20-х рр. важливою складовою у житті вишів була громадська діяльність. У роботі висвітлено роботу із формування органів студентського самоврядування, насамперед, студкомів, які захищали і відстоювали права та інтереси студентів. У 1923 р. їх об'єднали з студентськими профспілковими організаціями і створили виконавчі бюро професійних секцій, які, у свою чергу, трансформували у середині десятиліття у єдиний профком. Автор акцентує увагу на поширенні практики створення осередків масових добровільних товариств культурно-освітнього напрямку: «Тсоавіахім», МОДР, «Товариство допомоги жертвам революції», «Друзі дітей», «Культзмичка», «Геть неписьменність». Зазначається, що важливим ідеологічним чинником у житті вишів була їхня періодика, яка виконувала пропагандистську і освітньо-культурну функції. У роботі наголошується на проведенні у студентському середовищі соціальних «чисток», у ході яких відраховували «соціально-чужих» студентів. Звернено увагу на те, що упродовж десятиліття у середовищі викладачів і студентів набули певного поширення опозиційні настрої щодо радянської влади.

У дослідженні аналізується позавишівська робота викладачів і студентів, зокрема, у селах. Йдеться про участь у колективізаційних процесах, хлібозаготівлях, допомозі селянам у різних сільськогосподарських роботах, кампаніях з лісонасадження, розвитку садівництва, ведення тваринництва,

проведення відповідної практичної показової роботи. Висвітлено участь вишів в агрономічній пропаганді, консультуванні з різних питань, проведенні сільськогосподарських курсів, організації навчання у зимових сільськогосподарських школах, гуртках, сільгоспвиставок, політико-освітній роботі. Сільськогосподарські виші надавали шефську допомогу також червоноармійцям, підприємствам міст.

Дисертант проаналізував формування навчально-матеріальної бази сільгоспвишів. Зокрема, показано покращення обладнання кабінетів і лабораторій, зростання бібліотечних фондів, створення навчально-дослідних підрозділів. Упродовж десятиліття існувала потреба у розширенні навчальних площ. Лише декілька були достатньо забезпечені ними. Автор доводить, що однією із найгостріших тогочасних проблем було забезпечення студентів житлом. Виші організовували підсобні господарства, у частині з яких вирощували високопродуктивні сорти, тваринницькі ферми. З'ясовано, що досить часто у них робочою силою були студенти і викладачі. Для підтримки студентської молоді запроваджувалися державні стипендії, якими забезпечили, насамперед, тих, хто у свій час навчався на робітфаках. На початку 20-х рр. для студентів запровадили плату за навчання. Цей крок був малопродуманим, зважаючи на малозабезпеченість родин молоді. Зазначається, що складним було становище професорсько-викладацького складу, чимало викладачів відчували матеріальну незахищеність. Низька зарплата стала причиною їх великої плинності. Наголошено, що досить гостро стояло питання з харчуванням студентів, особливо у 1921-1923 рр., коли в Україні поширився голод. Матеріальні негаразди спричинили погіршення їхнього здоров'я. Дослідник зазначає, що, не зважаючи на всі негаразди, молодь знаходила час і для культурного дозвілля.

У додатках розкрито різні сторони життя вишів: подано дані про їх керівників, діяльність комітетів технікумів, прийом студентів, кількісний склад студентів і викладачів, перелік дисциплін, які вивчали студенти, розподіл навчальних планів на цикли дисциплін. В окремих додатках йдеться про роботу циклових комісій, бібліотек, про стажування та кількість випускників,

урожайність деяких культур у господарствах, кількість поголів'я сільськогосподарських тварин на фермах, господарсько-технічний персонал, стипендіальне забезпечення, кількість студентів, які вносили плату за навчання.

Ключові слова: сільськогосподарський, інститут, технікум, викладачі, студенти, навчання, гурток, осередок, село, стипендія, їдальня.

SUMMARY

Pokaliuk V. V. Higher agricultural education of Ukraine in conditions of Soviet society formation and development (20-ies of 20th century). – Qualification scientific work, manuscript copyright.

The dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, 2018.

In the dissertation, the situation of agricultural higher educational institutions in the conditions of Soviet society formation and development is comprehensively and extensively analyzed. Separate aspects of this problem were investigated by Soviet, foreign and modern Ukrainian scientists. The author of dissertation believes that most of them studied the all-Ukrainian context. Out of their attention, there are still a lot of unclear passed over issues related to the educational, scientific and socio-political activities of these institutions, their material situation.

It is proved that the Bolsheviks created own model of higher education (institutes, technical schools), which gave priority to practical training of specialists. Agricultural universities trained specialists in agronomy, horticulture, forestry, livestock farming, land reclamation and land management. At the same time, the author proves that a significant drawback in the work of the agricultural universities was the turnover of the heads of universities, which had a negative impact on the work collectives lives, the quality of the educational process. Responsibility for the leadership of these institutions was also assigned to political commissars and collegiate bodies.

The paper notes that when forming the student body, the priority was the observance of the class approach, in which the preference was given to those born and

raised in workers' and peasants' environment. This Bolshevik policy was implemented, first of all, through a system of business trips, mobilization for training the so-called. 25 - thousands. In the middle of the decade, the system of business trips was abolished, but in the future, upon admission, the class principle of recruiting future personnel was preserved. The author found that from year to year there were difficulties with recruiting young people, it affected the number of students at the main courses. The social composition was dominated by peasants, and by nationality - Ukrainians, that was caused by the profile of the university, which trained personnel mainly for the Ukrainian village, which preserved its national character. The study proved that during the decade the Bolsheviks could not ensure the numerical domination of communists and Komsomol members among students. Actually, this also concerns the teaching staff, whose number increased over the decade. To the negative tendencies of the staffing of the colleges, the dissertator attributed the wide spread of part-time work, the high turnover of staff, and the lack of special education for some teachers.

Positive and negative features of educational and scientific work are determined. The academic year was first divided into terms, and from the end of the decade - a semester. The specialists were trained according to the curriculum, which changed quite often. Particular attention was paid to teaching social and political disciplines, military-patriotic education. The policy of Ukrainization had a certain influence on the life of the universities. One of the priorities was the teaching and methodical work, which was mainly carried out by faculty and subject (cyclic) commissions. Significant changes were made in teaching methods, evolving from lectures to a more active brigade-laboratory method.

In the dissertation it was noted that some of the teachers was engaged in research and development, in particular, as part of research departments. In the universities, scientific schools were formed, headed by scientists known not only in Ukraine but also far beyond its borders. It was found that, in general, this work was of little effectiveness, since it involved an insignificant number of teachers and produced few scientific papers. Student research work was characterized, which was concentrated in general scientific

and narrow-profile circles, seminars of the highest type. Single students were writing articles. The most capable graduates were recommended for postgraduate studies.

The process of students' practical training, continuous production practice, and excursions is studied. Graduates were sent for an internship, where they demonstrated in practice the theoretical knowledge obtained and performed the scientific work. After the internship, the qualification commissions gave them relevant documents on the receipt of the profession.

The main directions of social and political activity were covered, which, first of all, the cells of the KP(B)U and LCSYU, who tried to penetrate into the internal life of the universities, were engaged. Circles of ideological direction worked under their leadership. Various forms of ideological and political work in universities have been studied: anti-religious propaganda, socialist competition; the mobilization of teachers and students to celebrate public holidays and to participate in nationwide campaigns, the memory of Vladimir Lenin, the subscription of industrialization loans.

The author of dissertation found out that in the 20's public activity was an important component in the life of universities. The paper covers the work on the formation of students self-government bodies, first of all, the students, who defended and protected rights and interests of students. In 1923 they were united with student trade union organizations and created executive bureaus of professional sections, which, in turn, were transformed into a single trade union committee in the middle of the decade. The author draws attention to the dissemination of the practice of creating cells of mass voluntary societies of the cultural and educational field "DOSAAF", MOPR, "Society for Assistance to Victims of the Revolution", "Friends of Children", "Kultzmychka", "Down with Illiteracy". It is noted that an important ideological factor in the life of universities was their periodicals, which carried out propaganda and educational and cultural functions. The paper notes the holding of social "purges" in the student environment, during which "socially-alien" students were expelled. Attention is drawn to the fact that over the course of the decade, opposition sentiments on the Soviet authorities gained some popularity among teachers and students.

In the study, the not university work of teachers and students, in particular in the villages, is analyzed. We are talking about participation in collectivization processes, grain procurements, assistance to peasants in various agricultural works, campaigns on afforestation, development of gardening, cattle breeding, conducting relevant practical demonstration work. The participation of universities in agronomical propaganda, consulting on various issues, conducting agricultural courses, organizing training in winter agricultural schools, camps, exhibitions, political and educational work are covered. Agricultural higher educational institutions also provided patronage assistance to Red Army men and city enterprises.

The author of dissertation analyzed the formation of the educational and material base of the agricultural universities. In particular, the improvement of equipment for classrooms and laboratories, the growth of library funds, and the creation of training and research units are shown. During the decade, there was a need to expand the training areas. Only a few were sufficiently provided with them. The author proves that one of the most acute problems at that time was providing students with housing. The higher educational institutions organized subsidiary farms, in part of which high-productive varieties and cattle-breeding farms were grown. It was found out that quite often in them the workforce was students and teachers. To support students' youth, state scholarships were introduced, which were given, first of all, to those who at the same time studied at the workers' faculties. In the early 20-ies, for students, a tuition fee was introduced. This step was unthinkable given the poor families of young people. It is noted that the position of the teaching staff was difficult, many teachers felt material insecurity. Low wages caused their high fluidity. It was noted that the issue of students' nutrition was acute enough, especially in 1921-1923, when famine broke out in Ukraine. Material problems led to a deterioration in their health. The researcher notes that, despite all adversity, the youth found time for cultural leisure.

In the annexes, various aspects of the life of higher education institutions are revealed: data are presented on their leaders, the activity of committees of technical schools, the admission of students, the quantitative composition of students and teachers, the list of disciplines studied by students, the distribution of curricula for

cycles of disciplines. In some applications, we are talking about the work of the cycle commissions, libraries, internships and the number of graduates, the yield of some crops on farms, the number of farm animals on farms, the technical staff, the scholarship, the number of students who paid tuition fees.

Key words: agricultural, institute, technical school, teachers, students, training, circle, group, village, scholarship, canteen.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Публікації у наукових фахових та у виданнях, уведених до міжнародних наукометричних баз

1. *Покалюк В. В.* Архівні джерела про сільськогосподарські вищі Правобережної України на початку 20-х рр. ХХ ст.: структурні зміни, формування викладацького та студентського складу // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [редкол.: О. П. Реєнт (голова), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2014. Т. 21. С. 285–292.

2. *Покалюк В. В.* Архівні документи про Кам'янець-Подільський технікум цукроваріння (сільськогосподарський технікум імені Карла Лібкнехта) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [редкол.: О. П. Реєнт (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. Т. 20. С. 85–90.

3. *Покалюк В. В.* Діяльність Новоуполтавського єврейського сільськогосподарського технікуму у 1920-х рр. // *Virtus: Scientific Journal / Editor-in-Chief M.A. Zhurba. January #20, Part 2. Montreal, Svatove, 2018. С. 112–115.*

4. *Покалюк В. В.* Журнал «Студент революції» про навчальну, науково-дослідну, громадсько-політичну роботу сільськогосподарських вишів УСРР у 1920-ті рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 65–77.

5. *Покалюк В. В.* Інституціоналізація вищих сільськогосподарських навчальних закладів УСРР у 1920-х рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, В. В. Газін та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. Т. 27. С. 338–350.

6. *Покалюк В. В.* Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут на початку 20-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [редкол.: О. П. Реєнт (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 18. С. 47–57.

7. *Покалюк В. В.* Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут на початку 20-х рр. ХХ ст.: становлення та діяльність // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 6. С. 386–392.

8. *Покалюк В. В.* Науково-дослідна робота студентів сільськогосподарських навчальних закладів радянської України у 1920-х рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [редкол.: О. П. Реєнт (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2017. Т. 24. С. 98–109.

9. *Покалюк В. В.* Одеський сільськогосподарський інститут на початку 20-х рр. ХХ ст. // Інтелігенція і влада: історія: зб. наук. пр. / [редкол.: Г. І. Гончарук (гол. ред.), М. С. Кучерук, О. А. Бачинська та ін.]. Одеса: Одеський нац. політехн. ун-т, 2014. Вип. 30. С. 204–209.

10. *Покалюк В. В.* Сільськогосподарські виші України у першій половині 20-х рр. ХХ ст.: утворення та структуризація, формування професорсько-викладацького та студентського колективів // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету / [редкол.: Ф. Г. Турченко (гол. ред.), Ю. О. Каганов, Г. М. Васильчук та ін.]. Запоріжжя: Запоріз. нац. ун-т, 2015. Вип. 44. Т. 1. С. 184–189.

11. *Покалюк В. В.* Часопис «Червоний кордон» про Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут середини 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [редкол.: О. П. Реєнт (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. Т. 19. С. 113–123.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

12. *Покалюк В. В.* Діяльність науково-дослідних кафедр у сільськогосподарських інститутах УСРР у 1920-ті рр. // Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених «Сучасні тенденції у розвитку науки та освіти», м. Кам'янець-Подільський, 23 березня 2017 р. / [редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет (відп. ред.), П. С. Атаманчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. С. 36–40.

13. *Покалюк В. В.* До питання про виникнення сільськогосподарських вишів УСРР та формування їхнього студентського складу у 1920-ті рр. (на матеріалах журналу «Студент революції») // Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Спогади. Дослідження: зб. матер. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 12 вересня 2016 р. / [уклад.: В. А. Дубінський, В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 2. С. 145–149.

14. *Покалюк В. В.* «Записки Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту» як джерело до вивчення історії сільськогосподарського вишу у Кам'янці-Подільському // Вища освіта на Поділлі: матеріали наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 30 жовтня 2013 р. / [редкол.: В. А. Дубінський (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. С. 48–54.

15. *Покалюк В. В.* Луганський сільськогосподарський технікум імені К. А. Тімірязєва на початку 20-х рр. ХХ ст. (за документами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України) // Наукові праці

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів, м. Кам'янець-Подільський, 5–6 березня 2013 р. / [редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет, В. С. Кшевецький та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 12. У 3-х т. Т. 1. С. 45–46.

16. *Покалюк В. В.* Маслівський насіннєво-сортивничий технікум на початку 20-х рр. ХХ ст. (за документами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів, м. Кам'янець-Подільський, 20–21 березня 2014 р. / [редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет, В. С. Кшевецький та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 13. У 3-х т. Т. 1. С. 45–46.

17. *Покалюк В. В.* Могилів-Подільський сільськогосподарський технікум на початку 20-х рр. ХХ ст. (за документами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали ХХV Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., м. Вінниця, 11–12 жовтня 2013 р. / [редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), А. В. Войнаровський, Л. М. Спіріданова та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2013. С. 419–422.

18. *Покалюк В. В.* Навчальна та науково-дослідна робота Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту в першій половині 20-х рр. ХХ ст. // Матеріали ХІV Подільської історико-краєзнавчої конференції, м. Кам'янець-Подільський, 14–15 листопада 2014 р. / [редкол.: С. А. Копилов (співгол.), О. П. Реєнт (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. С. 340–345.

19. *Покалюк В. В.* Науково-дослідна робота викладачів сільськогосподарських технікумів УСРР у 1920-ті рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів, м. Кам'янець-Подільський,

14–15 березня 2017 р. /[редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет (відп. ред.), Р. М. Білик та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Вип. 16. У 3-х т. Т. 1. С. 41–42.

20. *Покалюк В. В.* Просвітницька діяльність сільськогосподарських вишів України у 20-х рр. ХХ ст. // «Просвіта»: минуле та сучасне: матеріали регіон. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р. /[редкол: В. А. Дубінський (гол.), О. Б. Комарніцький, В. В. Полятинчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 143–146.

21. *Покалюк В. В.* Реорганізація, структурування, організація діяльності та управління сільськогосподарських вишів УСРР у 1920-х рр.: на матеріалах Поділля // Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія і сучасність», м. Хмельницький, 27 вересня 2017 р. /[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), С. М. Єсюнін (відп. ред.), В. Г. Байдич та ін.]. Хмельницький: Мельник А. А., 2017. С. 132–136.

22. *Покалюк В. В.* Сільськогосподарські технікуми Поділля у першій половині 1920-х рр.: формування викладацького та студентського складу, навчально-наукова та громадська діяльність // Матеріали I Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України», м. Хмельницький, 22 вересня 2016 р. /[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), С. М. Єсюнін (відп. ред.), В. Г. Байдич та ін.]. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2016. С. 205–208.

23. *Покалюк В. В.* Сутиський сільськогосподарський технікум імені Тараса Шевченка // Науковий вісник «Меджибіж»: матеріали XI наук.-краєзнавч. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України», смт. Меджибіж, 13–14 червня 2014 р. /[редкол.: А. Г. Філінюк (співгол.), О. Г. Погорілець, Л. В. Баженов та ін.]. Хмельницький: ІРД, 2014. Ч. 1. С. 225–229.

24. *Покалюк В. В.* Формування студентських контингентів сільськогосподарських вишів Києва у 1920-ті роки // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Другі Києвознавчі читання: історія та

етнокультура», м. Київ, 29 березня 2017 р. /[редкол.: О. П. Реєнт (гол.), В. П. Капелюшний, І. К. Патриляк та ін.]. Київ: Фоліант, 2017. С. 332–338.

25. *Покалюк В. В.* Формування студентського та викладацького складу сільськогосподарських вишів Поділля у 1920-х рр. // Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції, м. Кам'янець-Подільський, 17–18 листопада 2017 р. /[редкол.: С. А. Копилов (співгол.), О. П. Реєнт (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2017. С. 346–350.

26. *Покалюк В. В.* Херсонський сільськогосподарський технікум у 20-ті рр. ХХ ст.: формування студентського складу, навчальна та науково-дослідна робота // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції «Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка», м. Каховка, 16–17 вересня 2016 р. /[упоряд. М. В. Гончар]. Каховка-Херсон: Гілея, 2016. С. 115–118.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

27. *Покалюк В. В.* Навчальна діяльність студентів вищих сільськогосподарських навчальних закладів на початку 20-х рр. ХХ ст. (на матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України) // Міждисциплінарні гуманітарні студії: іст. науки /[редкол.: Г. В. Боряк (гол. ред.), А. В. Блануца, В. П. Кононенко та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2014. Вип. 1. С. 143–151.

28. *Покалюк В. В.* Навчально-методична робота сільськогосподарських вишів УСРР (20-ті рр. ХХ ст.) // Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр. /[редкол.: С. А. Копилов (гол., наук. ред.), І. О. Кучинська, В. А. Дубінський та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Вип. 8. С. 125–135.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
Розділ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДИСЕРТАЦІЇ.....	10
1.1. Історіографія проблеми.....	10
1.2. Джерельна база дослідження.....	24
1.3. Методологічні засади роботи.....	34
Розділ II. ТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ УСРР. ФОРМУВАННЯ СТУДЕНТСЬКОГО КОНТИНГЕНТУ.....	38
2.1. Реорганізація, структурування, організація діяльності та управління сільськогосподарських вишів.....	38
2.2. Організація прийому студентської молоді на навчання та його особливості.....	51
Розділ III. НАВЧАЛЬНА ТА НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ.....	66
3.1. Забезпечення якості підготовки фахівців	66
3.2. Участь викладачів та студентів у науково-дослідній роботі.....	82
3.3. Організація та проведення практичної підготовки (виробничої практики, стажування та екскурсій), випуски студентів	96
Розділ IV. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ВИШІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРОФІЛЮ.....	109
4.1. Мета, завдання та їх реалізація у діяльності партійних і комсомольських осередків	109
4.2. Функціонування громадських організацій, органів студентського самоврядування, масових добровільних товариств. Боротьба партійно-радянського режиму проти опозиційних настроїв	121
4.3. Форми і методи діяльності сільгоспвишів із агропропаганди та агрономізації сільського населення. Шефська робота.....	135

Розділ V. МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА, МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ТРУДОВОГО І СТУДЕНТСЬКОГО КОЛЕКТИВІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	151
5.1. Забезпечення навчальними і житловими площами. Підсобні господарства вишів.....	151
5.2. Стан забезпечення стипендіями і зарплатами, харчування, медичне обслуговування. Дозвілля студентів.....	165
ВИСНОВКИ.....	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	189
ДОДАТКИ.....	278

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВБПС	виконавче бюро професійних секцій
виконбюро	виконавче бюро
виш, ЗВО	заклад вищої освіти
губпрофосвіта	губернський відділ професійної освіти
Держархів	Державний архів
зоотехнікум	зоотехнічний технікум
КВД	каса взаємодопомоги
КНС, комнезам	комітет незаможних селян
комосередок	комуністичний осередок
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
КППС	комітет поліпшення побуту студентства
КСМУ	Комуністична спілка молоді України
лікнеп, лікпунт	пункт ліквідації неписьменності
ЛКСМУ	Ленінська комуністична спілка молоді України
н.р.	навчальний рік
нарком	народний комісар
нацменшина	національна меншина
НКО, Наркомос	Народний комісаріат освіти
політгурток	політичний гурток
політкомісар	політичний комісар
СГІ	сільськогосподарський інститут
СГТ	сільськогосподарський технікум
сільгоспвиш	сільськогосподарський заклад вищої освіти
СНТ	студентське наукове товариство
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦВК	Центральний Виконавчий Комітет
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦКСС	Центральний комітет зі студентських справ
ЦСУ	Центральне статистичне управління

ВСТУП

Актуальність теми. 20-ті рр. XX ст. характерні суперечливими явищами багатокладності радянської економіки, вільного економічного підприємництва та державної централізації, ідейної монополії більшовицької партії, які не могли не позначитися на суспільному житті. Відповідно до цих тенденцій доречно розглядати освітні перетворення, які, окрім розв'язання ідеологічних питань, передбачали підготовку кадрів для українського села, оскільки на початку 1920-х рр. в органах державної влади і радгоспах не вистачало кваліфікованих спеціалістів. Зміни в економічних відносинах, розвиток різних форм господарювання викликали потребу розширення підготовки кадрів сільськогосподарського профілю, переважна більшість з яких не мали не лише фахової, а й відповідної загальної освіти. Загалом, проблема кадрів, які б могли керувати сільськогосподарськими державними і кооперативними господарствами, вимагала від влади свого якнайшвидшого вирішення. Для цього відкривали сільськогосподарські заклади вищої освіти, які готували фахівців для потреб сільського господарства. Наприкінці 20-х рр. сталися кардинальні зміни, коли державно-партійне керівництво країни відкидає непевську суспільну модель і починає застосовувати адміністративний тиск на селян з метою вилучення т.зв. «надлишків хліба». У цей період відбулися глибокі соціальні зрушення у середовищі селян, пов'язані із здійсненням сталінської примусової колективізації і політики «ліквідації куркульства як класу», внаслідок чого було сформовано нову соціальну верству – колгоспне селянство. Звісно, ці процеси прямо позначилися і на змісті сільськогосподарської освіти. Загалом, проблема підготовки кадрів для аграрного сектора у 20-ті рр. XX ст. недостатньо висвітлена і потребує свого подальшого дослідження. Сукупність цих факторів і зумовлює актуальність теми дослідження.

Зв'язок теми з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана у межах комплексної наукової теми «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів і до сьогодення»

кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (№ держ. реєстрації 0116U008422).

Мета і завдання дослідження. На основі наукового аналізу конкретного історичного матеріалу комплексно і всебічно дослідити процес формування сільськогосподарської вищої освіти, її особливості за умов становлення та розвитку радянського суспільства у 20-ті рр. ХХ ст.

Реалізацію мети конкретизовано такими завданнями:

– здійснити історіографічний аналіз наукової літератури, з'ясувати ступінь розкриття в ній теми дослідження; схарактеризувати історичні джерела, використані у роботі, та з'ясувати рівень їх репрезентативності;

– встановити реорганізаційні процеси в системі вищої аграрної освіти, зміни в організації діяльності та управління сільськогосподарськими вишами;

– проаналізувати організацію прийому студентської молоді на навчання і визначити його особливості;

– показати кількісний склад і фаховий рівень викладачів; схарактеризувати навчальну, методичну і науково-дослідну роботу викладачів та студентів;

– з'ясувати напрямки роботи партійних і комсомольських осередків, громадських організацій, органів студентського самоврядування; показати боротьбу більшовицького режиму проти опозиційних настроїв в аграрних вишах;

– дослідити форми і методи агрономізації сільського населення; проаналізувати шефську роботу закладів вищої освіти;

– схарактеризувати навчально-матеріальну базу сільськогосподарських вишів, рівень життя, побут та дозвілля учасників навчального процесу.

Об'єктом дослідження є становлення радянської моделі вищої освіти в 20-х рр. ХХ ст. До закладів вищої освіти тоді належали інститути і технікуми.

Предметом вивчення є з'ясування процесу формування вищої сільськогосподарської освіти, а також навчально-виховна, науково-дослідна і громадсько-політична діяльність закладів вищої освіти, їх матеріально-технічна база, побутове, фінансове становище учасників освітнього процесу в умовах

становлення й розвитку державної політики 1920-х рр. щодо системи вищої аграрної освіти УСРР.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 20-ті рр. ХХ ст. Нижньою межею є 1921 р., коли засновуються сільськогосподарські інститути у Харкові, Києві і Кам'янці-Подільському та перші технікуми. Верхня межа визначається 1928-1929 рр., коли виникли сільськогосподарські інститути у 5 містах (Херсоні, Білій Церкві, Луганську, Полтаві та Умані), чим завершено творення мережі аграрних закладів вищої освіти, що були в системі Наркомату освіти УСРР.

Територіальні межі дисертації охоплюють територію радянської України, в її тогочасних кордонах, за винятком Молдавської АСРР. У 1922-1925 рр. УСРР поділялася на 9 губерній, у 1925-1929 рр. – 41 округу.

Методи досліджень. У процесі виконання роботи використано низку загальнонаукових методів, зокрема аналіз, синтез, індукцію та дедукцію, методи аналогії і порівняння, діалектичний метод. Застосовано також різні спеціально-історичні методи історичного дослідження. Серед них – ретроспективний та історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, структурно-функціональний, періодизації.

Наукова новизна і теоретичне значення отриманих результатів полягають у комплексному дослідженні становлення радянської моделі вищої сільськогосподарської освіти, навчальної та науково-дослідної роботи, громадсько-політичного життя, матеріального становища сільськогосподарських закладів вищої освіти у 20-ті рр. ХХ ст.

У дисертації вперше:

- зроблено аналіз історіографічного доробку та наявних джерел;
- показано динаміку чисельності студентів, їхній соціальний, партійний, освітній склад, здійснено розподіл молоді за статтю та віком;
- визначено фаховий рівень викладачів, з'ясовано питання сумісництва;
- проаналізовано процес організації та результативність навчальної роботи вишів і науково-дослідної роботи студентів;

– вивчено питання щодо організації виробничих практикумів, безперервних виробничих практик, «літніх» триместрів, екскурсій;

– з'ясовано форми і методи роботи студентів і викладачів в агропропаганді та агрономізації сільського населення.

Уточнено:

– чисельність мережі сільськогосподарських закладів вищої освіти;

– кількісний склад викладацького колективу.

Отримали подальший розвиток проблеми:

– організація прийому до закладів вищої освіти, робота робітфаків і професійних шкіл;

– реалізація політики українізації;

– формування навчально-матеріальної бази вишів;

– діяльність науково-дослідних кафедр і науково-дослідна діяльність викладачів;

– організація стажування випускників;

– діяльність осередків партійних і комсомольських організацій, добровільних товариств, робота закладів вищої освіти щодо випуску власної періодики;

– діяльність органів студентського самоврядування і профспілкових організацій;

– проведення соціальних чисток, поширення опозиційних настроїв у середовищі студентів та викладачів і боротьби з ними режиму;

– матеріальне становище учасників навчального процесу.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні обґрунтування, узагальнення і висновки, які містяться у дисертації, можуть прислужитися під час написання узагальнювальних праць з аграрної історії та історії вищої освіти країни; підготовці і розробці спецкурсів з історії України та історії української культури. Аграрним закладам вищої освіти доцільно запозичити досвід залучення молоді до участі у навчально-методичній роботі. Варто звернути увагу на проведення у тогочасних вишах екскурсійної й гурткової НДР, доцільно ознайомитися з

формами і методами роботи студентів і викладачів щодо агрономізації сільського населення.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднені автором на 4 міжнародних («Другі киевознавчі читання: історія та етнокультура» (м. Київ, 29 березня 2017 р.), «XVII Кирило-Мефодіївські читання» (м. Харків, 11-12 травня 2017 р.) та ін.), 8 всеукраїнських («I Міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ, 3 жовтня 2013 р.), «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження» (м. Вінниця, 11-12 жовтня 2013 р.), «Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка» (м. Нова Каховка, 16-17 вересня 2016 р.) та ін.), 13 регіональних і вишівських наукових конференціях. Результати дослідження були предметом обговорення на засіданнях кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, отримані здобувачем особисто.

Публікації. З теми дослідження здійснено 28 публікацій. З них 10 статей опубліковано у наукових фахових виданнях, визначених ДАК МОН України. 4 статті вміщено у виданнях іноземних держав або у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз.

Структура дисертації визначається змістом проблеми, поставленою метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 5 розділів, 13 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (89 сторінок, 890 позицій), додатків. Обсяг основного тексту становить 188 сторінок, загальний – 312.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДИСЕРТАЦІЇ

1.1. Історіографія дослідження

У 20-х рр. ХХ ст. – на початку нинішнього століття з'явилася низка праць, присвячених різним аспектам історії вищої сільськогосподарської освіти радянської України. Комплексно ця проблема не вивчалась. Загалом, весь масив літератури можна розподілити на три групи: 1) праці радянських істориків; 2) роботи українських науковців 1990-х рр. – перших десятиліть ХХ ст.; 3) дослідження зарубіжних істориків.

У 1920-х рр. з'явилися перші праці, автори яких характеризували модель вищої освіти УСРР. Серед них на особливу увагу заслуговують твори заступника наркома освіти УСРР, голови Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо. Зокрема, у праці «Народна освіта на Україні за 10 років» він прослідкував зміни, що відбулися в мережі сільськогосподарських вишів, їхньому студентському контингенті, встановив обсяг підготовлених кадрів. Певну увагу приділено робітфакам [334, с. 72, 74, 77-78]. Інформативно-цінною є його робота «Радянське студентство», де показано динаміку чисельності студентської молоді, простежено зміни в соціальному, партійному, національному і статевому складі студентів і слухачів вишів і робітфаків. У праці йдеться про кількісний склад студентів-членів профспілки [331, с. 32, 47]. В інших працях Я. Ряппо подані окремі дані про мережу аграрних вишів, а також кількість у них викладачів та студентів [327, с. 21; 332, с. 16; 333, с. 64]. Нарком освіти УСРР М. Скрипник у своїх працях порушив питання необхідності збільшення контингенту студентів-аграріїв, наголошував на доцільності створення сільськогосподарської академії [336, с. 362-363].

Дослідники Ю. Звігальський і М. Іванов здійснили короткий екскурс в історію сільськогосподарської освіти, показали зміни у мережі аграрних вишів радянської України, кількість у них студентів і викладачів. Чимало уваги приділено динаміці прийому молоді у першій половині – середині 20-х рр.,

соціальному, національному, партійному складу, розподілу зарахованих першокурсників за віком і освітою [671, с. 44-60, 83-84, 314, 316].

Викладач селекції сільськогосподарських рослин та дослідної справи Маслівського сортівничо-насінного технікуму А. Молостов, аналізуючи досвід свого вишу, розглянув питання організації навчально-дослідних ділянок при сільськогосподарських навчальних закладах [755].

Найбільше фактичного матеріалу містять збірники, які видавали окремі навчальні заклади. Зокрема, Київський СГІ і Херсонський СГТ опублікували видання, присвячені ювілейним датам в історії цих вишів. Так, у 1923 р. вийшов збірник до 25-річчя створення агрономічного відділу у складі Київського політехнічного інституту. Ректор І. Касяненко у вступній статті охарактеризував процес виникнення факультету, а згодом його перетворення в окремий інститут; труднощі у формуванні матеріальної бази. Окремі публікації у збірнику присвячені основним напрямкам навчальної роботи упродовж 25 років, характеристиці навчальних планів агрономічного факультету, викладанню агрономічної хімії й садівництва, роботі кафедр метеорології, загального і часткового хліборобства, ґрунтознавства, загальної і часткової зоотехнії, науково-дослідних кафедр, агрономічного гуртка, ботанічної і зоологічної лабораторій, ентомологічної, метеорологічної і машиновипробувальної станцій, ферми, дослідного поля, вегетаційного будинку, помологічного саду. Не оминули роботи осередків КП(б)У і КСМУ, трудового та студентського комітетів [262, 278, 279, 285, 290, 324].

У 1924 р. вийшов збірник до 50-річчя Херсонського СГТ приурочили відповідний збірник. Видання відкрила вступна стаття керуючого технікуму Ф. Рубіна, у яких окреслено віхи історичного розвитку вишу. Зокрема, прослідковано зміни його статусу, структури, керівних органів, методів навчання, випуск студентів тощо, детально охарактеризовано господарство технікуму. Автор звернув увагу на голодні 1921-1922 рр., коли внаслідок неврожаю скоротилося поголів'я молочної худоби, свиней і майже повністю коней [815, с. 1-29]. Студент Круглий розповів про гурткову та культшефську роботу молоді, про

діяльність у студентському середовищі виконбюро і КППС, спроби його товаришів знайти роботу, щоб утримати свої сім'ї [708, с. 41-42].

Вищі навчальні заклади друкували різноматичні збірки, зокрема з історії вишу. Так, у виданні Київського СГІ ґрунтовністю вирізняється стаття професора І. Щоголіва про діяльність цього закладу в 1921-1927 рр. Навівши коротку історичну довідку, і вказавши на труднощі, насамперед матеріального характеру, які виникли у зв'язку з відокремлення СГІ від КП, автор навів дані про кількісний склад студентів, їхній національний, соціальний, партійний, статевий склад, показав персональний склад адміністрації, викладачів, навчальні дисципліни, які вони забезпечували. Наголошено на роботі циклових комісій, методах навчання та обліку навчальної роботи, виробничій практиці молоді. Детально із статистичними викладками з'ясовано роботу студентів у господарствах інституту. Заслуговує на увагу узагальнений матеріал про кожну кафедру СГІ, матеріальне забезпечення, навчальну і науково-дослідну діяльність, викладання ідеологічних дисциплін та військової справи. Окремо проаналізовано зміни матеріальної бази інституту, зокрема бібліотеки, профкому, діяльність наукових гуртків, випуск «Записок Київського Сільсько-Господарського Інституту» [864, с. 8-68].

Низку ґрунтовних публікацій було вміщено у «Записках сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі». Насамперед, виокремимо статтю ректора вишу М. Баєра «Підсумки будівництва Кам'янецького Сільсько-Господарського Інституту та перспективи його розвитку». Автор коротко зупинився на роботі сільськогосподарського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету, на базі якого на початку 1921 р. виник інститут, а також висвітлив перші кроки новоствореного вишу. Основну увагу тут приділено господарським аспектам, матеріальному становищу викладачів і студентів, процесу пролетаризації студентства, його соціальному, партійному і національному складу розподілу молоді за статтю; подано персональний склад викладачів і адміністративно-технічних працівників [620].

Інша стаття М. Баєра вміщена в цьому ж номері «Записок», присвячена роботі науково-дослідної кафедри природи, сільського господарства й культури Поділля, яка діяла в структурі СГІ [621]. Інформативною є стаття В. Васильєва, у якій йдеться про різні напрямки агрономічно-культурної роботи інституту, такі як масова лекційна робота, організація зимових селянських шкіл, виставок, допомога й участь в організації «днів врожаю», прийом селянських екскурсій тощо [636]. Студент П. Колесник схарактеризував роботу профспілкової організації і науково-технічного гуртка [694, с. 353-357; 693, с. 349-352]. М. Набоков зафіксував матеріал про діяльність робітничого факультету вишу [758, с. 339].

1927 року вийшов у світ перший том «Записок Харківського геодезичного та землепорядчого інституту», який відкрила стаття М. Бочкова. Цінними у ній є статистичні викладки про динаміку чисельності студентів, їхній розподіл за соціальним і національним походженням, партійністю. Автор проаналізував викладацький склад вишу із розподілом його за віком і освітою, стажем роботи, навчально-матеріальну базу (наявність кабінетів, бібліотечного фонду), діяльність предметних комісій, шклографічного підрозділу, який друкував підручники і посібники викладачів тощо [635].

Тоді ж започаткувалися «Записки Полтавського сільсько-господарського політехнікуму». У вступній статті невідомого автора було окреслено основні віхи життя вишу в 1921-1927 рр., наведено статистичні дані про студентів, викладачів, простежено динаміку росту якості кадрового складу. Проаналізовано фінансові, господарські і соціальні аспекти життя вишу [803].

1928-го року перший том «Записок» видали у Майнівському СГТ. Заслужують на увагу вміщені тут статті Д. Квітко, М. Гришка-Лесенка й І. Лисанського. У першій з них детально висвітлено процес утворення технікуму. Чимало місця відведено матеріальному становищу вишу, зокрема, проаналізовано щорічні бюджети вишу в 1923-1927 рр., показано зростання бібліотечних фондів, обладнання кабінетів та лабораторій, житлових площ, коштів, які виділялися на утримання студентів тощо [688]. М. Гришко-Лесенко та І. Лисанський ґрунтовно розповіли про шефську роботу вишу у селах упродовж 1923-1927 рр. за такою

схемою: створення шефської комісії – загальне керівництво роботою – участь викладачів у аграрній роботі – створення у селах зимових шкіл, гуртків молоді, жіночих курсів хатнього господарства, дитячих сільськогосподарських клубів – проведення у стінах вишу конференцій селян – діяльність вишівського консультативного бюро – допомога у підготовці стінгазет, проведення боротьби зі шкідниками полів і садів, організації «тижнів лісу» тощо [655]. Своєю ґрунтовністю відрізняються також статті К. Ковальова [691] й Г. Коротуна [701], вміщені у «Записках Харківського зоотехнікуму ім. Г. Михайличенка», Н. Михалевича – у «Записках Волинського землеустрійного технікуму імені т. Раковського» [753], І. Красовського – у «Записках Полтавського землевпорядчого технікуму» [706].

Херсонський СГТ випускав збірник «Вісті Херсонського Сільсько-Господарського технікуму ім. О. Д. Цюрупи». У вміщеній тут статті М. Косовського, аналізується, зокрема, спільна агрономічно-культурна робота вишу і місцевої дослідної станції у селах регіону та військових частинах [702, с. 105-106].

У 1927 р. науково-методичний комітет НКО УСРР видав збірник, у якому вміщено низку статей про проведення агрономічно-культурної роботи деякими технікумами. Так, П. Власюк поділився досвідом організації цієї роботи в Уманському СГТ [647], Ключників – у Харківському зоотехнічному технікумі [689], О. Яцюта, В. Шрам, І. Тарасенко – у Майнівському СГТ [867], Ю. Ячевський – у Маслівському сортівничо-насінневному технікумі [868]. Вміщено також інформації про роботу у селах Житомирського землеустрійного технікуму [281] і Херсонського СГТ [314]. Структура кожного з цих матеріалів була однотипною: спочатку подавалася стисла інформація про реорганізацію вишу і стан його господарства, а потім детально характеризувалася підготовка студентів до роботи у селах, діяльність шефської комісії; йшлося про співпрацю з місцевими земельними установами; організації у селах сільськогосподарських клубів, гуртків, виставок, зимових шкіл, курсів; допомогу селянам у боротьбі з шкідниками, проведення екскурсій у стінах технікумів тощо.

Загалом, у 20-ті рр. з'явилася низка праць, які узагальнили різноплановий матеріал, що дозволяв частково з'ясувати різні аспекти життя сільськогосподарських вишів УСРР. Суттєвим недоліком була їхня ідеологічна заангажованість, що стосувалося всієї тогочасної радянської історіографії.

Низку досліджень з історії вищої сільськогосподарської освіти створили радянські автори післявоєнної доби. Серед інших виокремимо роботу К. Івановича «Сельскохозяйственное образование в СССР», у якій, зокрема, йдеться про наукові досягнення вчених Київського СГІ та Уманського СГТ у 1920-ті рр. [673, с. 159-160]. Дослідники Г. Гатліх, А. Корнєв, О. Литвиненко серед інших подали історичні довідки про 12 українських аграрних вишів, що стосуються і досліджуваного періоду [650, с. 14, 214-259].

У колективній монографії «Вища школа Української РСР за 50 років» з'ясовано мережу сільгоспвишів, зміни у профілях підготовки спеціалістів сільського господарства, проаналізовано соціальний і національний склад студентів, показано щорічну кількість випускників у 1929-1933 рр. Тут звернено увагу й на те, що молодь аграрних вишів краще була забезпечена стипендіями у порівнянні з іншими вищими школами [644, с. 73-74, 79, 119, 148, 162, 201, 202, 207]. М. Бистров показав вплив більшовицької партії на розвиток вищої освіти: проаналізував різні партійні документи, з'ясував особливості формування студентського контингенту, зупинився на діяльності партійних осередків вишів, культурно-шефській роботі студентів у селах, оцінив становище навчально-матеріальної бази закладів тощо [624, с. 49, 60, 125].

Низку фактів з історії сільськогосподарської освіти в УСРР містять праці Г. Шевчука й О. Слуцького. Перший з них дослідив мережу сільгоспінститутів, показав кількість викладачів і студентів у них, зокрема, навів дані про чисельність комуністів і комсомольців, членів марксистських гуртків. Г. Шевчук зупинився на культурно-освітній і політико-виховній роботі молоді у селах, у ході якої вони створювали аграрні гуртки, читали лекції, організовували короткотермінові сільськогосподарські курси [862, с. 249-251, 258, 280, 284, 290]. О. Слуцький прослідкував позитивну динаміку зростання студентського

контингенту, наголосивши, що конкурси при вступі були не високими. Дослідник одним з перших звернув увагу на мобілізацію на навчання комуністів, показав участь студентства, зокрема Харківського СГІ, у ліквідації неписьменності населення. Він встановив, що наприкінці 20-х рр. зростає фінансування сільськогосподарської освіти, а викладачам підвищили розміри зарплати [831, с. 155, 161, 172, 165, 168].

Певний внесок в дослідження проблеми зробили В. Даниленко [660, с. 79-95], Б. Коваль [690, с. 85], Ю. Курносів і А. Бондар [713, с. 42-70], А. Мельниченко [750, с. 143], Д. Спиридонова [833, с. 52], Г. Ясницький [866, с. 4-8, 192-227]. Окремі відомості про сільськогосподарську освіту і науку вміщено в 6-му томі колективної багатотомної «Історії Української РСР» [674; 679]. На жаль, питання діяльності сільгоспвишів не представлені у ґрунтовному колективному виданні «Історія селянства Української РСР» [677].

У 60-70-ті рр. минулого століття вийшли перші праці, присвячені історії окремих навчальних закладів, де певне місце відведено періоду 20-х рр. ХХ ст. Зокрема, 1968 року І. Фурсенко опублікував монографічне дослідження, присвячене Харківському СГІ. Автор охопив всі сфери життєдіяльності вишу [856]. Тоді ж побачили світ видання, присвячені Одеському СГІ, у 1973 р. – Київському, а в 1976 р. – Уманському. Зокрема, в першому з них вміщено перелік перших випускників Одеського СГІ, які закінчили навчання у 1921 р., розповідається про зміцнення матеріальної бази. У виданні йдеться про збільшення кількості комуністів, діяльність марксистських гуртків, участь молоді у землеустрійних роботах і колективізаційних процесах [766, с. 14-23]. У виданні, присвяченому Київському СГІ, найкраще з'ясовано події першої половини 20-х рр.: матеріальне становище вишу, зокрема створення земельного господарства, його керівний склад, кількість студентів і викладачів, соціальний склад молоді, діяльність студкому, запровадження платної форми навчання. Що стосується середини – другої половини десятиліття, то автори нарисували обмежені наведенням даних про переїзд вишу в Голосієво [711, с. 14-16]. Більш наповненим є дослідження, присвячене Уманському СГТ (СГІ), у якому поряд із детальним

усестороннім поетапним висвітленням власне історії вишу наводяться загальні дані про сільськогосподарську вищу освіту в республіці у досліджуваний період, що робить це видання особливо значущим [846, с. 18-50].

Загалом, відповідно до тогочасних канонів радянські вчені всіляко підкреслювали позитивну роль партії більшовиків у становленні і розвитку аграрної освіти. У своїх працях, суттєвим недоліком яких була ідеологічна заангажованість, вони змушені були акцентувати увагу на роботі партійних й комсомольських осередків, участі студентства в культурно-масовій роботі в селах, зростанні матеріальної бази вишів..

Найбільшу історіографічну групу становлять праці сучасних українських вчених. Для розуміння природи сталінізму як цілісної суспільно-політичної системи нам прислужилися праці В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького [661; 685, с. 56-84; 686; 712], В. Греченка, О. Ярмиша [654], П. Бондарчука [630], М. Мірошниченко [872], А. Сасімова [876], Г. Єфіменка [667, с. 180-195] та інших, колективне видання «Історія українського селянства» [678], у яких відображено загальноукраїнський контекст.

Українські вчені опублікували низку праць, присвячених освітнім аспектам у 20-ті рр. Серед них виокремимо В. Липинського, автора ґрунтовної монографії, яка розглядає концепції та моделі освіти в УСРР [732, с. 112, 113, 170, 171, 175]. В одній із своїх публікацій вчений проаналізував застосування у вишах широкої палітри методів навчання [731, с. 73-74]. У статті С. Тарнавської увагу звернено на непрості матеріальні умови, у яких доводилося навчатися і працювати, зокрема у Харківському СГІ. Зазначається, що одним із джерел фінансування вищої освіти були відрахування від прибутків сільськогосподарських підприємств, які спрямовувалися на підтримку відповідних вишів. Цікавою є думка вченої про те, що сума коштів, яка виділялася на розвиток вищої освіти у 20-ті рр. ХХ ст., була значно меншою у порівнянні з дореволюційним часом [842, с. 112-114]. У 2013 р. С. Тарнавська захистила кандидатську дисертацію, присвячену реорганізації та розвитку вищої освіти, зокрема у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. Дослідниця показала мережу

сільськогосподарських вишів, проаналізувала ефективність роботи предметних комісій, показники успішності студентів, систему комплектування вишів, ідейно-політичне виховання студентів. Вона акцентує увагу на складному матеріально-побутовому становищі професорсько-викладацького складу [879, с. 10-13]. У 2004 р. інша дослідниця – О. Осмолівська захистила кандидатську дисертацію, у якій проаналізувала державну політику щодо професорсько-викладацьких кадрів [874, с. 10-12]. До цього ряду відноситься і дослідження В. Ткаченка [843, с. 75-77].

Історик О. Рабенчук звернув увагу на нестабільність навчальних планів, перевантаження викладачів і студентів великою кількістю зборів і засідань, невизначеність цільової установки підготовки спеціалістів у сільськогосподарських вишах. Він зазначає, що сільське господарство потребувало значно більше фахівців, ніж їх могли підготувати профільні виші [814, с. 143-144]. О. Анікіна наводить цікаві дані про кількість сільгоспвишів, їхні наукові періодичні видання [869, с. 13], Л. Білан – про створення у СГІ агрономічно-педагогічних факультетів [625, с. 23], І. Мазур – започаткування на початку 20-х рр. сільськогосподарських технікумів [738, с. 45–48], С. Цвілюк – про українізаційні процеси у сільськогосподарських вишах [860, с. 68].

В деяких дослідженнях розглядаються певні аспекти діяльності окремих сільгоспвишів. Наприклад, О. Білоусько, О. Єрмак, В. Ревегук повідомляють про роботу Полтавського СГТ [626, с. 297], С. Вініковецький і В. Воловик – Хмельницького СГТ [645, с. 410], Д. Дедович – Чернігівського землеустрійного технікуму, Чернігівського і Майнівського СГТ [662], В. Нестеренко [762, с. 45-46] і А. Суровий – Кам'янець-Подільського СГТ [840].

Низку робіт присвячено загальній студентській проблематиці, де враховано і молодь аграрних вишів. Серед них виділяється монографія О. Рябченко [818, с. 52, 176-177, 198, 200 та ін]. Чимало фактів історик вмістила у розділах кількох колективних монографій [759; 822; 824]. У процесі підготовки ми звернули увагу на статті О. Рябченко, в яких йдеться про формування [826, с. 125-126] і чистки студентського контингенту [817, с. 381, 384; 821, с. 86, 88; 827, с. 147], житлові умови молоді [820, с. 135, 137].

О. Лаврут у статтях проаналізувала політичні та ідеологічні настрої молоді [715, с. 66, 68], організацію харчування [720, с. 72], стажування [721, с. 122-123], гурткову роботу студентів [718, с. 31-32], їх громадську [717, с. 74-75] і краєзнавчу діяльність [719, с. 117], розглянула питання функціонування студентської преси [722, с. 47-50]. У 2001 р. історик захистила кандидатську дисертацію, у якій показала формування студентського контингенту, їхній кількісний склад, зміни, які відбулися у системі навчання, проаналізувала громадську діяльність і матеріальне становище молоді тощо [871, с. 53-57, 125-126, 130-131, 141-143].

У іншій роботі згадуваного нами В. Липинського проаналізовано матеріальне забезпечення студентства, діяльність партійних і комсомольських осередків, загонів «легкої кавалерії», роботу загальностудентських організацій. У цьому ж виданні йдеться і про репресії на початку 20-х рр. проти демократично налаштованих викладачів [729]. В одній із публікацій історик, спільно з Х. Кравчук, розповів про розгортання профспілкової роботи, зокрема у Київському СГІ [730, с. 27]. Х. Кравчук окремо розглянула питання щодо відтворення, діяльність та ліквідацію організацій загальностудентського представництва, зокрема у Київському і Харківському СГІ [703, с. 31, 33].

Низку аспектів життя студентів дослідив В. Прилуцький, Зокрема, він проаналізував матеріально-побутові умови [810, с. 87; 807, с. 91], суспільно-побутове та культурне життя [809, с. 148, 154-159], висвітлив репресивні заходи влади проти молоді [808, с. 231]. Пролетаризація вищої школи, кількісні і якісні показники студентського складу вивчав Ю. Степанчук [835, с. 179].

У 90-ті рр. минулого – у перші роки нинішнього століття з'явилася низка нових праць, присвячених історії аграрної освіти і науки. Значний внесок у дослідження цієї теми зробив В. Вергунов. У «Нарисах історії аграрної науки, освіти та техніки» (дві книги) вміщено статті, присвячені загальним проблемам становлення і розвитку галузевої науки та освіти, різним персоналіям. У першій книзі нашу увагу привернули статті про М. Кравчука, М. Кулешова, Т. Махова

[637, с. 391, 393, 401], у другій – Д. Віленського, М. Вольфа, Д. Джовані, Ю. Ланге, О. Соколовського [638, с. 286-289, 328-329, 379, 410-413, 446-447].

У 2005 р. Д. Мельничук, М. Зубець, Л. Беренштейн та інші автори у комплексному виданні, присвяченому становленню і розвитку аграрної освіти і науки в Україні, розповіли, зокрема, і про діяльність сільськогосподарських вишів у 1920-х рр. – Київського і Харківського СГІ. Автори звернули увагу на формування мережі вишів, створення кафедр, особливості комплектування закладів, розподіл студентів за національністю тощо [751, с. 81-85]. Через три роки колектив авторів на чолі з О. Каденюком видали навчальний посібник «Аграрна історія України», у якому розглянули також аграрну освіту та науку в 1920-х рр. Зокрема, простежено зміни у мережі сільськогосподарських вишів, кількісному складі студентства, навчальних планах, з'ясовано питання зміцнення матеріальної бази, зокрема Київського СГІ. Детально схарактеризовано роботу наукових шкіл, які були сформовані у провідних сільськогосподарських вишах України [680, с. 240-242]. Ці ж проблеми стали предметом розгляду в одній із статей О. Каденюка і Н. Ісакової [681, с. 55-64].

Основні віхи розвитку аграрної освіти в досліджуваній період проаналізовано в статті С. Живори й Н. Васильєва. Основну тут увагу приділено Київському СГІ [668, с. 100-102], власне як і у попередній згаданій роботі. Зростання мережі сільськогосподарських інститутів, технікумів наприкінці 20-х рр. з'ясував Я. Мандрик. Водночас, він встановив, що конкурси при вступі в ці заклади були невисокими, а матеріальне обладнання і умови навчання студентів – поганими. Наявних кадрів, які готували виші, було недостатньо для забезпечення ними потреб сільського господарства, що змусило мобілізувати на навчання комуністів [744, с. 265-267]. О. Пашківська розкрила форми і методи проведення радянським урядом агрономічної пропаганди та агрономізації сільського населення УСРР наприкінці 20-х рр. ХХ ст., активним провідником яких серед інших було й студентство аграрних вишів. До основних дієвих форм агрономізації вона віднесла школи сільської молоді, зимові селянські школи, сільськогосподарські виставки, гуртки [770].

Важливе місце в доробку вчених посідають праці М. Присяжнюка про здобутки підрозділів Сільськогосподарського наукового комітету України та його науково-організаційну діяльність як координаційного органу сільськогосподарської галузі [812], Л. Лановіюка – про спробу створення на базі Київського СГІ Всеукраїнської сільськогосподарської академії [723, с. 68-73], І. Бородай – про організацію кафедр у київських СГІ і ветеринарно-зоотехнічному інституті, створення Харківського зоотехнічного технікуму [631, с. 9; 632, с. 22-23; 633], Н. Іванцової – розподіл студентства за статтю [676], В. Шульги – мережу аграрних вишів і їхню співпрацю з науково-дослідними кафедрами та дослідними станціями [863, с. 282], А. Білоцерківської – про роботу агрономічного гуртка Київського СГІ [627, с. 24].

Значний масив інформації містять видання, які висвітлюють історію окремих сільськогосподарських вишів. Так, у 1998 р. В. Діденко опублікував «Нарис історії Національного аграрного університету», у якому досліджено діяльність Київського СГІ – від агрономічного факультету КПІ до окремого СГІ. Показано навчальну роботу новоствореного вишу, формування його господарства, будівництво навчальних корпусів у Голосієво, створення перших кафедр, з'ясовано внесок вчених інституту в розвиток аграрної науки, створення лісогосподарського і ветеринарного факультетів (останній переріс у ветеринарно-зоотехнічний інститут) [663, с. 30-83]. У 2013 р. С. Рудик розкрив основні складові діяльності Київського СГІ у 1920-ті рр. [816, с. 207-222].

У 2006 р. побачило світ колективне видання про Харківський національний аграрний університет, попередником якого був СГІ. З'ясовано передумови створення вишу у Харкові (його попередником був Новоолександрійський СГІ), подано дані про кількість студентів, формування викладацького колективу, роботу робітфаку, організацію навчально-дослідного господарства, зміни у системі навчального процесу, методах навчання, охарактеризовано внутрішньовишівську і позавишівську роботу студентів, наголошено на необхідності нових навчальних корпусів, яка, на жаль, не вирішувалася. У другій частині книги у хронологічній послідовності подано основні віхи у розвитку вишу

[858, с. 14-17, 61-67]. О. Голікова у своїй статті у загальних рисах охарактеризувала історичне минуле цього вишу, зокрема й у 1920-х рр. [652, с. 119].

Ґрунтовну історію Подільського державного аграрно-технічного університету у 2005 р. опублікували М. Бахмат і М. Алещенко. Вони простежили реформування сільськогосподарського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету в самостійний СГІ, дали оцінку мережі сільськогосподарських вишів УСРР, проаналізували обсяги прийому студентів, організацію робітфаку, формування викладацького складу, зміцнення та розширення матеріальної бази, особливості навчальної роботи, участь студентів і викладачів у громадсько-політичній і шефській роботі, соціальні чистки тощо [622, с. 43-71]. Такі складові має брошура О. Михайлюка, присвячена Полтавському СГТ [752, с. 9-18]. У ювілейному виданні 1995 року про цей навчальний заклад частково вміщено матеріал про 1920-ті рр. [804, с. 6-8]. У 2010 р. В. Писаренко, В. Арапчій, М. Опара опублікували працю про Полтавську державну аграрну академію, у якій розкрили основні етапи історичного поступу, починаючи з 1920-х рр. [772]. Дослідники В. Власенко, О. Стародуб, Є. Чернецький у своєму виданні простежили діяльність Білоцерківського СГТ [646, с. 67-70], В. Ушкаренко, Т. Мартинова – Херсонського СГТ [853, с. 51-59; 852, с. 3-8; 854, с. 3-4].

У 2001 р. в Харківському ветеринарному інституті побачило світ колективне видання, один з розділів якого присвятили зоотехнічному технікуму [857, с. 8-12, 16-17, 27-37]. У праці «Дніпропетровський державний аграрний університет» (2007 р.) вміщено матеріал про Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут, який згодом був переведений до Дніпропетровська [664, с. 6-10]. У 1999 р. з'явилося невеличке видання «Уманська сільськогосподарська академія (1844-1999)», у якому є цінна згадка про Уманський СГТ [847, с. 4].

Низка вчених присвятили свої статті видатним вченим, які працювали у сільськогосподарських вишах. Так, А. Апостол дослідив діяльність академіка А. Сапегіна [619], А. Білоцерківська – професора А. Терниченка [870, с. 9],

В. Вергунов [639, с. 28] і К. Ковальська – професора Д. Віленського [692, с. 77], О. Вересенко – професора В. Устьянцева [641], Н. Новосад – академіка О. Соколовського [765, с. 161-163], Н. Островська – професора М. Єгорова [767, с. 184-192], В. Пятницька – професора С. Веселовського [813], М. Сопіга – професора С. Кулжинського [877, с. 13], С. Суша – професора В. Сазанова [878, с. 9-10; 841]. У 2001 р. у праці «Педагоги-вчені Харківського державного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва» з'явилися біографічні довідки про С. Висоцького, М. Єгорова, М. Кулешова, П. Пищимука, О. Соколовського, Т. Страхова, І. Яхонтова [885, с. 26, 40, 60, 95, 108-109, 112, 132].

При підготовці роботи нам прислужилися біобібліографічні покажчики, присвячені таким видатним вченим, як Д. Джовані [883], Г. Махову [886], В. Сазанову [882], П. Сльозкіну [887], О. Соколовському [881], О. Янаті [890].

До вивчення історії сільськогосподарських інститутів та технікумів УСРР у 1920-ті рр. долучився і автор дисертаційної роботи, який опублікував з цієї тематики 28 наукових праць [775-802].

Загалом, оцінюючи масив наукового доробку як радянських, так і сучасних українських вчених, потрібно зазначити, що кожен з них вніс свій внесок у вивчення досліджуваної нами теми. Водночас, поза їхньою увагою залишилося ще чимало нез'ясованих питань, передусім тих, що стосуються навчальної, громадсько-політичної і шефської роботи, матеріального становища сільськогосподарських закладів вищої освіти тощо. Ці питання потрібно вивчити більш ретельно, на основі широкої джерельної бази.

Наступну історіографічну групу утворюють праці діячів української еміграції. Зокрема, І. Крилов, аналізуючи систему освіти УСРР та процеси її реорганізації у 20-х рр., звернув увагу й на сільськогосподарські виші [707]. С. Николишин дослідив вплив політики більшовиків на українську культуру, передусім на її освітню галузь, складовою якої була сільськогосподарська освіта. Вчений показав особливості українізаційних процесів у різних типах навчальних закладів [764]. Вплив політики українізації на навчальний процес стали наріжними у дослідженнях Д. Антоновича [618], Т. Гунчака [656],

І. Коляски [698]. Цінними для розуміння проблеми є також праці О. Субтельного [837] та С. Сірополка [829].

Окремі аспекти у діяльності вишів висвітлювали зарубіжні вчені. Так, французький історик Ніколя Верт звернув увагу на недостатнє фінансування вищих навчальних закладів [642]. Німецький історик Андреас Капеллер [683] і канадський вчений Павло-Роберт Магочій з'ясували хід та наслідки політики українізації, зокрема, у вишах [736; 737]. Низку фактів з історії радянського суспільства 20-30-х рр. ХХ ст. містять праці американського історика Шейли Фіцпатрік [855] і російського вченого-емігранта С. Маслова [748; 749].

Низку робіт опублікували російські вчені. Так, культурно-освітні праці в Україні у контексті політики українізації стали наріжними у працях О. Борисьонк [634] і А. Марчукова [747]. Т. Красовицька прослідкувала віхи більшовицької модернізації національно-культурних відносин [705], а Ю. Шарапов у монографії з'ясував специфічні риси радянської вищої школи, складовою якої була сільськогосподарська освіта [861, с. 150-205].

Разом з тим, необхідно зазначити, що зарубіжні дослідники переважно розглядали проблему переважно у загальносоюзному вимірі, який затінював і поглинав українську складову.

Отже, діяльність мережі сільськогосподарських закладів вищої освіти УСРР у тій чи іншій мірі стали предметом розгляду багатьох радянських, зарубіжних і сучасних українських істориків. Водночас, комплексно ця тема ще не вивчалася. У нашій дисертаційній роботі ми спробуємо розкрити маловивчені сторінки, пов'язані з прийомом студентів, формуванням викладацького складу, навчальною, науково-дослідною, громадсько-політичною роботою вишів, їхнім матеріальним становищем, повсякденням учасників навчального процесу.

1.2. Джерельна база дослідження

У ході підготовки дисертації було опрацьовано низку історичних джерел, насамперед архівних. Використані джерела за родово-видовим принципом поділено на чотири групи. До першої з них ввійшли офіційні документи і матеріали КП(б)У та РНК УСРР з питань освіти, нормативно-правові акти

Наркомату освіти республіки. Наступні групи об'єднали матеріали діловодства місцевих органів влади і сільськогосподарських вишів, збірки документів і матеріалів, періодичну пресу.

Джерела першої групи найбільш концентровано зосереджені у фонді Наркомату освіти УСРР (Ф. 166) Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Серед них – декрети, постанови, положення ВУЦВК та РНК республіки, бюлетні РНК, НКО УСРР, накази та обіжники НКО і Укрголовпрофосвіти. У цьому ж фонді містяться звіти сільськогосподарських вишів, у яких зазначено дані про прийом, загальну кількість, склад і випуск студентів, склад адміністративно-технічного персоналу і викладачів, роботу правлінь інститутів і комітетів технікумів, циклових комісій, відвідування занять, рух майна, забезпечення молоді стипендіями, житлом, роботою у позанавчальний час, участь у гуртковій, шефській і громадській роботі. Найбільш повними є звіти за 1924-1925, 1925-1926, 1926-1927 н.р. (Оп. 5. Спр. 278-282, 538-542; Оп. 6. Спр. 192-194, 198, 223, 226). Нашу увагу привернули також матеріали та анкетні відомості про організацію та стан сільськогосподарської і ветеринарної освіти, окремих вишів (звіти, протоколи, накази, навчальні плани та програми, анкети, кошториси, статистичні відомості, списки майна, студентів і викладачів, висновки, листування про наділення земельними ділянками, коштами на харчування і одяг студентів тощо), науково-дослідної діяльності, навчально-допоміжних господарств вишів, протоколи засідань керівних колегіальних органів інститутів та технікумів, протоколи та інформаційні відомості науково-дослідних кафедр. Окремі архівні справи містять статистичні звіти про прийом студентів (найбільш повними є відомості за 1927-1928, 1928-1929, 1929-1930 н.р.), протоколи засідань та відомості перереєстрації (чистки) студентів, статистичні річні звіти за 1927-1928 н.р. із зазначенням кількісного складу студентської молоді, адміністрації і викладачів, доповідні записки та листування про організацію й діяльність вишів, їхній стан, асигнування коштів на покращення навчально-виховного процесу, ремонтні роботи, списки студентів і викладачів, положення про студентські організації, комітети

взаємодопомоги тощо. Зауважимо, що найкраще у фонді представлені джерела, які охоплюють першу половину – середину 20-х рр. ХХ ст. Що стосується другої половини десятиліття, то цей період представлений поодинокими документами.

У фонді Ради Народних Комісарів УСРР (Ф. 2) ЦДАВО України нам вдалося віднайти цінні документи про кількісний склад викладачів, техперсоналу, студентів, розподіл останніх за соціальним станом, партійністю і національністю, забезпечення їх стипендіями у 1922-1923 н.р., звіт Харківського СГІ за 1921-1922 н.р. тощо.

Цінні документи з теми дослідження включає Ф. 1 Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Найбільш змістовну інформацію вміщено у звіті НКО за 1922-1923 н.р. Тут йдеться про мережу сільськогосподарських вишів, загальну кількість викладачів та студентів, соціальний і партійний склад студентства, норми плати за навчання, стан українізації. У документі «Вища освіта на Україні. Стан і перспективи розвитку» показано зміни у роботі вишів за 1923-1924 н.р. – 1927-1928 н.р. у такому розрізі: кількість закладів, студентський контингент, випускники, соціальний, партійний і національний склад та відсів молоді. Нашу увагу привернула інформація про результати «соціально-економічної перереєстрації» (чистки) студентства у 1924-1925 н.р., склад правлінь інститутів у 1925 р., спробу перевести Харківський СГІ до Полтави тощо.

Наступну групу складають матеріали місцевих установ і навчальних закладів, які зберігаються в обласних державних архівах. На жаль, маємо констатувати, що регіональні архівні заклади, на відміну від центральних архівів, містять поодинокі архівні справи. Вони подають фрагментарні відомості з історії сільськогосподарських ЗВО 1920-х рр.

Зокрема, низку документів охоплюють фонди місцевих органів влади. Так, у фонді виконавчого комітету Херсонської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Ф. Р. 2 Держархіву Херсонської обл.) нашу увагу привернули дві справи. У справі 416 вміщено історичний нарис Херсонського СГТ, у якому прослідковано зміни статусу вишу, формування структури, наведено дані про кількість випускників, матеріальне забезпечення рільничого і

зоотехнічного відділів. У справі 665 йдеться про заходи окрвиконкому щодо поліпшення побуту студентів, зокрема, про передачу СГТ у 1929-1930 н.р. двох приміщень під гуртожитки, при яких організували їдальні з пільговими цінами. У цьому ж архіві міститься фонд відділу народної освіти Херсонської повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Ф. Р. 413), у якому представлено протоколи засідань ради СГТ, відомості про склад студентів, навчальні плани, відомості на виплату зарплати викладачам і адміністративному та технічному персоналу у 1921-1922 н.р. Декілька цікавих справ представлено у фонді Херсонської окружної інспектури народної освіти (Ф. Р. 414). Найбільш змістовними є звіти з навчальної частини за січень, травень-червень 1923 р., анкетні дані Херсонського СГТ за січень того ж року (кількісний склад адміністрації, техперсоналу, викладачів, студентів, розподіл останніх за соціальним походженням і партійністю, забезпечення їх стипендіями, внесення молоддю плати за навчання), списки викладачів і студентів, листування з окружною інспектурою з різних питань, заяви студентів про звільнення від плати за навчання. У Держархіві Полтавської області у фонді Полтавської окружної інспектури народної освіти (Ф. Р. 369) нашу увагу привернули звернення цього органу до ректора місцевого СГІ, датовані 1929 роком, з проханням відрахувати з вишу низку студентів, батьки яких були «соціально-чужими елементами».

У фонді Миколаївської окружної інспектури народної освіти (Ф. Р. 99 Держархіву Миколаївської обл.) виявлено справу про діяльність Новополтавського єврейського СГТ. У ній представлено звіти вишу за 1924-1925, 1925-1926 н.р., 1926-1927 н.р., на основі яких можна простежити зміни, що відбулися у житті технікуму, формування органів управління, студентського і викладацького загалу, розвиток навчальної і науково-дослідної роботи, функціонування профспілкових організацій, політичного гуртка, власного господарства, масштаби культурно-шефської роботи. В одній зі справ фонду Вінницького окружного комітету КП(б)У (Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 430) розповідається про роботу осередку товариства «Безвірник» у Вінницькому СГТ.

Більшість документів знаходяться у фондах окремих навчальних закладів. За кількістю документів вирізняється фонд Кам'янець-Подільського СГІ (Ф. Р. 195 Держархіву Хмельницької обл.). Він вміщує накази та оголошення по інституту, протоколи засідань рад СГІ, факультетів, кафедр, приймальної комісії та комісії із звільнення студентів від плати за навчання, з питань організації та роботи навчально-допоміжного господарства, загальних зборів студентів, триместрові і піврічні звіти про діяльність кафедр, освітню і наукову роботу, навчальні плани і програми, листування з губернськими і повітовими відділами професійної освіти, навчальними закладами міста із організаційних і господарських питань, накази політкомісара вишів міста, статистичні дані про склад студентів, списки викладачів і студентів, наявного майна інституту, матеріали про роботу навчально-допоміжного господарства, заяви викладачів і студентів про надання їм земельних ділянок під город, плани і звіти про роботу аспірантів, дипломні роботи студентів, рукописи наукових праць викладачів тощо. Найкраще у цьому фонді представлена перша половина 1920-х рр. Що стосується наступних років, то вони репрезентовані поодинокими документами.

Фонд Харківського СГІ (Ф. Р. 1148 Держархіву Харківської обл.) зберігає накази ректора, протоколи загальних зборів, засідань бюро партійного і комсомольського осередків, звіти про господарсько-оперативну діяльність навчально-допоміжного господарства. Чимало цінної інформації представлено у фонді Херсонського СГТ (Ф. Р. 471 Держархіву Херсонської обл.). Тут вміщено протоколи засідань комітету технікуму, списки студентів, адміністрації і викладачів, дані про організацію роботи приймальної комісії, результативність роботи навчально-допоміжного господарства, обладнання лабораторій і кабінетів. У фондів Херсонського педінституту (Ф. Р. 469) нам вдалося віднайти протоколи засідань колегії агітаційно-пропагандистського відділу Херсонського окружного комітету КП(б)У від 23 листопада 1924 р., у якому йшлося про слабкий партійний вплив у СГТ, кількісний склад комсомольців, членів КНС, профспілчан, шефську роботу у селах Арнаутка і Гусаківка.

У Держархіві Вінницької області зберігаються матеріали фонду Вінницького СГТ (Ф. Р. 3510), який включає такі документи: листування про політично-виховну роботу серед студентів, з адміністративних, фінансових, господарських і побутових питань, заяви, довідки і посвідчення студентів тощо. В Держархіві Одеської області знаходиться фонд Новополтавського єврейського СГІ (Ф. Р. 5019), абсолютна більшість документів якого висвітлюють історію вишу у 1930-х рр. Нашу увагу привернула справа, у якій зібрані окремі накази за 1928-1929 н.р.

Детальніший аналіз матеріалів низки вищезазначених фондів архівних установ зроблено у декількох наших статтях [775-776, 785-788].

Різноманітні джерела охоплюють збірники документів і матеріалів. Зокрема, тут вміщували партійні та урядові документи з питань професійної і спеціальної, зокрема сільськогосподарської освіти. Так, у 1926 р. М. Глейзер уклав збірник законодавчих актів, які регулювали освітню галузь. У виданні були вміщені постанова про контингент прийому студентів у 1926 р., інструкції про розподіл стипендій, встановлення оплати за навчання тощо [315]. У 1960 р. вийшов у світ збірник «Культурне будівництво в Українській РСР», який вмістив найважливіші нормативно-правові акти у галузі освіти за 1917 – червень 1941 р. ((постанови про введення в дію Кодексу законів про народну освіту (1922 р.), підсумки українізації (1927 р.), стан народної освіти в Україні (1927 р.), роботу добровільних організацій (1929 р.) і т.д.)) [283]. У 1986 р. під такою ж назвою вийшов збірник, який упорядкували В. Даниленко, О. Луговський, І. Молодчикова та ін. Нашу увагу привернули документи за 1928-1929 рр., зокрема постанови про створення у 1929 р. при сільськогосподарських вишах денних робітфаків [282, с. 81]. У 1988 р. херсонські вчені видали збірник «Культурное строительство на Херсонщине», у якому йдеться, зокрема, про місцевий СГТ [284, с. 30].

2008 року В. Вергунов і О. Пашківська уклали збірник документів і матеріалів «Агрономічне ґрунтознавство в Україні (1918-1930 рр.)», де зафіксовано факти про утворення у Харківському СГІ науково-дослідної кафедри

грунтознавства і проведення I всеукраїнського з'їзду ґрунтознавців, серед яких були і представники сільськогосподарських вишів [261, с. 38-39, 174-178].

Репресивні заходи влади щодо викладачів і студентів-аграрників відображено у документах збірника «Українська інтелігенція і влада», в основу якого лягли щотижневі зведення секретного відділу ДПУ УСРР за 1927-1929 рр. [320, с. 40, 151, 183, 340, 359, 417, 433, 463, 468, 470, 492, 497, 498, 505, 511, 520, 523, 533-535, 615].

У 20-ті рр. публікували матеріали всеукраїнських нарад, конференцій з питань сільськогосподарської освіти. Зокрема, нам вдалося віднайти матеріали Другої всеукраїнської наради ректорів СГІ і керуючих СГТ, яка відбулася у квітні 1925 р. Тут вміщено дані про склад президії, персональний склад учасників зібрання (загалом 51 особа), список заслуханих доповідей. Заглавну доповідь виголосив головний інспектор сільськогосподарської освіти Укрґолопрофосвіти Т. Петришин, який зокрема охарактеризував і становище сільськогосподарських вишів (формування мережі, впровадження активних методів навчання, модернізація навчальних планів, видавнича робота і т.д.). Змістовними були доповіді Г. Шумила про порядок виконання й характер дипломних робіт, М. Савченко-Більського – про організацію практики та стажування для студентів вишів. У цьому виданні вміщено ряд досить змістовних матеріалів, які прислужилися нам під час написання дисертаційної роботи [275, с. 12, 13, 16, 38, 43-45, 53-55].

Не менш змістовними є опубліковані матеріали всеукраїнських конференцій з сільськогосподарської освіти. Важливими були доповіді Я. Ряппо – «Стан і чергові завдання сільськогосподарської освіти на Україні», П. Марченка – «Організація навчання в виробництві на досвіді Маслівського сортівничо-насінного технікуму», Вовка і О. Соколовського – «Організація наукової роботи в сільськогосподарських вузах», Клунного – «Практика й стаж у с.-г. вузах», А. Кузьменка – «Проблеми вивчення культурних рослин України та сільськогосподарські школи», М. Попіровського – «Наслідки роботи студентів-стажерів та практикантів ветвузів і майбутні заходи в галузі організації практики й стажу»,

Осташенка-Кудрявцева – «Організація практики і стажу на виробництві для студентів геодфаку ХГЗІ», які були виголошені на II всеукраїнській конференції. У виданні подано список учасників конференції (загалом 324 особи) [274, с. 6, 23-24, 41-49, 86-91, 128-129, 146-151].

Окремі навчальні заклади видавали правила прийомів і програми для вступу, які також віднесемо до офіційних документів. Так, у 1926 і 1929 рр. такі видання оприлюднив Київський СГІ. Його укладачі подали короткі доповіді про організацію навчальної роботи вишу, його матеріальну базу. За такою ж схемою охарактеризовано кожний з факультетів, педагогічний відділ інституту. Після цього вмістили правила прийому і програми окремих навчальних дисциплін, з яких абітурієнти мали скласти вступні іспити [305; 306]. У 1929 р. В. Володарський і Й. Косман у виданні, окрім власне програми для вступу із своїми коментарями, вмістили ряд інших матеріалів, необхідних абітурієнтам. Цінною є дослідницька частина книги, в якій автори здійснили порівняльну характеристику результатів вступних кампаній 1923-го і 1928-го рр. [269].

До офіційних документів віднесемо також навчальні плани. Так, у 1924 р. Укрголовпрофосвіта опублікувала типовий навчальний план сільськогосподарського технікуму, до якого додали розлогу пояснювальну записку, що значно полегшує роботу дослідника при аналізі цього основоположного документа [316]. У 1926 р. Державний науково-методичний комітет НКО УСРР оприлюднив видання, до якого ввійшли навчальні плани всіх інститутів і технікумів сільськогосподарського профілю. Як і в попередньому виданні, плани супроводжувалися пояснювальними записками [287]. У тому ж році завідувач кафедри кооперації та колективізації Харківського СГІ професор О. Лозовий опублікував програму літньої практики студентів, у ході якої вони мали ознайомитися з роботою низових сільськогосподарських кооперативів [311].

Центральне статистичне управління УСРР у середині 20-х рр. у серії «Статистика України» видало окремі томи, присвячені освіті. У них містяться дані про мережу сільськогосподарських вишів, соціальний, статевий склад студентів, забезпечення їх стипендіями тощо [288; 289]. У 1927 р. з'явився

«Календар-довідник на 1927 рік» за редакцією М. Авдієнка, де зазначалося, що станом на 1 грудня 1925 р. в УСРР нараховувалося 236 сільськогосподарських вишів, у яких навчалися 23 тис. студентів [884, с. 79]. Ці дані є значно перевищеними.

У 1923 р. у Херсоні побачив світ «Адрес-календарь на 1923 год (для Херсонского и Днепровского уездов Одесской губернии)», у якому йдеться й про Херсонський СГТ, зокрема про керівництво вишу та матеріальне забезпечення закладу [264, с. 44].

Важливу групу джерел становлять періодичні видання, які містять документальну й поточно-хронологічну інформацію, публікації особового характеру тощо. Зокрема, розвиток і досягнення вищої сільськогосподарської школи висвітлювалися на сторінках журналу «Сільськогосподарська освіта». Серед інших виокремимо статті «Сільсько-господарська вища освіта на Україні, її стан і перспективи розвитку» [563] й «Стан і перспективи с.-г. освіти на Україні», у якій комплексно висвітлено проблеми забезпечення сільськогосподарських вишів викладацькими кадрами, формування студентського контингенту, матеріального забезпечення закладів тощо [576]. На сторінках цього видання також вміщено правила прийому студентів, рецензії на «Записки» Красноградського і Уманського СГТ, Волинського землеустрійного і Маслівського сортівничо-насіннєвого технікумів; подано дані про підсумки прийому у 1927-1929 рр., зміни статусу вишів, агрикультурну і шефську роботу студентства у селах, виробниче навчання, організацію соцзмагання, різноманітних курсів, науково-дослідну діяльність вишів, зокрема їхніх наукових товариств, співпрацю вищих закладів освіти із дослідними станціями тощо. Чималий інтерес викликають матеріали про різні аспекти діяльності Київського і Одеського СГІ, Київського і Харківського ветеринарних інститутів, Уманського СГТ і Волинського землеустрійного технікуму. Одним із важливих джерел, у якому міститься інформація про роботу сільськогосподарських вишів є журнал «Студент революції» (орган Всеукраїнської ради пролетарського студентства), що виходив у Харкові в 1922-1933 рр. У декількох наших публікаціях ми проаналізували матеріали цього видання, зокрема тих, що стосуються виникнення аграрних вишів

УСРР та формування їхнього студентського складу, їх навчальної, науково-дослідної, громадсько-політичної роботи у 1920-ті рр. [779-780].

Значну частину матеріалів ми почерпнули з періодики Київського і Харківського СГІ. Так, Київський СГІ з 1929 р. випускав газету «Реконструктор», у якій, зокрема, йдеться про відкриття нових факультетів, організацію соціалістичного змагання, допризовної військової підготовки, роботу гуртка поточної політики, агрономічного гуртка, аспірантури, осередків ЛКСМУ, добровільних товариств ТСО «Авіахім», МОДР, «Друзі дітей», відзначення річниці Жовтневої революції, передплату позик на потреби індустріалізації, збір коштів для бійців Далекосхідної армії, в'язнів підшефних в'язниць у Франції, культурно-шефську роботу у селах і військових частинах, чистки студентів у 1929 р., переслідування викладачів, діяльність господарства, каси взаємодопомоги, проведення конкурсу на кращу кімнату, організацію житлово-побутової комуни, антисанітарію в гуртожитку, статеве життя молоді, забезпечення студентів путівками у будинки відпочинку і санаторії. Цінні матеріали за 1929 р. містить газета Харківського СГІ «Шлях праці». Автори дописів повідомляли про організацію вступної кампанії, прийом до аспірантури, труднощі у реалізації політики українізації, роботу науково-дослідних кафедр, організацію і діяльність робітфаку, вищих педагогічних курсів, де готували учителів для середніх і початкових сільськогосподарських шкіл, про діяльність осередків ЛКСМУ, товариств «Геть неписьменності», «Озет», партійних гуртків, розповсюдження позики індустріалізації, збір коштів на літак «Червоний студент», допомогу підшефним селам, участь викладачів у хлібозаготівлі, антирелігійну роботу тощо.

Неабиякий інтерес викликають дані про боротьбу з антисемітизмом, чистки студентів, роботу загонів «легкої кавалерії». У цьому ж органі вміщено резолюції загальних зборів студентів, викладачів, службовців, правління інституту, учасники яких «таврували» академіка С. Єфремова і очолювану ним міфічну «Спілку визволення України».

Цінні джерела містить газета студентів Кам'янець-Подільського ІНО і СГІ «Студент Прикордоння».

Низку публікацій про діяльність Кам'янець-Подільського СГІ вміщено у часописі «Червоний кордон», на сторінках якого розповідалося про основні складові життя зазначеного вишу: формування студентського контингенту, навчальну роботу та громадсько-політичну діяльність. Дані про цей виш вміщено також на сторінках місцевих газет «Червона правда» і «Комсомолец Прикордоння». Життя Херсонського СГТ висвітлювалося на сторінках газети «Херсонский коммунар» (згодом – «Наддніпрянська правда»).

Загалом, для дослідження життєдіяльності вищих сільськогосподарських навчальних закладів у 1920-х рр. наявна достатня джерельна база: цінні архівні комплекси, опубліковані джерела, матеріали періодики. Водночас, хронологічно вони розподілені нерівномірно. Архівні джерела висвітлюють переважно події першої половини – середини 20-х рр. ХХ ст., а матеріали періодичної преси – другої половини десятиліття.

1.3. Методологічні засади роботи

Методологічними засадами дисертації стали загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, всебічності і цілісності, системності. Зокрема, принцип історизму передбачає врахування конкретно-історичних умов появи джерел, які введено у текст роботи, насамперед, архівних, і матеріалів періодичної преси досліджуваного періоду. Цей принцип є основоположним для з'ясування змін, що сталися у житті сільськогосподарських вишів упродовж 1920-х рр. У роботі ми широко використовували принцип об'єктивності, що спонукав нас залучити низку джерел для забезпечення не розрізнених, фрагментарних фактів, а їх сукупностей, що дозволило обґрунтовувати власну позицію. Для забезпечення наукової об'єктивності ми враховували сукупність різних чинників – суспільно-політичних, культурних, психологічних тощо, які впливали на життєдіяльність вишів. Принцип об'єктивності має тісні зв'язки з принципом всебічності і цілісності, який застерігає від будь-якої однобічності та суб'єктивізму в оцінці

джерела [682, с. 34]. Опрацьовуючи низку джерел, намагалися цілісно аналізувати весь документ чи їх групу, а не якусь його частину. Зазначений принцип передбачає також залучення широкого спектру об'єктивних і суб'єктивних факторів, які впливали на історичні процеси у середовищі вишів. Важливим для нас став принцип системності, який дозволив групувати матеріали опублікованих та неопублікованих джерел, наявної наукової літератури у структурно завершеній формі. Він уможливив з'ясування умов, за яких відбувалися історичні події, процеси та явища, встановлення між ними причинно-наслідкових зв'язків.

У роботі використано низку загальнонаукових та спеціально-наукових методів історичного пізнання. Зокрема, широко застосовувалися такі загальнонаукові методи як аналіз, синтез, індукція та дедукція, завдяки яким вдалося визначити актуальність, об'єкт і предмет, мету і завдання, наукову новизну дослідження, сформулювати його основні концептуальні положення, узагальнення і висновки. Крім цього, методи аналіз і синтез дозволили спершу провести аналіз окремих аспектів проблеми, розкласти її на частини, з'ясувати та виділити характерні риси процесів, подій та явищ, що були властиві досліджуваному періоду, а вже потім узагальнити їх з метою з'ясування повної картини дійсності. Діалектичний метод дав змогу простежити взаємозв'язок та взаємовплив у процесі розвитку подій та явищ.

У дисертаційній роботі використано різні спеціально-історичні методи історичного дослідження. Так, ретроспективний та історико-генетичний методи дали можливість простежити хроніку подій, зміни та процеси, які відбувалися у мережі аграрних вишів з урахуванням їх причинно-наслідкових зв'язків. Застосування історико-порівняльного методу дало змогу здійснити порівняння одних ознак схожості досліджуваного об'єкту з іншими його ознаками, з'ясувати зміни у державній політиці, зокрема, щодо формування викладацького складу та студентського контингенту, навчальної діяльності молоді, її матеріального становища.

Не менш важливим методом, що використовується в історичній науці, є історико-типологічний метод, який базується на зіставленні певних явищ та процесів через схематичне відображення конкретно-історичної реальності. Цей

метод дозволив, зокрема, розподілити наявні джерела на типи, провести градацію вишів за чисельністю студентів. Розкриттю проблеми у хронологічно-логічній послідовності, розподілу широких тем на вузькі сприяв проблемно-хронологічний метод. Завдяки йому вдалося реконструювати загальний фон подій, на якому функціонували сільськогосподарські навчальні заклади відбувалося здійснення нової економічної політики, процесів українізації. Проблемно-хронологічний метод використали для структурування роботи, з'ясування заємодії влади і трудових колективів, суспільно-політичної активності вишів, зокрема, участі викладачів і студентів у загальнодержавних, ідеологічних і господарських кампаніях, шефської роботи, агрономічної пропаганди у селах, підрозділах Червоної армії і підприємствах міст, роботи у складі партійних і комсомольських, а також добровільних громадських організаціях тощо вдалося прослідкувати через використання структурно-функціонального методу, який теоретично та методологічно базується на теорії соціальної дії. Метод періодизації забезпечив можливість систематизувати історичний процес в межах вузьких хронологічних відтинків, що відрізнялися між собою певними особливостями. Зокрема, враховуючи процеси, що відбувалися у мережі сільськогосподарських закладів вищої освіти, нами виокремлено такі періоди: 1) перша половина 20-х рр. – становлення радянської системи вищої сільськогосподарської освіти; 2) друга половина 20-х рр. – вдосконалення діяльності галузі через застосування нових методів навчання, зміни у системі формування студентського контингенту, певне покращення матеріального забезпечення вишів, учасників освітнього процесу.

Загалом, комплексне використання наукових принципів, загальнонаукових та спеціально-наукових методів, що практикується сучасною вітчизняною історичною наукою, дало можливість оптимально використати архівні джерела, опубліковані документи та наукову літературу, а відтак системно і неупереджено проаналізувати державну політику щодо формування професорсько-викладацького складу і студентського контингенту, показати навчальну, науково-дослідну, громадсько-політичну діяльність та матеріальне становище вишів. Використаний у роботі науковий інструментарій зумовив структуру роботи, логіку викладу матеріалу, дозволив зробити відповідні висновки й аргументувати положення, що винесені на захист

Висновки до розділу

Отже, аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії свідчить, що наявні праці відтворюють переважно загальноукраїнський контекст. Автори праць, попри певні досягнення, не проводили аналізу діяльності закладів вищої освіти різних типів, зокрема, сільськогосподарського. Поза їхньою увагою залишилося ще чимало нез'ясованих питань, пов'язаних з навчальною, науковою і громадсько-політичною діяльністю цих закладів, їхнім матеріальним становищем. Проаналізувавши наявні архівні комплекси, опубліковані різноманітні документальні збірники і багатий матеріал періодики ми з'ясували, що вони мають значний інформаційний ресурс, цілком достатній для того, щоби розв'язати поставлені завдання і досягти сформульованої в дослідженні мети. Методологічною основою роботи є комплекс принципів і загальнонаукових та спеціально-наукових методів історичного пізнання. Саме їх залучення сприяло всебічному та ґрунтовному висвітленню подій, фактів і явищ, пов'язаних із життєдіяльністю сільгоспвишів у 20-ті рр. ХХ ст.

РОЗДІЛ II.

ТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ УСРР. ФОРМУВАННЯ СТУДЕНТСЬКОГО КОНТИНГЕНТУ

2.1. Реорганізація, структурування, організація діяльності та управління сільськогосподарських вишів

У 20-х рр. ХХ ст. значних змін зазнала система сільськогосподарської освіти, оскільки до 1920 р., вона знаходилася на недостатньому рівні. До 1917 р. в Україні було лише два заклади вищої освіти, які надавали вищу аграрну освіту – сільськогосподарське відділення Київського політехнічного інституту і Ново-Олександрійський інститут сільського господарства і лісівництва, який під час Першої світової війни евакуювали у Харків [274, с. 5; 811]. У період гетьманату П. Скоропадського робилися спроби заснувати Київський ветеринарний інститут, а в добу Директорії УНР планували створити Київську сільськогосподарську академію [668, с. 99]. Труднощі пов'язані з воєнним лихоліттям, не дали змоги реалізувати ці проекти.

У 1919 р. в Україні було встановлено радянську владу. Прийшовши до влади, більшовики почали впроваджувати комуністичну ідеологію, надійним інструментом якої була система освіти. Освітню галузь вони планували перебудувати і поставити на службу панівній владі. Було вироблено власну модель освіти, яка відстоювала суто практичну підготовку фахівців для відбудови зруйнованого господарства. Вона була схвалена на I всеукраїнській нараді з питань освіти, яка відбулася 25 березня 1920 р. Основні положення нової моделі освіти сформулювали у «Схемі народної освіти УСРР», яка передбачала створення двох типів вишів – інститутів і технікумів [707, с. 54-57; 709, с. 88-89]. У «Кодексі законів про народну освіту УСРР» (1922 р.) визначалось, що інститути є закладами вищої освіти з широким теоретичним курсом. Вони мали готувати організаторів-керівників вищої кваліфікації для різних галузей народного господарства. На молодших курсах увага зосереджувалась на теоретичній підготовці студентів, а спеціалізація впроваджувалась на старших курсах.

Водночас, технікуми мали давати знання, максимально наближені до виробництва. У них теоретична підготовка займала менше місця, спеціалізація розпочиналась вже з першого курсу [283, с. 161]. Такі принципи впроваджувалися і в сільськогосподарських інститутах (СГІ) та технікумах (СТТ) [39, арк. 50; 108, арк. 12].

Ряд джерел повідомляють про кількість сільськогосподарських закладів вищої освіти в Україні у 1920-х рр. На 1921 р. у республіці функціонували 6 СГІ [152, арк. 27; 862, с. 249]. З 1922-1923 н.р. по 1927-1928 н.р. їх було 7 [1, арк. 365зв.; 39, арк. 7; 65, арк. 2; 166, арк. 91, 105; 168, арк. 99; 169, арк. 1; 189, арк. 15; 288, с. 2–3; 327, с. 21; 863, с. 282], у 1928-1929 н.р. – 8 [576, с. 34]. У 1929-1930 н.р. студенти здобували вищу освіту у 9 інститутах [644, с. 148; 690, с. 85; 751, с. 84].

Що стосується технікумів, то їхня кількість упродовж десятиліття зменшувалася. У жовтні 1922 р. в УСРР функціонували 43 таких виші [166, арк. 107]. До травня 1923 р. їх вже стало 32 [166, арк. 92], а до жовтня того ж року – 23 [166, арк. 57] (в інших джерелах – 24) [1, арк. 365зв.; 39, арк. 51]. У 1924-1925 н.р. налічувався 21 технікум [275, с. 12], у 1925-1926 і 1926-1927 н.р. – по 22 [65, арк. 2; 167, арк. 134; 169, арк. 1; 671, с. 316; 332, с. 14; 333, с. 64], у 1927-1928 н.р. – 21 [563, с. 9], у 1928-1929 н.р. – 17 [576, с. 34].

У «Кодексі про народну освіту УСРР» визначалися т. зв. «вертикалі» (напрями) професійної освіти, кожна з яких поділялася на галузі. Зокрема, сільськогосподарські виші готували спеціалістів з таких галузей – агрономічної, ветеринарно-зоотехнічної, садово-городньої, лісної, меліоративної, землеустрійної [740, с. 156]. У 1926-1927 н.р. із 7 СГІ 4 були агрономічними, 2 – ветеринарно-зоотехнічними, 1 – землеустрійним [334, с. 72].

Сільськогосподарські інститути працювали у Харкові, Києві, Кам'янці-Подільському і Одесі. Харківський інститут сільського господарства і лісівництва бере свої початки з 1816 р., коли було створено Маримонтський інститут землеробської освіти, практичної ветеринарії (біля м. Варшава). У 1862 р. його перевели у м. Ново-Олександрія Люблінської губернії (виш заснований у 1908 р.).

У 1914 р., у зв'язку з початком Першої світової війни, інститут евакуювали до Харкова. У 1919 р. його перейменували на Харківський [8, арк. 10–10зв.; 92, арк. 49; 114, арк. 15]. 21 березня 1921 р. постановою РНК УСРР ухвалили колишній Ново-Олександрійський інститут назавжди залишити у Харкові [856, с. 15, 61; 652, с. 119]. В анкеті СГІ за 1926 р. саме цей рік (1921-й) значиться як дата створення вишу [189, арк. 16].

Київський СГІ свої початки бере з агрономічного відділення (факультету) Київського політехнічного інституту, яке було започатковано у 1898 р. 21 серпня 1921 р. на його базі було створено окремий СГІ [37, арк. 165; 90, арк. 194; 864, с. 8]. Водночас, в одному з документів, що містить ЦДАВО України, зазначається, що виш засновано 1 вересня, коли Укрголовпрофосвіта видала відповідну постанову [25, арк. 6]. Про це ж йдеться і в праці С. М. Живори і Н. В. Васильєвої [668, с. 100]. Дослідник В. В. Діденко вважає, що постанову оприлюднили 21 вересня 1921 р. [663, с. 30]. В одному з архівних документів зазначається, що повне відокремлення від КПІ відбулося лише 1 червня 1924 р. [71, арк. 693]. Автори видання «Кузня сільськогосподарських кадрів» аргументують, що СГІ повністю став самостійним лише у березні 1925 р. [711, с. 16].

У Кам'янці-Подільському було створено СГІ на базі сільськогосподарського факультету місцевого державного українського університету. Офіційно виш розпочав свою роботу 1 червня 1921 р. відповідно до постанови Укрголовпрофосвіти від 22 лютого того ж року [115, арк. 1; 213, арк. 6; 215, арк. 10зв.; 220, арк. 40; 233, арк. 50; 276, с. 181]. Як юридична особа інститут дістав право самостійно вирішувати свої справи з 19 березня, коли було ухвалено відповідне рішення Наукової ради К-ПДУУ [230, арк. 73]. Один із архівних документів містить дані, що Кам'янець-Подільський СГІ виник 18 квітня 1921 р. [43, арк. 75].

Немає точних даних щодо того, коли розпочав роботу Одеський СГІ. В одних джерелах йдеться про осінь 1917 р. [38, арк. 2], в інших – 10 лютого 1918 р. [20, арк. 5]. У довідковому виданні за авторством Г. Гатліха, А. Корнева, А. Литвиненка також йдеться про 1918 р. За їхніми даними виш було

створено на базі природничого факультету Новоросійського університету і сільськогосподарських курсів при Товаристві сільського господарства півдня України [650, с. 240]. Вважаємо, що найбільш ймовірною є перша дата, а 10 лютого у інституті розпочався навчальний процес.

У 20-х рр. діяли декілька інститутів сільськогосподарського профілю. Так, у Києві працював ветеринарно-зоотехнічний інститут, який виник на базі ветеринарного факультету КПІ, що функціонував з 27 вересня 1920 р. 3 червня 1921 р. Укрголовпрофосвіта прийняла рішення про відокремлення цього факультету від КПІ і створення самостійного Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту. 10 червня НКО УСРР затвердив це рішення. Щоправда, ця справа затягнулася до 7 жовтня, коли було прийнято остаточне рішення про відокремлення від «Київської політехніки» [17, арк. 24–24зв.; 152, арк. 26, 38; 166, арк. 36; 631, с. 9; 650, с. 218; 641]. Автори колективної монографії «Дніпропетровський державний аграрний університет» вважають, що інститут виник 11 вересня 1922 р. Свою позицію вони аргументували тим, що цього дня було видано відповідний наказ Укрголовпрофосвіти [664, с. 8]. Радянський вчений Г. Шевчук повідомляє, що виш створили на базі факультету народного університету-політехнікуму [862, с. 250].

Такий же заклад працював і в Харкові. Ще у 1835 р. при кафедрі ветеринарії Харківського університету було створено практичну ветеринарну школу, яку в 1851 р. перетворили у ветеринарне училище, а у 1873 р. – у ветінститут [90, арк. 15]. У 1922 р. останній реорганізували у зооветеринарний інститут [28, арк.5]. Починаючи з середини 20-х рр., його знову називали ветеринарним інститутом [39, арк. 7; 166, арк. 36; 189, арк. 15; 287, с. 16]. У цьому ж місті, 1 серпня 1922 р. на базі межового технікуму (діяв з 1 вересня 1920 р.) започаткували Харківський геодезично-землеустрійний інститут [24, арк. 231; 117, арк. 1; 635, с. 3]. Урочисте відкриття закладу відбулося 17 лютого 1923 р. [448, с. 82–83].

У 1920-х рр. в УСРР діяла низка сільськогосподарських технікумів. Зокрема, у середині десятиліття функціонували Білоцерківський, Ерастівський, Золотоношський, Красноградський, Луганський, Майнівський, Мигійський, Ново-Чарторийський (Волинський), Новополтавський, Полтавський, Сутиський, Уманський, Херсонський і Чернігівський СГТ [74, арк. 781, 794, 814; 87, арк. 27,

67; 287, с. 33]. Вони виникали на базі навчальних закладів різного рівня. Так, попередником Білоцерківського СГТ була жіноча гімназія [681, с. 55]. Заклад створили розпорядженням колегії губпрофосвіти Київщини від 8 лютого 1920 р. У травні 1921 р. до вишу приєднали промисловий технікум [38, арк. 180], а у 1923-1924 н.р. – Городищенський СГТ [38, арк. 181], Таращанський та Смілянський технікуми механізації. У 1926 р. технікум реорганізували у сільськогосподарський політехнікум [646, с. 69]. У жовтні 1921 р. на базі сільськогосподарського факультету Вищої робітничої школи створили Полтавський СГТ [752, с. 9]. У грудні 1923 р. його об'єднали із садово-городньою школою і кооперативним технікумом у єдиний агрономічно-кооперативний технікум [38, арк. 109; 421; 538, с. 92; 803, с. VIII]. У грудні 1927 р. технікуму надали статус сільськогосподарського політехнікуму [805, с. 774]. У Чернігові в січні 1920 р. на базі середньої технічної школи створили політехнікум, один з відділів якого був агрономічним. У 1922-1923 н.р. його реорганізували в індустріально-агрономічний технікум. У вересні 1924 р. індустріальний відділ було ліквідовано й з 1924-1925 н.р. Чернігівський СГТ існував як самостійний заклад. 1 жовтня 1927 р. розпорядженням НКО УСРР СГТ об'єднали з місцевим землеустрійним технікумом, після чого створили агрономічно-землеустрійний політехнікум [66, арк. 2; 88, арк. 3].

Декілька закладів виникли на базі середніх сільськогосподарських училищ. Зокрема, Ерастівський (нині – Ерастівка є залізничною станцією Придніпровської залізниці) [53, арк. 58; 77, арк. 2; 89, арк. 301] і Золотоношський СГТ були створені у 1921 р. [34, арк. 2]. 10 серпня 1920 р. започаткували Майнівський СГТ, який дислокувався біля с. Щаснівці Бобровицького району Ніжинської губернії. У 1922-1923 н.р. він знаходився у с. Бобровиця [31, арк. 25; 867, с. 19; 688, с. 7]. Тоді ж розпочав свою роботу технікум у с. Мигія (нині – село у Первомайському районі Миколаївської області) [93, арк. 198; 121, арк. 65]. У 1929 р. окружні і громадські установи пропонували НКО УСРР Майнівський [347, с. 74] і Мигійський СГТ реорганізувати в інститути [392, с. 100]. Судячи з усього, у Центрі цієї ініціативи не підтримали.

Ново-Чарторийський (Волинський) СГТ започаткували у вересні 1920 р. на базі сільськогосподарської школи [93, арк. 154]. Наступного року у СГТ такі ж

школи реорганізували у Краснограді [69, арк. 166; 79, арк. 5; 122, арк. 6], а 15 березня 1922 р. – у Луганську [18, арк. 14; 23, арк. 3; 275, с. 56].

На початку 20-х рр. місцеві органи влади своїми рішеннями створили технікуми, які, на відміну від вищезгаданих закладів, не мали попередників. Так, 20 серпня 1920 р. виник Сутиський СГТ (с. Сутиска Тиврівського повіту на Вінниччині) [29, арк. 43; 36, арк. 2], а 8 серпня 1921 р. – Могилів-Подільський СГТ (дислокувався у с. Немія Яришівської волості Могилів-Подільського повіту) [19, арк. 9, 18], у 1923 р. – Запорізький [75, арк. 44]. У 1925 р. перший з цих вишів, після клопотання його колективу, перевели у Вінницю, де він розмістився у гарному просторому приміщенні [390].

У першій половині 1920-х рр. працювали ряд інших СГТ, зокрема, Бердянський (виник 1 грудня 1920 р.) [12, арк. 3, 4зв.], Вознесенський (15 вересня 1920 р.) [11, арк. 1], Златопольський (14 листопада 1922 р.) [23, арк. 345], Єлисаветградський (1920 р.) [32, арк. 8; 480, с. 88], Кам'янець-Подільський (1 грудня 1922 р.) [16, арк. 1; 762, с. 149], Козацький (1 вересня 1921 р.; працював у с. Козацьке Шевченківського округу на Київщині) [38, арк. 6, 7зв.], Ногайський (4 травня 1921 р.; м. Ногайський Запорізької губ.) [12, арк. 29], Полонський [521], Хмільницький (1920 р.) [645, с. 257], Чугуївський (1920 р.) [13, арк. 11] та ін. До 1924-1925 н.р. ці заклади припинили свою роботу.

Серед технікумів особливе місце належить Уманському СГТ, який мав багату історію. У 1844-1868 рр. в Умані працювало Головне училище садівництва, у 1868-1903 рр. – училище землеробства і садівництва, у 1903-1921 рр. – середнє училище садівництва і землеробства. 22 червня 1921 р. було створено Уманську вищу сільськогосподарську школу-технікум для підготовки спеціалістів із садівництва та агрономії [21, арк. 2–2зв.; 74, арк. 150]. 17 листопада 1927 р. вишу надали статус політехнікуму [846, с. 49; 684, с. 198].

У 20-ті рр. виникли сільськогосподарські технікуми національних меншин, перший з яких започаткували у єврейській колонії Новополтавка. Попередником вишу була сільськогосподарська школа, яка була заснована 5 листопада 1902 р. й існувала до 1918 р., коли її закрили у зв'язку з військовими подіями. У 1923 р. на кошти єврейського ремісничого товариства школу відновили [754, с. 20], а у 1924 р. на її базі створили технікум [89,

арк. 334; 152, арк. 38; 163, арк. 4]. Автори видання «Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.» повідомляють, що наприкінці 20-х рр. працювали 6 німецьких, 5 єврейських, по 4 польських і болгарських, 3 російські, 2 польські, по одному греко-еллінському і греко-татарському СГТ [761, с. 250]. Дослідниця О. Слесаренко стверджує, що в УСРР діяли 27 аграрних технікумів нацменшин [830]. Архівних документів, які б підтверджували ці дані, нам віднайти не вдалося. З огляду на це питання функціонування має стати предметом окремого спеціального дослідження.

Працювали декілька технікумів сільськогосподарського профілю. 23 серпня 1920 р. колегія губпрофосвіти Київщини видала розпорядження про відкриття у с. Маслівка Шевченківського округу Канівського повіту сортівничо-насінного технікуму [30, арк. 13; 89, арк. 215; 868, с. 51]. У республіці діяли декілька зоотехнічних технікумів. Так, у 1921 р. на базі Харківського середнього землеробського училища було створено Харківський (Дергачівський – певний період він знаходився на ст. Дергачі) зоотехнікум [23, арк. 538; 93, арк. 263-264; 632, с. 23; 633; 691, с. 7]. У 1929 р. на правах окремого факультету його приєднали до Харківського СГІ [387]. Такий же технікум функціонував і в Херсоні [87, арк. 67], а в Полтаві – ветеринарний технікум [23, арк. 411].

До сільськогосподарських закладів вищої освіти відносилися землеустрійні технікуми, один з яких діяв у Дніпропетровську. У 1912 р. тут була землемірна школа, яку у жовтні 1920 р. перетворили на межовий технікум, а у 1923 р. – землеустрійний [93, арк. 4]. За таким же сюжетом створили землеустрійний технікум у Чернігові [74, арк. 302; 91, арк. 202; 662]. 1 грудня 1922 р. Укрголовпрофосвіта затвердила рішення про утворення на базі Житомирської землемірної школи землеустрійного технікуму [78, арк. 8-9; 700, с. 5]. У 1928 р. до нього було приєднано Чарторійський СГТ і створено сільськогосподарський політехнікум з двома факультетами – землеустрійним і агрономічним [650, с. 221]. Із 4-річної землемірної школи у 1920 р. постав Полтавський землеустрійний технікум [71, арк. 343; 93, арк. 233; 706, с. 8; 589, с. 61]. Такий же заклад працював у Києві [287, с. 41]. У цьому ж місті діяв інженерно-

меліоративний технікум (створений у 1922 р.) [29, арк. 2зв.; 74, арк. 116, 130], а в Одесі – землеустрійно-меліоративний (1921 р.) [93, арк. 343]. На початку 1928-1929 н.р. ці виші на правах факультетів приєднали відповідно до Київського і Одеського СГІ [563, с. 9].

Наприкінці 20-х рр. низка технікумів змінили свій статус. Так, у жовтні 1929 р. на базі Полтавських сільськогосподарського політехнікуму, індустріального і землеустрійного технікумів, Красноградського і Ерастівського СГТ було створено Полтавський СГІ [626, с. 297; 752, с. 19; 805, с. 775; 650, с. 243]. Цікаво, що ще у березні 1925 р. мусувалася думка про утворення аграрного вишу у Полтаві. Нам вдалося віднайти документ, у якому йшлося про перевід СГІ з Харкова до Полтави. Все ж протести партосередку, колективу харківського вишу зробили свою справу і виш залишили у столиці [167, арк. 6–7]. Водночас, Красноградський СГТ планували об'єднати із агрономічним відділом Запорізького індустріального технікуму і перевести його у с. Васильєвка Запорізького округу. Згодом вирішили ввести виш до складу Полтавського сільськогосподарського політехнікуму [122, арк. 71, 81; 134, арк. 14-99; 138, арк. 10, 28; 375]. Крім того, у 1926 р. владні органи отримували клопотання про відкриття ветеринарного інституту в Одесі [116, арк. 69], сільськогосподарських технікумів у містах Єлисаветград [136, арк. 1], Мелітополь [137, арк. 1, 3], с. Антонінах [129, арк. 70; 135, арк. 3-4], створення у структурі Одеського СГІ факультету виноградарства і виноробства [109, арк. 15]. Судячи з усього, ці звернення Центр не задовольнив.

Декілька разів змінював свій статус аграрний виш у Херсоні. У 1874 р. в місті було створено земську сільськогосподарську школу. У першій половині 1918 р. на її базі утворили СГІ, який проіснував лише до серпня того ж року, після чого тут знову працювала сільськогосподарська школа. У 1920 р. її об'єднали з політехнічним інститутом і створили СГТ [29, арк. 66; 91, арк. 33; 194, арк. 29; 543; 815, с. 19]. 14 серпня 1928 р. технікум перетворили у СГІ [853, с. 60; 852, с. 3; 854, с. 4]. Тоді ж колегія НКО УСРР ухвалила перейменувати Дергачівський зоотехнікум у зоотехнічний інститут, Полтавський, Уманський, Чернігівський СГТ у сільськогосподарські інститути, Ерастівський і Луганський СГТ – в інститути рільництва, Маслівський сортівничо-насіenneвий технікум – в інститут

насінництва та селекції [365]. Важко сказати наскільки цей акт був реалізований на практиці. Так, в Умані інститут виник через рік – 3 листопада 1929 р. [846, с. 52; 650, с. 256]. У тому ж році розпочав роботу і Луганський інститут [650, с. 234]. Про існування інститутів в Чернігові і Ерастівці нам не вдалося віднайти інших джерел. У 1929 р. інститутом став Білоцерківський СГТ [646, с. 70; 650, с. 214]. Автори навчального посібника «Аграрна історія України» вважають, що у Білій Церкві інститут було створено у 1930 р., а в Умані – у 1936 р. [680, с. 239]. У газеті «Червоний кордон» від 6 жовтня 1928 р. йдеться про те, що у найближчий час у Вінниці мав розпочати роботу СГІ [606]. Інших джерел, які б повідомляли про роботу цього вишу в той період, віднайти не вдалося.

Сільськогосподарським вишам влада присвоювала імена видатних революціонерів, державних і партійних діячів, науковців, культурних діячів. Так, 7 листопада 1922 р. Кам'янець-Подільському СГІ надали ім'я Карла Маркса, а робітфаку цього ж вишу – III Комуністичного Інтернаціоналу [225, арк. 35; 276, с. 181; 650, с. 223]. У 1924 р. Харківському СГІ присвоїли ім'я Х. Раковського [90, арк. 49]. 28 лютого 1928 р. правління вишу, у зв'язку з тим, що цього діяча почали звинувачувати у троцькізмі, висловило ініціативу, аби інститут перейменували у ХСГІ імені Селянського Інтернаціоналу. Згодом цю ініціативу підтримали колектив вишу і Харківський окружний виконавчий комітет. 13 вересня 1928 р. відповідний проект було внесено на розгляд колегії НКО УСРР [64, арк. 13, 14, 16]. З високою долею ймовірності можемо припустити, що цей акт прийняли. Ім'я Християна Раковського носив і Житомирський землеустрійний технікум [822, с. 621; 819, с. 24]. У 1928 р. йому надали ім'я «10 роковин Жовтневої революції» [508]. 3 березня 1925 р. Чернігівському землеустрійному технікуму надали ім'я Г. Петровського [91, арк. 202]. У 1924 р. задовольнили клопотання колективу Херсонського СГІ про присвоєння вишу імені партійного і державного діяча О. Цюрупи [194, арк. 29; 199, арк. 32]. Київський інженерно-меліоративний технікум носив ім'я наркома освіти Г. Гринька [29, арк. 2зв.]; Луганський [18, арк. 6] і Майнівський СГТ [867, с. 19], Маслівський сортівничо-насіневий технікум – природознавця-дарвініста К. Тімірязєва [74, арк. 223; 650, с. 234], Харківський зоотехнікум – письменника і

громадського діяча Г. Михайліченка [64, арк. 3-15; 93, арк. 263], Сутиський СГТ – видатного українського поета Т. Шевченка [29, арк. 43; 36, арк. 2].

Ряд джерел зафіксували прізвища керівників закладів (див. додаток А). Проаналізувавши ці дані, ми бачимо, що лише у декількох закладах ректори, директори чи управляючі керували ввіреними їм вишами упродовж декількох років. У переважній більшості керівники змінювалися досить часто, що, звісно, не могло не позначитися на житті вишів, якості навчального процесу. Наприклад, у Мигійському СГТ за 1921-1928 рр. змінилися 9 керівників, 4 завідувачі навчальної частини, 7 завідувачів господарства [121, арк. 65].

Керівництво усіма видами діяльності аграрних вишів покладалося не лише на директорів, але й на політкомісарів. Останні виконували, насамперед, контролюючу функцію. Відповідно до інструкції Укрголовпрофосвіти від 31 березня 1921 р. до їх компетенції входило затвердження всіх розпоряджень ректорів вишів. Крім того, вони могли накласти на студентів дисциплінарні стягнення, відрахувати з вишу молодь, яка не виконувала мінімальних вимог навчальної дисципліни тощо. Політкомісарів зобов'язували спрямовувати викладачів і студентів «на шлях ленінського будівництва», стежити за політичною благонадійністю викладачів і студентів [165, арк.7; 710, с. 23-24; 872, с. 13]. «Двовладдя» у вишах проіснувало до жовтня 1925 р., коли згідно з розпорядження НКО УСРР посаду політкомісара було ліквідовано [734, с. 59]. Ряд джерел зафіксували прізвища деяких політкомісарів. Наприклад, у Кам'янець-Подільському СГІ таку посаду обіймав І. Кіндрат [263, с. 187], Харківському ветеринарному інституті – Поздняков [71, арк. 225], Волинському СГТ – Пилипюк [74, арк.831], Єлисаветградському – Вольнов [32, арк.8], Майнівському – І. Уманський, В. Бова [74, арк. 414], Сутиському – М. Шестопапов [36, арк. 2зв.], Херсонському – Попов, Зайцев, Коваленко, Брежицький, Бурімов, Бердичевський, Воробйов, Нахімовський, Смолій, Шиман, Головка, Кузнецов [815, с. 22]; Чернігівському – Жемчужин, Канішевський [88, арк.6, 7], Житомирському землеустрійному технікумі – К. Коник [78, арк.157], Полтавському – А. Гладишева і Н. Каманська [71, арк.115]. У Білоцерківському СГТ і Харківському зоотехнікумі політкомісари (відповідно Д. Похилевич [646, с. 69] і В. Петров [857, с. 12]) після закінчення своїх повноважень очолили ці заклади.

У Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті політкомісаром у 1922-1925 рр. працював студент А. Мартиненко [17, арк. 34].

Упродовж десятиліття реформували колегіальні органи інститутів. Так, до липня 1921 р. вищим органом була науково-шкільна рада, яка складалася з усіх викладачів та представників студентів. Такі органи діяли, наприклад, у Кам'янець-Подільському [213, арк. 26, 27зв.; 221, арк. 5], Харківському [6, арк. 74 зв.] і Херсонському СГІ [3, арк. 14].

25 липня 1921 р. ввели в дію «Положення про вищі школи України», після чого запровадили нові органи – бюро [5, арк. 24 зв.]. Бюро допомагали ректорам у справі управління вишами. До їх складу, окрім ректора, політкомісара, входили проректор з навчальної роботи, декани факультетів, секретар. Члени бюро брали участь у роботі різних комісій, виконували окремі доручення, складали звіти, кошториси, доповіді [20, арк. 5]. Наприклад, на початку 1924-1925 н.р. у Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті членами бюро були ректор А. Скороходько, політкомісар А. Мартиненко, проректор П. Євтушенко, декани факультетів Д. Калкатін, С. Веселовський, секретар М. Леонтович [67, арк. 61]. Такий ж орган функціонував у Кам'янець-Подільському СГІ. З 1 листопада 1921 р. до 15 травня 1922 р. члени бюро брали участь у 40 засіданнях [230, арк. 71].

19 листопада 1924 р. Укрголовпрофосвіта своєю постановою замість бюро запровадила правління [67, арк. 61], до складу якого входили ректор, проректор, представники від Наркомату землеробства УСРР чи місцевого земельного відділу, викладачів (як правило, це був один із деканів) і студентів [67, арк. 61; 71, арк. 225, 266, 870; 95, арк.34; 167, арк.161, 163].

Члени правління регулярно збиралися на свої зібрання. Наприклад, у 1924-1925 н.р. в Одеському СГІ було проведено 27 засідань, на яких розглянули 240 питань [70, арк. 11зв.-12], у 1925-1926 н.р. – відповідно 38 і 348 [90, арк. 129 зв.]; у Харківському – у 1924-1925 н.р. – 40 і 460 [70, арк. 179 зв.-180], у 1925-1926 н.р. – 43 і 471 [90, арк. 52зв.]; у Кам'янець-Подільському – у 1924-1925 н.р. – 55 і 624 [67, арк. 11зв.]; у Харківському ветеринарному – у 1924-1925 н.р. – 29 і 345 [67, арк. 201зв.], у 1925-1926 н.р. – 46 і 523 [90, арк. 18 зв.]; Харківському

геодезично-землеустрійному – в 1925-1926 н.р. – 60 і 436, у 1926-1927 н.р. – 40 і 371 [118, арк. 60]. У Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті у 1924-1925 н.р. обговорили 468 питань [67, арк.42зв.-43;103, арк.1-9].

У вересні 1922 р. відповідно до затвердженого Укрголопрофосвітою «Тимчасового положення про технікуми» було реорганізовано органи управління у технікумах. Обиралося правління, яке складалося з трьох осіб – управляючого закладом і двох його помічників – з навчальної господарської частини, а також комітет із 9 осіб. До складу останнього входили управляючий у якості голови, 4 викладачі, 3 студенти, представник від техперсоналу [815, с. 22]. Такі органи діяли, зокрема, у Білоцерківському [38, арк. 180], Красноградському [79, арк. 79, 100], Могилів-Подільському [19, арк. 9], Сутиському [29, арк. 43], Уманському [21, арк. 2] і Херсонському СГТ [29, арк. 85; 70, арк. 255], Катеринославському землеустрійному технікумі [93, арк. 10; 100, арк. 116].

Комітети ухвалювали низку рішень, які були необхідні для ефективної роботи закладів. Поточну роботу члени комітетів проводили на своїх засіданнях (див. додаток Б).

У структурі інститутів діяли факультети, а технікуми поділялися на відділення. Упродовж десятиліття їхня кількість зростає. Так, на початку десятиліття у складі інститутів налічувалося 18 факультетів, у т.ч. рослинництва – чотири, організації сільського господарства – чотири, тваринництва – три, меліорації – два, лісівництва, зоотехнії, ветеринарії, геодезії, землеустрою – по одному [644, с. 74]. У липні 1928 р. у 28 аграрних вишах було 42 факультети і відділення [563, с. 9], у травні 1929 р. – відповідно 25 і 45 [681, с. 56].

Кожний з факультетів мав відповідну спрямованість. Так, агрономічний факультет (згодом – факультет організації сільського господарства) мав своїм завданням підготувати агронома-організатора певної галузі сільського господарства, який міг би вільно орієнтуватися, як у комплексі умов сільського господарства району, так і в складних умовах світового господарства [306, с. 3]. Лісоінженерний факультет готував лісоводів-інженерів – організаторів,

спеціалістів вищої кваліфікації для обслуговування самостійних лісопромислових підприємств та лісництв, де «висувається значення доцільного використання призначеної для відпуску деревини, шляхом раціональної, науково-обгрунтованої постановки лісових розробок та спорядження заводів для переробки продуктів лісового господарства» [306, с. 4]. Меліоративно-гідротехнічний факультет здійснював підготовку фахівців для проведення осушення боліт, регулювання несудохідних річок, зрошення, зміцнення ярів і пісків, влаштування водопостачання, відбудови рибоводних водозборів [306, с. 5]. Геодезичний факультет готував спеціалістів для складання точних тригонометричних мереж, нівеляції і агрономічного означування точок [274, с. 127]. Землеустрійний факультет готував інженерів-землеустрійників [306, с. 6], а культурно-технічний – агрономів-культуртехніків для обслуговування господарств на меліоративних землях [306, с. 7]. У складі деяких СГІ працювали педагогічні відділи, які готували учителів для сільськогосподарських професійних шкіл [306, с. 8].

У додатку В покажемо розподіл факультетів та відділень по окремих інститутах і технікумах.

У структурі факультетів працювали кафедри. Зокрема, у Київському СГІ за даними дослідників В. Діденка, С. Живори і Н. Васильєвої, у 1922 р. функціонували 7 кафедр: хліборобства, скотарства, ґрунтознавства, сільськогосподарської економіки, сільськогосподарської епізоотології, сільськогосподарської технології, сільськогосподарської ботаніки [663, с. 31; 668, с. 101; 771, с. 170]. Водночас, ці дані є далеко не повними. Нам вдалося з'ясувати, що тоді працювали дві кафедри хліборобства – загального хліборобства і селекції [67, арк. 16; 864, с. 39], приватного [743]. Крім того, у цей період існували також кафедри садівництва і городництва [864, с. 36], метеорології [659], ботаніки, зоології, машинознавства, геології і мінералогії [38, арк. 165]. Формувалися кафедри і в Харківському СГІ. Так, у 1921 р. виникли кафедри загального і приватного тваринництва, у 1922 р. – загального землеробства, економіки і організації сільського господарства, приватного землеробства, у 1924 р. –

грунтознавства, фітопатології, у 1925 р. – загального лісівництва [858, с. 62-64] і т.д. Загалом, у 1927 р у виші налічувалося 76 кафедр [856, с. 84]. Одеський СГІ на початку 20-х рр. мав кафедри фізики і сільськогосподарської метеорології, приватного тваринництва, ґрунтознавства, загального землеробства, приватного рослинництва [766, с. 18]. Тоді ж, у Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті функціонували кафедри зоогієни, нормальної і патологічної анатомії, хірургії [17, арк. 15], Харківському ветеринарному – анатомії, хімії, фізики, ботаніки, зоології, гістології, фізіології [51, арк. 43зв.]. У Харківському зоотехнічному технікумі працювали кафедри епізіотології, паразитології, анатомії, гістології і ембріології, патологічної анатомії, загальної зоотехнії, годівлі, зоології, спеціальної зоотехнії (М. Потьомкін), молочного господарства, фізіології, бактеріології, спеціальної патології і терапії, технології продуктів тваринництва, фармакології [857, с. 8, 9, 12, 27, 28, 32, 33, 35-37].

Таким чином, у 1920-х рр. більшовикам вдалося впровадити у середовищі сільськогосподарських закладів вищої освіти УСРР власну модель освіти, яка базувалася на суто практичній підготовці фахівців. Вищу освіту у той період надавали інститути і технікуми. Сільськогосподарські заклади вищої освіти готували спеціалістів з агрономічної, садово-городньої, лісної, ветеринарно-зоотехнічної, меліоративної, землеустрійної галузей. Суттєвим недоліком у роботі вишів стала плинність керівників вишів, що, звісно, не могло не позначитися на житті вишів, якості навчального процесу. Відповідальність за керівництво закладами покладалася також на політкомісарів і колегіальні органи аграрних вишів.

2.2. Організація прийому студентської молоді на навчання та його особливості

Прийшовши до влади, більшовики взяли рішучий курс на пролетаризацію вищої школи, метою якого було зробити спеціальну освіту доступнішою для тих верств, що не могли навчатися до революції. Для реалізації цього завдання було взято класовий підхід у формуванні студентського складу. 8 травня 1920 р.

Наркомат освіти УСРР оприлюднив інструкцію «Про прийом до вищих навчальних закладів», яка надавала перевагу при вступі до інститутів дітям робітників і селян, комуністам, комсомольцям, членам інших політичних партій соціалістичного спрямування, які мали партійний стаж не менше 6 місяців [760, с. 267]. У той час не було уніфікованих норм щодо вступу і правила прийому до окремих вишів мали свої особливості [3, арк. 13; 12, арк. 1, 4зв.; 13, арк. 5зв.; 36, арк. 48; 38, арк. 205зв.],

20 квітня 1921 р., виходячи з настанови В. Леніна про необхідність «вербувати своїх управителів з рядів свого класу» [326, с. 242], вихідців з родин поміщиків, священиків, буржуазії, колишніх військовослужбовців царської та української армії не допускали до вишів. Запровадили нові принципи комплектування студентських колективів, відповідно до яких набір студентів здійснювався через систему відряджень [166, арк. 18]. Такі зміни диктувалися «необхідністю завоювати вищу школу політично і вирвати остаточно з рук класових ворогів Пролетарської Держави» [205, арк. 3]. Відряджати мали право радянські, партійні, комсомольські, профспілкові і військові організації, КНС. На кожний навчальний рік Укрголовпрофосвіта складала рознарядку, яка визначала і закріплювала певні квоти у відсотках [862, с. 258]. Місця розподілялися завчасно по губерніям, а губернські відділи профосу розподіляли виділені для них місця у вищезазначені організації, а ті, у свою чергу надавали місця своїм членам [20, арк. 8зв.; 710, с. 24]. Наприклад, у 1923 р. губвідділ професійної освіти делегував в Одеський СГІ 16 осіб, губком КП(б)У і КСМУ – 13, КНС – 36, військові організації – 3. Інші губернії у цей виш відрядили 9 осіб [416, с. 99]. Подібне мало місце і в інших вишах [36, арк. 56; 185, арк. 87]. Більша кількість абітурієнтів, яких надсилали КНС, пояснюється тим, що їм було надано право посилати в усі навчальні заклади УСРР 10% слухачів, а в СГІ і технікуми – 45% [623, с. 101].

Для окремих районів встановлювалися норми представництва. Так, у 1925 р. Київський СГІ мали поповнити 173 представники 36 округів республіки, а його робітфак – 100 [305, с. 40]. Мали місце і обмеження при вступі. Наприклад 21 травня 1921 р. у Кам'янець-Подільському СГІ оприлюднили акт, відповідно до

якого до вишу мали вступати селяни, а після задоволення їх місцями – жителі міст [215, арк. 8зв., 27; 218, арк. 47; 229, арк. 134].

З 1923 р., аграрні виші значною мірою комплектувалися за рахунок т. зв. 25-тисячників. Більшість з них не мали навіть семирічної освіти [751, с. 81].

Поступово керівництво НКО УСРР відходило від курсу політики «пролетаризації» вищої школи. Починаючи з 1923-1924 н.р. право вступу до вищої школи на пільгових умовах окрім «пролетарів», отримали діти професорів і викладачів вишів, обслуговуючого персоналу закладу, шкільні робітники та їх діти, яких почали називати «трудою інтелігенцією» [53, арк. 461].

Комплектування сільськогосподарських вишів відбулося відповідно до умов правил прийому [176, арк. 101-102]. Окрім правил прийому, приймальні комісії керувалися в своїй роботі іншими різноманітними нормативними актами [174, арк. 7-7 зв.; 207, арк. 2, 31; 757, с. 64].

У першій половині 20-х рр. декілька разів змінювалися форми вступних випробувань. У 1921 р. відмінили вступні экзамени і запровадили колоквіуми, для того щоби виявити якість знань з мови, літератури, математики, історії і політграмоти [17, арк. 28; 253, арк. 223; 862, с. 7]. Вони відбувалися у формі співбесіди або письмово. Вступники мали виявити також своє знання програми політграмоти [732, с. 47]. Від колоквіуму звільнялися випускники робітфаків і професійних шкіл, які мали стаж роботи; особи, які закінчили виші до революції і їх знання відповідали програмі вступу до інституту. При зарахуванні переваги надавались членам КП(б)У, комсомольцям, кваліфікованим робітникам, демобілізованим червоноармійцям і членам профспілок, КНС [735, с. 53].

Нам вдалося виявити документ, у якому зазначається, що у Кам'янець-Подільському СГІ у 1921 р. колоквіум встановлювався лише для осіб, які мали недостатній освітній рівень (закінчили навчальні заклади нижчі ніж початкова школа) [229, арк. 134]. У 1922-1923 рр. вступ за колоквіумом поширили на всіх абітурієнтів [43, арк. 77зв.]. Що стосується останньої дати, то вона викликає сумнів, оскільки у 1923 р. в Україні відновили вступні экзамени [198, арк. 32].

Загалом, система відряджень мала свої недоліки, про що зазначав нарком освіти УСРР Г. Гринько, підводячи підсумки вступної кампанії 1921 року [325]. Досить часто у вишах не дотримувалися рознарядки [39, арк. 98; 166, арк. 107; 340; 446, с. 82-84; 520]. Система забезпечення абітурієнтів відрядженнями часто була не організованою, через що, наприклад, у Київському СГІ у 1922 р. заповнили лише 30-40% місць, наданих Укрголовпрофосвітою. Через це було організовано дві додаткові «розверстки» [44, арк. 4]. Мали місце випадки, коли абітурієнтам надавали фальшиві посвідчення про відрядження [825, с. 132]. Чимало відряджених абітурієнтів, які не склали вступні экзамени, зверталися по допомогу у різноманітні організації, Укрголовпрофосвіту, ЦКСС з вимогою зарахувати їх до вишів. У ряді випадків ці органи йшли назустріч, внаслідок чого їх зараховували, коли вже розпочалося навчання, що, звісно, негативно позначилося на навчальному процесі [824, с. 622].

У 1926 р. систему відряджень скасували [593]. При вступі зберігався класовий принцип комплектування: для робітників, селян, службовців та кустарів, які утворювали окремі курії, відводили певну частину місць. Конкурсні экзамени проводили в середині кожної курії, але ні в якому разі не між ними [859, с. 330]. Так, у 1926 р. визначалося, що серед тих, хто вступав в СГІ, робітники мали становити 20%, селяни – 60%, трудова інтелігенція – 10%, службовці – 8%, кустарі – 2% [203, арк. 26], у 1928 р. – відповідно (у %) 29, 60, 7, 2, 2 [186, арк. 8; 256, арк. 4], у 1929 р. – 30, 62, 5, 2, 2 [172, арк. 88]. Такі ж пропорції встановлювали і для технікумів: у 1926 р. для робітників виділяли 15% місць, селян – 68%, трудової інтелігенції – 7%, службовців – 2%, кустарів – 8% [203, арк. 26], у 1928 р. – відповідно (у %) 20, 70, 5, 4, 1 [256, арк. 4], у 1929 р. – 25, 70, 2, 2, 1 [172, арк. 88]. Практикувалося бронювання місць для представників національних меншин [162, арк. 100]. Все ж забезпечити ці відсотки було складно, особливо щодо робітників, які неохоче йшли у аграрні виші [818, с. 47].

На основі цих принципів формували правила прийому до окремих вишів, наприклад, [304; 305, с. 9-15, 19-20; 321, с. 78-79; 323; 431].

Щорічно сільськогосподарським вишам УСРР доводили плани прийому студентської молоді. Так, у 1921 р. в інститути планували набрати 750 студентів, у 1922 р. – 670 [871, с. 186]. У 1923 р. план прийому значно зріс і становив 1000 осіб. Того року вдалося набрати 949 студентів [671, с. 44; 379]. Водночас, голова Укрголовпрофосвіти в одній із своїх публікацій зазначає, що у 1923 р. в інститути зарахували 1049 студентів [330, с. 10]. Останні дані, на нашу думку, є помилковими.

У 1924 р. передбачалося прийняти 730 осіб [330, с. 10-11]. План прийому перевиконали і прийняли 753 першокурсників. Подібне мало місце і в 1925 р. – відповідно 915 і 1001 [671, с. 44]. Останні показники не співвідносяться з іншими даними. Так, у постанову РНК УСРР (на жаль вона не датована) йдеться про те, що у 1925 р. СГІ планували набрати 1200 студентів, а в технікуми – 1410 [305, с. 7]. Я. Ряппо повідомляє, що в інститути і технікуми того року мали прийняти 1850 осіб [328]. Ю. Степанчук подає дані про план у 850 осіб, яких мали зарахувати до СГІ [835, с. 179]. Ми схилиємося до даних, які навели Я. Звігальський і М. Іванов про 915 вступників. Ці цифри є більш точними, якщо взяти до уваги показники попередніх років.

Важко точно встановити і результати прийому у 1926 р. Я. Звігальський і М. Іванов зазначають, що в інститути вступали 986 осіб при плані прийому у 1030 осіб, у технікуми – відповідно 1507 і 1400 [671, с. 314]. Тобто, у першому випадку ми фіксуємо недовиконання плану, а в іншому – перевиконання. Водночас, у постанові РНК УСРР від 26 квітня 1926 р. прийом у технікуми мав становити 1570 осіб [315, с. 74]. У виданні ЦСУ знаходимо дані, що у 1926 р. в інститути зарахували 1048 студентів, а в технікуми – 1508 [289, с. 9].

У 1927 р. в інститути планували прийняти 995 студентів, технікуми – 1530 [591]. За нашими підрахунками, до них зарахували не менше 2467 студентів [153, арк. 3-184зв.]. Що стосується 1928 року, то Б. Володарський і Й. Косман встановили, що в інститути прийняли 1370 студентів, а в технікуми – 853 [269, с. 9]. Водночас, у журналі «Студент революції йдеться відповідно про

1451 і 880 студентів [296]. Як би не було, але того року план прийому не виконали ні інститути, ні технікуми, який становив відповідно 1695 і 940 осіб [491].

У 1929 р. план прийому становив в інститути 1660 осіб, у технікуми – 1270 [269, с. 9]. План виконати не вдалося. За нашими підрахунками, того року зарахували 2277 студентів [158, арк. 3-158зв.]. Радянський історик О. Слущкий зазначав, що у 1929 р. у СГІ залишилися сотні вакантних місць [831, с. 171]. Про це ж йдеться у праці сучасного вченого Я. Мандрика [744, с. 266].

Конкурс при вступі був невисоким так, у 1926 р. в інститутах він становив 2,2 особи на одне місце, в технікумах – 2,1 [289, с. 9]; у 1927 р. – загалом 2,58 [153, арк. 1-184зв.], у 1928 р. – в інститутах – 2,3, технікумах – 2,2 [296]; 1929 р. – загалом 1,9 особи на місця [158, арк. 3-158 зв.].

У додатку Д покажемо результати прийомів до окремих навчальних закладів. Дані додатку засвідчують, що серед інститутів найбільші контингенти мали харківські і київські виші. Серед технікумів за цим показником лідирували Білоцерківський, Полтавський і Чернігівський СГТ, Маслівський сортівничо-насіenneвий; Харківський зоотехнічний технікум.

На жаль, обмаль джерел про плани прийому до окремих вишів. Наявні дані показують, що у деяких закладах їх не виконували [166, арк. 107; 206, арк. 4).

Наявні джерела дають можливість прослідкувати партійний, соціальний, національний і статевий склад новоспечених першокурсників. Серед вступників зростала чисельність комуністів і комсомольців. Так, у 1923 р. перші з них загалом у сільськогосподарських вишах становили 9,9%, комсомольці – 8,4%, у 1924 р. – відповідно 10% і 13,9%, у 1925 р. – 9,3% і 20,4%, у 1926 р. – 6,6% і 28% [871, с. 191; 704, с. 93], у 1927 р. – 6,5% і 34,2% [153, арк. 3-184зв.], у 1928 р. – 14,8% і 35,5% [155, арк. 1-189зв.], у 1929 р. – 12,5% і 39,3% [158, арк. 3-158зв.]. Відсоток комуністів був вищим в інститутах: у 1923 р. вони становили 9,9%, у 1927 р. – 11,1%, у 1928 р. – 15,9%, у технікумах – відповідно 2% 4,9% і 11,6%. Що стосується комсомольців, то їхні відсотки в інститутах і технікумах були приблизно рівними. Наприклад, в інститутах в наборі 1923 р. було 8,4%

комсомольців, у 1927 р. – 31%, у 1928 р. – 34,8%, у технікумах – відповідно 6,7%, 37,3% і 39,4% [269, с. 18; 563, с. 11; 296].

Збільшення кількості членів КП(б)У наприкінці 20-х рр. було пов'язане з мобілізацією їх на навчання у сільськогосподарські виші. Зокрема, у липні 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв рішення про мобілізацію у СГІ 1100 комуністів, з яких майже 1/5 частина була відряджена до вишів України [831, с. 168]. Значну увагу регулюванню складу студентів приділяли партійні організації [760, с. 268].

Поступово збільшувався робітничо-селянський прошарок. У 1923 р. в інститутах робітники становили 14,4%, селяни – 40,8%, службовці і трудова інтелігенція – 44,5%, інші – 0,3%; у 1924 р. – відповідно 20,1%, 43,7%; 34,3%, 1,9%; у 1925 р. – 18,7%, 43,5%, 25,4, 12,4% [671, с. 45; 265, с. 90], у 1927 р. – 25,8%, 54,9%, 8,7%, 10,1% [153, арк. 3-21зв.; 756, с. 72-73; 295], у 1928 р. – 28,7%, 58,8%, 11,3%, 1,2% [296], у 1929 р. – 28,4%, 60,2%, 11,3%, 0,1% [158, арк. 79-79зв., 90-100зв., 116-146зв.; 518]. У технікумах відсоток робітників і селян був ще вищим. Так, у 1923 р. перших з них було 12,4%, селян – 55,9%, службовців – 20,5%, інших – 11,2% [269, с. 11], у 1927 р. – відповідно 16,1%, 62,7%, 13,7%, 7,5% [153, арк. 23-184зв.], у 1928 р. – 21,9%, 63,2%, 13,9%, 1% [296], у 1929 р. – 24,2%, 59,1%, 9,7%, 7% [158, арк. 3-75зв., 108-112зв., 158-158зв.]. Такі відсотки пояснюються політикою влади, спрямованої на регулювання соціального складу. Крім того, навчальні заклади отримували прямі вказівки щодо забезпечення належного складу студентів [665, с. 159].

За національністю серед першокурсників переважали українці, особливо у технікумах, що пояснюється політикою українізації. У 1923 р. в інститутах і технікумах загалом вони становили 71,3%, росіяни – 17,3%, євреї – 6,8%, інші – 4,6%, у 1924 р. – відповідно 70,9%, 14,3%, 7%, 7,8%; у 1925 р. – 80%, 10,4%, 5,5%, 4,1%; у 1926 р. – 80,7%, 8%, 6,8%, 4,5% [871, с. 192]. У 1927 р. серед вступників-українців в інститутах було 75,1%, росіян – 13,6%, євреїв – 7,6%, інших – 5,6%; у технікумах – відповідно 74,4%, 11,8%, 9,4%, 4,9% [295]; у 1928 р. – 78,8%, 10,6%,

7,2%, 3,4%; 81,5%, 6%, 7,5%, 5% [296], у 1929 р. – 82,1%, 8,7%, 9,1%, 0,1%; 80,3%, 5,7%, 10,6%, 3,4% [158, арк. 79-79зв., 90-100зв., 108-112зв., 116-146зв. 158-158зв.].

За статтю серед вступників абсолютно переважали чоловіки. Зокрема, у 1923 р. їх було 89,6%, жінок – 10,4%, у 1924 р. – відповідно 90,8% і 9,2%, у 1925 р. – 90,4% і 9,6%, у 1926 р. – 88,7% і 11,3% [871, с. 194], у 1927 р. – 86,1% і 13,9% [153, арк. 3-184зв.], у 1928 р. – 88,4% і 11,6% [170, арк. 46], у 1929 р. – 82,1% і 17,9% [158, арк. 3-158зв.].

Рівень підготовки вступників сільськогосподарських вишів, як і індустріально-технічних закладів, був значно вищим у порівнянні з іншими типами ЗВО (соціально-економічними, педагогічними, медичними, мистецькими). Більшість абітурієнтів цих вишів до вступу здобували освіту у робітфаках і професійних школах. У той же час у соціально-економічних, педагогічних, медичних і мистецьких вишах переважали ті, хто навчався у трудових школах чи на професійних курсах. У 1923 р. випускниками робітфаків було 10,5% вступників аграрних вишів, профшкіл – 30,4%, трудових шкіл – 13,8% професійних курсів – 4,2%, іншу освіту (навчалися у дореволюційних середніх чи початкових школах, здобули домашню освіту, перевелися з інших вишів тощо) мали 41,1%; у 1924 р. – 17,5%, 37,6%, 8,8%, 2,3%, 33,8%; у 1925 р. – 17,9%, 51%, 5,4%, 5,7%, 20%; у 1926 р. – 16,5%, 63,5%, 6,7%, 3,2%, 10,1%; у 1927 р. – 15,4%, 59,9%, 8,7%, 5,2%, 10,8%; у 1928 р. – 11,3%, 51,6%, 16,3%, 10,7%, 10,1% [153, арк. 2-185; 155, арк. 1зв.-189зв.; 296; 307; 871, с. 188].

Як бачимо частину абітурієнтів делегували робітфаки. Перші робітфаки були створені у 1921 р. відповідно до декрету РНК УСРР від 7 березня того ж року [283, с. 182]. Вони готували слухачів до навчання у вишах. До 1925 р. термін навчання у них становив 1 рік, а з 1925 р. – 3 роки [758, с. 339]. В Україні перші робітфаки виникли у Києві та Харкові. У травні 1921 р. такий заклад започаткували при Київських політехнічному та сільськогосподарському інститутах (декан – Макаревич [653, с. 263], згодом – Г. Герасун [864, с. 23]). У липні 1921 р. робітфак створили при Харківському СГІ (декан – М. Жинкін) [527; 856, с. 70; 858, с. 62; 350; 510]. 1 вересня 1922 р. робітфак виник при Кам'янець-

Подільському СГІ [276, с. 181]. Цей заклад почергово очолювали професор С. Плюйко [263, с. 187], доцент І. Кіндрат, викладач К. Мітлюченко [622, с. 53]. У 1923 р. робітфак створили в Уманському СГТ (декан – Л. Маргаритов) [846, с. 45]. Тоді ж розпочали свою роботу робітфаки Харківського геодезично-землеустрійного інституту [340, с. 89; 635, с. 4] і Одеського СГІ [48, арк. 17].

З 1926-1927 і до початку 1928-1929 н.р. при сільськогосподарських вишах працювали 6 робітфаків [282, с. 81; 334, с. 77; 461; 563, с. 9]. На жаль, обмаль джерел щодо кількісного складу робітфаківців. Нам вдалося відшукати документ, у якому йдеться, що у 1925-1926 н.р. у них навчалися 1709 слухачів [83, арк. 79].

При навчальних закладах функціонували також професійні школи [99, арк. 9; 160, арк. 20; 646, с. 68; 669, с. 229], підготовчі курси («ноль-семестри») [16, арк. 35; 18, арк. 7; 19, арк. 2зв., 9зв.; 35, арк. 2; 29, арк. 8зв.; 34, арк. 8; 36, арк. 59зв.; 38, арк. 206; 59, арк. 2, 6; 185, арк. 56зв., 67зв.-68, 83-84], випускники яких поповнювали виші. У 1929 р. річним курсам довели план підготовки для сільськогосподарських вишів у 750 осіб [270].

Вищезазначені тенденції позначилися на кількісному складі студентства на основних курсах сільгоспвишів, який, загалом, був нестабільним. Так, в інститутах на 1 жовтня 1922 р. навчалися 3658 студентів, у технікумах – 3877 [166, арк. 105, 107], на 1 жовтня 1923 р. – відповідно 4106 і 3550 [166, арк. 57; 169, арк. 2; 513]. За іншими даними, у 1923 р. в інститутах було 3439 студентів, у технікумах – 2909 [1, арк. 365зв.].

Що стосується 1924-1925 н.р., то згідно з офіційними даними на 1 січня 1925 р. в інститутах студіювали 3456 студентів [288, с. 4-5]. Водночас, історик В. Прилуцький встановив, що в інститутах було 3856 студентів [810, с. 87]. Деякі архівні джерела містять інформацію про студіювання в інститутах 3490 осіб, у технікумах – 3447 [167, арк. 134], а також про відповідно 3489 і 3047 студентів [169, арк. 2]. У 1925-1926 н.р. в інститутах навчалися 3773 студентів, технікумах – 3534 [65, арк. 2; 169, арк. 2; 332, с. 14].

Починаючи з 1926-1927 н.р., розпочалося зростання чисельності студентів. Так, у вищих за рангом вишах було 4237 осіб, у технікумах – 4050 [168, арк. 99; 169, арк. 2; 671, с. 316; 335, с. 72; 333, с. 64], у 1927-1928 н.р. – відповідно 4413 і 4386 [168, арк. 99; 169, арк. 2], у 1928-1929 н.р. – 5803 і 3280 [576, с. 34], у вересні 1929 р. – 7224 [158, арк. 79-100зв., 116-146зв.; 159, арк. 17-18] і 1976 (дані по 11 із 18 СГТ) [158, арк. 4зв.-75зв., 112зв., 158зв.].

За середньою наповненістю сільськогосподарські інститути поступалися більшості вишів УСРР. Так, у 1925-1926 н.р. менше навчалось лише у мистецьких вишах. Того року на один мистецький інститут припадало 303 студенти, сільськогосподарський – 539, педагогічний – 573, соціально-економічний – 1076, медичний – 1404, індустріально-технічний – 1421. Така ж градація мала місце і серед технікумів. За середнім показником останнє місце посідали педагогічні технікуми (у них було 136 студентів). У сільськогосподарських студіювали 160 хлопців і дівчат, мистецьких – 183, індустріально-технічних – 269, медичних – 329, соціально-економічних – 531 [65, арк. 2]. У наступні роки сталися певні зміни, але не суттєві [644, с. 79.].

Наявні джерела дозволяють прослідкувати кількісний склад студентів окремих аграрних вишів (див. додаток Е). Серед інститутів найбільше студентів навчалось у Київському і Харківському СГІ, Харківському геодезично-землеустрійному інституті. Більшість технікумів мали незначні студентські контингенти, які налічували менше 200 осіб. Більші контингенти мали Білоцерківський, Ерастівський, Полтавський, Уманський, Херсонський, Чернігівський СГТ, Харківський зоотехнічний, Житомирський землеустрійний, Київський інженерно-меліоративний і Одеський землеустрійно-меліоративний технікуми.

Водночас, прослідковуються різкі зміни у чисельності студентів, що пояснювалось соціально-академічними чистками, матеріальним становищем студентства, низьким освітнім рівнем вступників тощо. У зв'язку з цим значними були відсотки відсіву молоді. Так, у 1924-1925 н.р. СГІ покинули 15,4% студентів I курсу; 11,2% – II-го; 7,3% – III-го; 44,6% – IV-го [563, с. 14]; у 1925-1926 н.р. –

відповідно 20,5%; 19,2%; 14,8%; 46,8% [169, арк. 2зв.]. У 1926-1927 н.р. відсіялися загалом 738 студентів аграрних вишів (11,7% від загальної кількості) [563, с. 14]. Подібне мало місце і в попередні роки [21, арк. 7], [57, арк. 2], [213, арк. 4].

Досить нестабільним був соціальний склад студентства, у якому переважали селяни, що не є дивним, зважаючи на тип вишів. Сільськогосподарські виші мали стати для влади тим середовищем, де б формувалася «нова» аграрна інтелігенція, яка б не була до неї соціально та ідеологічно ворожою. У зв'язку з цим більшовики почали формувати у вишах сприятливе для них пролетарське середовище. Так, у 1922-1923 н.р. в інститутах селяни становили 48,8%, робітники – 12,9%, службовці, трудова інтелігенція – 28,2% [1, арк. 60; 166, арк. 35, 57]; У 1923-1924 н.р. – відповідно 49,2%, 11,2%, 28%; у 1924-1925 н.р. – 34,8%, 12,9%, 44,5% [576, с. 36]; у 1925-1926 н.р. – 54,5%, 14,6%, 20% [65, арк. 7]; у 1926-1927 н.р. – 52,2%, 15,5%, 29,6% [169, арк. 3зв.]; у 1927-1928 н.р. – 54,3%, 16,5%, 29,2%; у 1928-1929 н.р. – 56,2%, 19,4%, 16,6% [576, с. 36]. У технікумах відсоток селян був вищим. Зокрема, у 1923-1924 н.р. їх було 56,8%, робітників – 12,8%, службовців і трудової інтелігенції – 17,4%; у 1924-1925 н.р. – відповідно 59,9%, 12,5%, 24,4% [576, с. 37], у 1925-1926 н.р. – 62,7%, 17,6%, 11,3% [65, арк.15], у 1926-1927 н.р. – 62,4%, 14,8%, 20,3% [169, арк. 3зв.]; у 1928-1929 н.р. – 60,8%, 18,6%, 16,5% [155, арк. 21, 73-79, 95, 114, 122, 131, 134, 152, 157, 167, 185].

Поступово у вишах зростала кількість комуністів і комсомольців. На початку 20-х рр. їхній відсоток був незначним. У 1922-1923 н.р. в інститутах вони загалом становили 4,5%, у технікумах – 6% [166, арк. 57], у 1923-1924 н.р. – відповідно 8,2 і 8,3% [169, арк. 3зв.]. На 1924-1925 н.р. відсоток партійної молоді зріс: в інститутах членів і кандидатів в члени КП(б)У і ЛКСМУ було 15,6%, технікумах – 11,1% [167, арк. 134]. У 1925-1926 н.р. в інститутах комуністів налічувалося 12,9%, комсомольців – 11,6% [65, арк. 8], у технікумах – відповідно 2,9% і 19,7% [65, арк. 19], у 1926-1927 н.р. – відповідно 13,7% і 16,5%; 3,5% і 29,6% [169, арк. 3зв.]. На жаль, нам не вдалося відшукати систематизованих даних щодо чисельності комуністично-комсомольського прошарку у наступні роки. Поодинокі джерела свідчать, що до кінця 20-х рр. владі так і не вдалося

забезпечити чисельне домінування комуністів і комсомольців [112, арк. 16; 121, арк. 68; 357, с. 55; 701, с. 157; 803, с. XX; 864, с. 12; 622, с. 56-57; 846, с. 52].

Серед студентства чисельно переважали представники титульної нації – українці. Причому упродовж десятиліття вони зростали, що, як вже зазначалося, пояснюється проведенням у цей час політики українізації. Зокрема, у 1922-1923 н.р. їх було 49%, росіян – 32,9%; євреїв – 12,7%, у технікумах – відповідно 81,2%, 13,4%, 3,4% [1, арк. 177; 166, арк. 57]; у 1923-1924 н.р. – 53,1%, 30,9%, 11,1%; 70,4%, 13,5%, 9,1% [671, с. 83-84]; у 1926-1927 н.р. – 71,7%, 20%, 7,4%; 78,3%, 10,2%, 8,7% [289, с. XI], у 1929 р. – 73,6%, 11,7%, 7,6%; 83,1%, 4,3%, 7,7% [751, с. 85].

Абсолютна більшість студентів мали достатній освітній рівень до вступу у виш (закінчили дореволюційні середні повні школи, професійні школи, робітфаки, підготовчі курси, перевелися з інших вишів). На жаль, що стосується загальноукраїнського показника, то маємо дані лише за 1925-1926 н.р. Того року достатню освіту до вступу у виш здобули 87,6% студентів інститутів [65, арк. 13]. У попередні роки цей показник коливався від 74% до 82% [17, арк. 34зв.; 37, арк. 6; 70, арк. 182зв.-183; 213, арк. 17]. Дещо нижчий освітній рівень мали студенти технікумів. У 1925-1926 н.р. він становив 81,6% [65, арк. 21]. Якщо брати у розрізі окремих навчальних закладів, то у деяких вишах цей показник був катастрофічно низьким (Чернігівський [88, арк. 19зв.], Сутиський [36, арк. 1], Уманський [21, арк. 197], Кам'янець-Подільський СГТ [16, арк. 36]). Водночас, у деяких закладах показник освіченості перевищував загальноукраїнський (Харківський зоотехнікум [22, арк. 1; 70, арк. 224зв.- 225], Ерастівський [89, арк. 305] і Херсонський СГТ [70, арк. 263зв.], Маслівський сортивничо-насіenneвий технікум [89, арк. 219]).

Більшість студентства мали значний життєвий і виробничий досвід. У 1925-1926 н.р. в інститутах більшість становила молодь, якій виповнилося 24 р. У тому році 17-19-річних було 1,3%, 20-23-річних – 22,4%, 24-28-річних – 40,4%, 29-33-річних – 24,5%, 34-річних і старших – 11,4% [65, арк. 11]. Контингент студентів технікумів був дещо молодшим. Тут найбільшу групу становили 20-23-річні

особи. Їх було 57,8%. Питома вага 17-19-річних становила 12,4%, 24-28-річних – 24%, 29-33-річних – 4,5%, 34-річних і старших – 1,3% [65, арк. 20].

Частина студентів мали досвід роботи на виробництві. Так, у 1924-1925 н.р. виробничий стаж мали 717 із 854 студентів Харківського СГІ [70, арк. 184зв.-185], Херсонському СГТ – 82 і 113 [70, арк. 263зв.] і т.д. [70, арк. 226зв.-227; 88, арк. 21зв.; 701, с. 157].

За статтю у сільськогосподарських вишах абсолютна більшість була за чоловіками. Так, у 1922-1923 н.р. в інститутах вони становили 85,3%, технікумах – 92,5% [166, арк. 57]. У 1924-1925 н.р. в інститутах представників сильної статі було 87,2% [288, с. 4-5], у 1926-1927 н.р. – 90,1% (у технікумах – 87,5%) [289, с. 2-3]. На початку 1928-1929 в інститутах і технікумах загалом чоловіки становили 86,7% [155, арк. 2зв., 8зв., 16зв., 22зв., 26зв., 40зв., 50зв., 55зв., 74зв., 80зв., 84зв., 96зв., 98зв., 116зв., 123зв., 132зв., 145зв., 153зв., 158зв., 168зв., 186зв., 190зв.], у 1929-1930 н.р. – 84,3% [158, арк. 36зв., 39зв., 44зв., 71зв., 75зв., 77зв., 80зв., 91зв., 93зв., 95зв., 97зв., 98зв., 101зв., 113зв., 117зв., 126зв., 128зв., 133зв., 140, 143зв., 159зв.].

Таким чином, вагомою складовою у формуванні студентського контингенту був класовий підхід, відповідно до якого пріоритет при вступі надавався вихідцям із робітничо-селянського середовища. Ця політика більшовицької влади реалізовувалася, насамперед, через систему відряджень, практикування мобілізації на навчання т.зв. 25-тисячників. У середині десятиліття систему відряджень скасували, але і надалі при вступі зберігався класовий принцип комплектування. З року в рік виникали труднощі із набором студентів, а, відтак, це позначилися на кількісному складі студентства на основних курсах. За соціальним складом переважали селяни, а за національним – українці, що було спричинене профілем вишу, який готував кадри для українського села, яке на той час продовжувало зберігати свій національний характер. Упродовж десятиліття більшовики не змогли забезпечити чисельне домінування комуністів і комсомольців у середовищі студентів.

Висновки до розділу

Таким чином, у 20-ті рр. вищу сільськогосподарську освіту надавали інститути, кількість яких упродовж десятиліття, хоч і не суттєво, але зросла, і технікуми, чисельність яких, навпаки, зменшилася. Це пояснювалося тим, що у першій половині десятиліття низка технікумів припинили своє існування, а наприкінці десятиліття частина з них змінили свій статус на інститути.

Керівництво усіма видами діяльності аграрних вишів покладалося на ректорів, директорів і політкомісарів, які виконували, насамперед, контролюючу функцію, а також колегіальні органи. Прикметною рисою тогочасної вищої аграрної освіти була значна плінність керівництва вишів, що, звісно, не могло не позначитися на житті вишів, якості навчального процесу.

Значну увагу у вишах приділяли формуванню студентського контингенту. Цей процес контролювали більшовики, які взяли рішучий курс на пролетаризацію вищої школи, метою якого було зробити спеціальну освіту доступнішою для тих верств, що не могли навчатися до революції. Для реалізації цього завдання застосували класовий підхід, запровадивши нові принципи комплектування студентських колективів, відповідно до яких набір студентів здійснювався через систему відряджень. Вводилися обмеження при вступі, відповідно до яких до вишу мали вступати селяни, а після задоволення їх місцями – жителі міст. Аграрні виші значною мірою комплектувалися і за рахунок т. зв. 25-тисячників. У 1926 р. систему відряджень скасували. При вступі зберігався класовий принцип комплектування: для робітників, селян, службовців та кустарів, які утворювали окремі курії, відводили певну частину місць. Все ж забезпечити вищезазначені відсотки було складно, особливо щодо робітників, які неохоче йшли у аграрні виші. Досить часто плани прийомів виші не виконували. Це стосується як провідних (Київського та Харківського СГІ), так і провінційних вишів.

Вищезазначені тенденції позначилися на кількісному складі студентства на основних курсах сільськогосподарських вишів, який, загалом, був нестабільним.

За середньою наповненістю сільськогосподарські інститути поступалися більшості вишів УСРР.

Щодо соціального складу студентства, то у їхньому середовищі переважали селяни, що не є дивним, зважаючи на сільськогосподарський характер вишів. Останні мали стати для влади тим середовищем, де б формувалася «нова» аграрна інтелігенція, яка б не була до неї соціально та ідеологічно ворожою. Поступово у вишах зростала кількість комуністів і комсомольців. Загалом, до кінця 20-х рр. владі так і не вдалося забезпечити серед студентів чисельне домінування комуністів і комсомольців. За національністю серед студентства чисельно переважали українці, що пояснюється проведенням у цей час політики українізації. За статтю абсолютна більшість була за чоловіками.

РОЗДІЛ III.

НАВЧАЛЬНА ТА НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ

3.1. Забезпечення якості підготовки фахівців

Пріоритетним видом діяльності сільськогосподарських закладів вищої освіти була їхня навчальна робота.

Сільськогосподарські вищі мали за мету підготовку «агрономів-організаторів, спеціалістів вищої кваліфікації, призначених обслуговувати масове сільське господарство, окремі колективи, кооперативні та інші підприємства» [77, арк. 8 зв.; 108, арк. 10зв.]. Упродовж 20-х рр. кількість профілів, спеціалізацій, за якими вищі готували спеціалістів, зросли з 5 [644, с. 207] до 15 [169, арк. 1 зв.].

Істотна роль у забезпеченні якості підготовки фахівців належить викладацькому складу вишів. Упродовж десятиліття в інститутах їхня кількість була хоч і незначною, але збільшилася, у технікумах – зменшилася. Зокрема, у жовтні 1922 р. в інститутах працювали 406 викладачів, у технікумах – 570 [166, арк. 105, 107], у жовтні 1923 р. – відповідно 356 і 416 [1, арк. 365зв.; 166, арк. 57]. На початку січня 1925 р. в інститутах було 415 викладачів [288, с. 2-3]. Що стосується 1925-1926 рр., то у праці Я. Ряппо, а також в одному з архівних документів ЦДАВО України йдеться про те, що в інститутах трудилися 393 викладачі, а в технікумах – 313 [65, арк. 2; 332, с. 14]. В офіційному виданні ЦСУ вміщено інформацію про 450 інститутських викладачів і 367 – технікумівських [289, с. 2-3]. Ці ж дані повідомляє і радянський вчений Г. Шевчук [862, с. 290]. Ми схильні вважати, що більш достовірними є останні джерела. На 1 січня 1927 р. в інститутах навчали студентів 474 викладачі, у технікумах – 370 [289, с. 2-3; 671, с. 316], на початку 1927-1928 н.р. – відповідно 466 і 371 [153, арк. 4зв.-184зв.], у 1928-1929 н.р. – 476 і 303 [155, арк. 1-185].

Використавши наявні джерела, покажемо кількісний склад викладачів окремих навчальних закладів. Найпотужніший професорсько-викладацький склад був у Київському і Харківському СГІ. За ними розташувалися Харківський геодезично-землеустрійний, Київський ветеринарно-зоотехнічний, Харківський

ветеринарний інститути, Одеський і Кам'янець-Подільський СГІ. Серед технікумів найбільший викладацький контингент мав Київський землеустрійно-меліоративний технікум. Дещо менше викладачів було у Полтавському СГТ, Одеському землеустрійно-меліоративному, Харківському зоотехнічному технікумах, Уманському і Херсонському СГТ і т.д. Найменше викладачів було у Мигійському, Новополтавському і Волинському СГТ (див. додаток Ж).

Більше половина професорів і викладачів мали педагогічний стаж, який складав понад 10 років. На початку 1927-1928 н.р. в інститутах стаж роботи до 5 років мали 9% науково-педагогічних працівників, 5-10 р. – 12%, 10-15 р. – 24%, 15-20 р. – 27%, 20-30 р. – 20%, 30 років і більше – 8%; у технікумах – відповідно 22%, 21%, 23%, 15%, 1% [297, с. 64]. Тобто основу викладацьких колективів становила дореволюційна науково-педагогічна інтелігенція, більшість якої працювала у вишах великих міст. У провінційних закладах ми маємо цілком протилежну картину [70, арк. 147зв., 202зв.; 185, арк. 227зв.]. В одній із аналітичних статей журналу «Сільськогосподарська освіта» зазначалося, що це змушувало звернути особливу увагу на залучення кваліфікованих спеціалістів до провінційних вишів, а для цього слід було підвищувати їм зарплату і створити умови, які б забезпечували їм належну науково-дослідну та педагогічну роботу, відповідні побутові умови [576, с. 39]. НКО УСРР готував викладацькі кадри через систему науково-дослідних кафедр, про які розповімо у наступному розділі. У 1927-1928 н.р. в них проходили підготовку 160 аспірантів і наукових працівників [576, с. 39]. Все ж ефективність роботи кафедр була недостатньою, оскільки чисельність аспірантів не покривала реальну потребу у викладачах.

Значне місце у вирішенні кадрової проблеми займало сумісництво. Так, у 1927-1928 н.р. штатними були лише 55,4% викладачів. Насамперед, це стосується Київського і Одеського СГІ, Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту, Дніпропетровського, Житомирського і Чернігівського землеустрійних, Київського і Одеського землеустрійно-меліоративних технікумів [153, арк. 4зв.-184зв.; 297, с. 63], де більше половини викладачів становили сумісники. Звісно, сумісництво не могло не вплинути на навчальні показники студентів, оскільки такі викладачі

не могли повністю присвятити себе роботі. У 1928-1929 н.р. становище поліпшилося. Тепер сумісниками були 39,6% викладачів. Сумісники переважали лише у землеустрійних і землеустрійно-меліоративних технікумах [155, арк. 2зв.-190зв.]. Практика сумісництва практикувалася і в попередні роки [70, арк. 147зв., 202 зв.; 88, арк. 5 зв.; 133, арк. 51; 266, с. 3; 706, с. XXI; 752, с. 12].

Спостерігалася велика плинність викладацьких кадрів, що звісно не могло не вплинути на хід навчального процесу. Так, в Одеському СГІ упродовж 1924-1925 н.р. прибули 33 викладачі, стільки ж за цей період вибули [70, арк. 147зв.]; у Харківському зоотехнікумі – у 1926-1927 н.р. – відповідно 10 і 9 [70, арк. 202зв.] і т.д. [70, арк. 147зв.; 76, арк. 3; 79, арк. 100; 88, арк. 5зв.].

Частина викладачів не мали спеціальної освіти. Наприклад, у Харківському СГІ із 32 професорів вишу аграрну освіту мали лише четверо, а із 75 викладачів і асистентів лише 10 мали дипломи агрономів [858, с. 16; 856, с. 76]. У Харківському геодезично-землеустрійному інституті спеціальні виші закінчили 52,6% викладачів [635, с. 9]. Подібне мало місце і в 7 інших вишах [11, арк. 1 зв.; 38, арк. 109; 43, арк. 105зв.; 70, арк. 7зв.; 89, арк. 303зв., 217зв.].

Деякі викладачі вишів взагалі не мали вищої освіти. У 1925-1926 н.р. 18,5% становили викладачі із середньою освітою [732, с. 113]. Недостатнім, на думку представників владних органів, був партійний склад викладачів. Так, з Харківського геодезично-землеустрійного інституту повідомляли, що із 84 викладачів членами КП(б)У були лише 20. Щоправда, ідейними комуністами себе вважали лише трьох викладачів [822, с. 588]. У деяких закладах цей показник був дуже низьким. Наприклад, в Уманському СГТ у 1923 р. із 19 викладачів членами партії були лише 2 [38, арк. 52], у Харківському зоотехнікумі – відповідно 21 і 1 [70, арк. 202зв.], Маслівському сортівничо-насінневому технікумі – 17 і 2 [70, арк. 147зв.].

З низки вишів повідомляли про нестачу викладацьких кадрів. Наприклад, у травні 1923 р. керівництво Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту скаржилося, що з 29 професорських ставок закритими були 27, доцентських – відповідно 38 і 24, асистентських – 27 і 14 [17, арк. 12]. Подібне мало місце і

інших закладах, зокрема, у Київському [24, арк. 137], Одеському [24, арк. 32] і Кам'янець-Подільському СГІ [213, арк. 25зв.], Білоцерківському [38, арк. 200], Ерастівському [101, арк. 2, 6], Красноградському [70, арк. 165] і Херсонському СГТ [74, арк. 615].

На початку 20-х рр. у вишах були різні навчальні системи. Наприклад, у Харківському інституті сільського господарства і лісівництва на 1 січня 1922 р. було три системи: чотирирічна універсальна (для тих, хто вступив у 1918 р.); чотирирічна секційна (для тих, хто вступив у 1919-1920 рр.); трирічна триместрова [2, арк. 22].

У наступні роки всі виші перевели на триместрову систему, яка передбачала навчання студентів упродовж трьох років і двох триместрів. Навчальний рік поділявся на три триместри, з яких два – осінній і весняний, були присвячені аудиторним і лабораторним заняттям, а в третьому літньому триместрі проводилися практичні роботи з дисциплін, які теоретично вивчали у перших двох триместрах. Тоді ж проходили виробничу практику [306, с. 3]. Суттєвим недоліком цієї системи було те, що вона не встановлювала чітких хронологічних меж початку і закінчення навчального року, а відтак і триместрів [13, арк. 5зв.; 17, арк. 28; 19, арк. 2зв.; 25, арк. 62; 29, арк. 28зв.; 67, арк. 73; 70, арк. 5зв., 169зв., 212, 253; 73, арк. 296; 80, арк. 3; 88, арк. 1зв.; 89, арк. 301; 93, арк. 4, 223, 264, 306; 185, арк. 55зв.; 366, с. 165].

Нерідко навчальний процес корегували у зв'язку з необхідністю залучити студентів до сезонних сільськогосподарських робіт у господарствах вишів, або через поширення епідемічних хвороб [70, арк. 5зв.; 89, арк. 334; 185, арк. 55зв.]. Власне, такий розпорядок роботи переобтяжував студентів і викладачів. Тому у 1929 р., відновили семестрову систему: навчальний рік складався з двох семестрів і тривав 9 місяців, решта часу відводилася на відпочинок [879, с. 11].

Основою навчального процесу були навчальні плани. Вони передбачали, що навчальні дисципліни для I-II курсів були загальними, а вже на III курсі читалися спецдисципліни відповідно до обраної спеціальності [17, арк. 24; 20, арк. 5; 36, арк. 7зв.; 71, арк. 343]. Основними структурними складовими навчального плану

були теоретична та практична частини. Зазначалися терміни їхнього виконання та рекомендована література [74, арк. 480].

Навчальні плани досить часто змінювалися. У 1921-1922 і 1922-1923 н.р. діяли плани, розроблені факультетськими комісіями вишів [13, арк. 8; 23, арк. 421, 538зв.; 25, арк. 12, 103; 28, арк. 3; 34, арк. 8зв.; 36, арк. 3зв.; 115, арк. 4; 212, арк. 83-84зв.; 214, арк. 1; 229, арк. 47зв.; 324, с. 219-220; 681, с. 58-59; 851, с. 222-224].

7 жовтня 1923 р. відділ сільськогосподарської освіти НКО УСРР вперше затвердив план, який доводився до відома всіх вишів [293, с. 332]. У додатку 3 вміщено перелік дисциплін, які мали вивчати студенти сільськогосподарських інститутів. Ці плани лягли в основу навчальних планів окремих вишів [17, арк. 26; 25, арк. 12; 26, арк. 38; 864, с. 29; 663, с. 31]. Такі ж уніфіковані навчальні плани розроблялися і для технікумів [18, арк. 8; 19, арк. 15; 29, арк. 8; 30, арк. 23; 34, арк. 8зв.; 36, арк. 3зв.; 38, арк. 194].

9-16 червня 1924 р. відбулася I всеукраїнська конференція працівників сільськогосподарської освіти, учасники якої висловилися за розробку нового навчального плану. Невдовзі, 4 лютого 1924 р. Державний науково-методологічний комітет Укрголовпрофосвіти його затвердив [70, арк. 82; 293, с. 332]. Відповідно до навчального плану сільськогосподарських інститутів на теоретичне навчання виділяли 80,95% від загальної кількості годин, виробниче – 19,05%. Дисципліни теоретичного блоку розподілялися на три цикли: 1) природничо-біологічні (займали 20,5% годин блоку); 2) агрономічно-технічні (38,1%); 3) економічні (30,7%). 1,3% годин виділяли на курсові і 6,5% – дипломні роботи, 2,9% – на екскурсії [293, с. 332-333]. Тоді ж розробили уніфікований навчальний план для сільськогосподарських технікумів [316, с. 14], який ліг в основу навчальних планів окремих вишів [60, арк. 60; 61, арк. 48, 51, 54, 61, 65; 74, арк. 510-511а, 788зв., 609-613; 88, арк. 48-49].

У 1924-1925 н.р. замість предметної системи навчання було запроваджено курсову систему [79, арк. 78]. Тим самим було ускладнено життя студентам, які підпрацьовували, здобуваючи засоби для виживання. Крім того, введення цієї системи призвело до надмірного перевантаження навчального плану. Студентам

бракувало часу на вивчення кількох дисциплін одночасно. У журналі «Студент революції» за 1922 р. йдеться про запровадження курсової системи у тому році. У виданні зазначалося, що ця система найбільш болісною була для бідних студентів, які за предметною системою мали змогу підзаробляти на проживання. Курсова система змушувала їх регулярно відвідувати заняття [858, с. 16, 65].

Суттєвим недоліком навчального плану 1924-1925 н.р. був «конфлікт» теоретичної і практичної частин. Зокрема, студенти-випускники у IX триместрі з другої половини березня йшли на виробничу практику і поверталися до вишу у жовтні, після завершення операційного сільськогосподарського року, коли у навчальному закладі вже починався XI триместр, який навчальним планом не передбачався. Тому у 1926 р. Державний науково-методологічний комітет НКО УСРР запровадив суттєві зміни до плану. Так, було збільшено термін навчання, який тепер мав охоплювати 11 триместрів. 9-й триместр було розвантажено від більшості теоретичних дисциплін і значно збільшено кількість годин на виробниче навчання [293, с. 336]. Удосконалено структуру навчального плану. У додатках К і Л покажемо розподіл навчальних планів сільськогосподарських інститутів і технікумів на цикли дисциплін.

До кінця десятиліття навчальні плани вже не змінювалися, про що можна зробити висновок, проаналізувавши низку опублікованих джерел [425, с. 35; 305, с. 5-7; 864, с. 11].

У вишах періодично піднімали питання про вдосконалення навчальних планів. Так, представники Харківського СГІ входили до складу комісії Укрголовпрофосвіти НКО УСРР, яка переглядала навчальні плани і програми. Аналогічна робота проводилася в самому інституті [366, с. 104].

Ініціативи щодо внесення змін до навчальних планів висловлювали і студенти. Так, дописувач журналу «Студент революції» Максимов у 1926 р. пропонував розширити перелік навчальних предметів, які вивчали в агрономічних технікумах, і запровадити вивчення геодезії [466]. Один із студентів Харківського зоотехнічного технікуму переконував у необхідності збільшити кількість годин на вивчення сільськогосподарської економіки і пов'язати її із завданнями

тваринництва [524]. З Полтавського агрономічно-кооперативного технікуму у 1924 р. скаржилися на неритмічність розкладу. Були дні, коли ставили по 5 занять, в інші дні відбувалися по 1-2 заняття. Мали місце випадки, коли студентам не повідомляли про розклад занять на наступний день [538]. У деяких вишах виникали проблеми із виконанням навчальних планів, особливо на початку 20-х рр. [38, арк. 78; 76, арк. 10; 88, арк. 35; 228, арк. 7; 846, с. 44],

У 1925 р. при 4 сільськогосподарських вишах було створено педагогічні відділи, які готували учителів для сільськогосподарських шкіл [625, с. 23]. Один з них у березні було створено при Київському СГІ. Слухачами відділу були випускники чи студенти випускних курсів СГІ і СГТ [71, арк. 723; 305, с. 7-8]. У 1925-1928 рр. педвідділ підготував 115 спеціалістів. Попит на таких вчителів був значним. Однак, у 1927 р. його вдалося задовольнити лише на 25%, а у 1928 р. – 50%, основною причиною якого була відсутність коштів. Труднощі викликали і слабка, насамперед практична підготовка студентів провінційних СГТ, у більшості яких були відсутні необхідні лабораторії. Тому значну кількість годин, відведених на педпрактику, потратили на лабораторні роботи [382, с. 71; 579].

Сільськогосподарські виші не залишилися осторонь українізаційних процесів, які відбувалися у республіці упродовж 20-х рр. 10 липня 1923 р. методком Укрголовпрофосвіти затвердив положення «Про введення викладання на українській мові по школах сільськогосподарської вертикалі», відповідно до якої вводилося викладання українською мовою у Київському і Кам'янець-Подільському СГІ, Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті, Херсонському, Кам'янець-Подільському, Уманському і Сутиському СГТ [739, с. 289]. Подив викликає присутність у цьому списку Херсонського СГТ, де у липні 1923 р. українську мову знали лише 3 викладачі із 8 [198, арк. 3]. У Сутиському СГТ до цього акту навчання велося українською і російською мовою, що теж ускладнювало вирішення даного питання [36, арк. 2зв.]. В інших вишах, зокрема Уманському СГТ, викладання велося, у більшості українською мовою, тому впровадження українізації, було менш болісним процесом [21, арк. 2].

У вищезазначеному акті йшлося також про запровадження обов'язкових курсів української мови, української літератури та історії України у Харківському СГІ, Дергачівському, Полтавському і Сумському СГТ [23, арк. 538; 366, с. 104; 739, с. 289]. До цього переліку чомусь не внесено Золотоношський СГТ, де у викладанні переважала українська мова [34, арк. 6].

В інших вишах, у яких профільною була російська мова, передбачалося викладати дисципліни українською мовою по мірі можливостей. Наприклад, в Одеському СГІ було тільки 33% студентів, які знали українську мову. Українською мовою володіли лише 7 професорів [20, арк. 6; 860, с. 68]. У Харківському геодезично-землеустрійному інституті [24, арк. 231] і Луганському СГТ навчання проводилося двома мовами, але перевага надавалася російській мові [18, арк. 14зв.]. У Полтавському землеустрійному технікумі абсолютна більшість предметів викладалася російською мовою [71, арк. 343].

Українізацію навчального процесу планували провести упродовж двох років, тобто до кінця 1924-1925 н.р. [29, арк. 2зв.; 53, арк. 58].

Перехід на українську мову відбувався різними шляхами. Зокрема, 17 листопада 1925 р. ректор Харківського ветеринарного інституту Богданов своїм наказом зобов'язав всіх викладачів, які не знали української мови, пройти курс у гуртку під керівництвом викладача мови [73, арк. 99]. Новоприбулим викладачам пропонували дати показову лекцію, у якій вони мали продемонструвати рівень володіння мовою, наприклад, у Кам'янець-Подільському СГІ [622, с. 59]. У грудні 1925 р. всі студенти вишу, які знали українську мову, мали пройти відповідну перевірку. Курсові і дипломні роботи мали захищатися лише українською мовою [73, арк. 412]. У Житомирському землеустрійному технікумі запровадили курс українознавства і створили «Кабінет рідного слова» [53, арк. 403].

З великими труднощами поступово зростала кількість українізованих вишів. Так, у 1925 р. серед повністю українізованих вишів значився Кам'янець-Подільський СГІ [763, с. 38]. Восени 1924 р. на 95% українізували Житомирський землеустрійний технікум [78, арк. 157], Уманський СГТ – на 90% [74, арк. 155]. У

Майнівському СГТ, де домінувала російська мова викладання, на 1 січня 1925 р. 70% дисциплін викладалася українською мовою [31, арк. 25; 74, арк. 414]. Загалом, до 1928 р. план українізації виконали лише 3 виші, від 75% до 95% – 11, від 50 до 70% – 7, до 50% – 4 [874, с. 12]. У зазначені терміни не вквалися Харківський СГІ, геодезично-землеустрійний та ветеринарний інститути, Дергачівський зоотехнічний технікум [335, с. 37; 471; 523; 577; 739, с. 291-292].

У Київському СГІ політиці українізації чинила опір зрусифікована професура, що викликало невдоволення українських професорів, зокрема О. Янати. Він вважав, що російські професори входили у комісію українізації з метою пригальмувати її роботу [320, с. 40]. Професор С. Веселовський висловив жаль з приводу усунення з посади наркома освіти О. Шумського [320, с. 86-87]. Він зазначав, що «російські реакційні елементи зажимали все українське... всі біди відбувалися через те, що в радянському апараті мало українців» [320, с. 115]. Подібні думки висловлював професор Харківського СГІ Михайловський, який критично поставився до призначення наркомом освіти М. Скрипника [320, с. 69].

Складнощі із впровадженням українізації, мали місце в Одеському СГІ. Тут на засіданнях циклових комісій нерідко висвітлювалося вороже ставлення до українізації. Таку ж позицію займала і адміністрація інституту [860, с. 68]. Радянські спецслужби фіксували наявність у виші колишніх лідерів місцевих організацій загальноросійських партій [746, с. 23]. Саме вони чинили значний опір українізації. Український вчений С. Цвілюк зазначає, що навіть у групах, де нараховувалося до 80% студентів-українців, заняття проводилися російською мовою. Адміністрація заявляла, що це нібито була ініціатива самих студентів [860, с. 68]. На 1925 р. в Одеському СГІ з 61 викладача українську мову знали лише 10. Нею володіли 55% студентів [67, арк. 140; 587]. Все ж і тут були певні зрушення. З 1926-1927 н.р. до 1927-1928 н.р. відсоток українізації зріс з 34,2% до 64%. Тоді ж значні зрушення відбулися у Мигійському СГТ (з 40% до 100%) і в Новополтавському єврейському СГТ – відповідно 12,5% і 57,1% [832]. Загалом, на початку 1927-1928 н.р. українською мовою в аграрних інститутах викладали лише 50% викладачів, у технікумах – 60% [297, с. 63].

З другої половини 20-х рр. посилювалося військово-масова робота у середовищі студентської молоді, що було продиктовано напруженою міжнародною обстановкою, можливістю військового конфлікту. У зв'язку з цим відповідно до постанови ЦВК СРСР від 20 серпня 1925 р. з 1925-1926 н.р. запровадили допризовну військову підготовку. Студенти вивчали військову інженерію, топографію, тактику, теорію, проходили стройову підготовку [699, с. 188], проходили військові збори у польових умовах [116, арк. 166; 864, с. 38; 582]. Згодом, у 1941 р. під час евакуації цей досвід стане в нагоді.

Значну увагу у сільськогосподарських навчальних закладах приділяли навчально-методичній роботі. Теоретичне і виробниче навчання регулювали предметні (циклові) комісії, діяльність яких координували факультетські комісії. Навчально-виховною роботою вишів керували педагогічні ради, до складу яких входили всі викладачі, по одному представнику від навчально-допоміжного і технічного персоналу, профспілки, відділу освіти, студентів [23, арк. 421; 77, арк. 8]. На факультетах регулюючим і контролюючим органом були факультетські ради (комісії), які склалися з голів і секретарів предметних комісій, завідувача навчальною частиною, по одному представнику від викладачів і студентів [74, арк. 31]. Вони планували і погоджували роботу циклових комісій, затверджували теми кваліфікаційних робіт, заслуховували звіти циклових комісій і взагалі розглядали всі поточні питання, що виходили за межі компетенції циклових комісій [293, с. 335]. Водночас, мали місце випадки слабкої відвідуваності засідань факультетських комісій головами циклових комісій [116, арк. 98]. Члени факультетських комісій збиралися на свої засідання, на яких обговорювали найрізноманітніші питання [66, арк. 25зв.-26, 193зв.; 67, арк. 42зв.-43; 68, арк. 95зв.; 69, арк. 144зв.; 70, арк. 11зв., 130зв., 180; 76, арк. 97, 107зв.; 156, арк. 531].

Навчальною роботою опікувалися також контрольно-навчальні комісії [78, арк. 158]. При ВБПС функціонували академічні (навчальні) комісії, які координували і спрямовували роботу студентських представників у різних комісіях, що регулювали навчальну роботу вишу [476]. Циклові комісії

затверджували робочі плани і програми, методи викладання кожної дисципліни, обговорювали питання щодо методів обліку перевірки знань, ініціювали зміни до навчальних планів, заслуховували звіти викладачів щодо виконання навчального плану з доручених їм дисциплінах, методу їх роботи тощо [78, арк. 157; 408; 293, с. 334]. Як і факультетські, циклові комісії також збиралися на свої засідання [67, арк. 67, 70, 219; 70, арк. 27, 192; 90, арк. 142зв.; 156, арк. 338; 864, с. 22-23].

Діяльність циклових комісій у СГТ покажемо у додатку М.

Різноманітними були методи навчання. У перші роки десятиліття викладання велося переважно лекційним методом. Поряд з цим з багатьох предметів проводилися практичні заняття [38, арк. 33, 46; 29, арк. 87; 532, с. 49].

З 1924-1925 н.р. поряд з лекційним почали почали використовувати активні методи навчання (лекційно-реферативний, лабораторний, дальтон-план) [275, с. 26; 741, с. 201]. Їх впровадження викликало неабияку дискусію. Наприклад, 4 грудня 1924 р. на загальних зборах циклових комісій Київського СГІ професори С. Колкунов і С. Веселовський висловилися за залишення старої лекційної системи. Учасники зібрання ухвалили «визнати переваги за семінарським методом всупереч лекційному». Доведення поважних професорів про нестачу коштів для оплати праці викладачів, не доцільності подрібнення груп до уваги не брали [71, арк. 741]. Подібне мало місце також у Харківському СГІ [858, с. 65], Київському інженерно-меліоративному технікумі [29, арк. 33зв.].

До популяризації нового методу підключали пресу, наприклад, у стінгазеті Харківського ветеринарного інституту у замітці «На новому ґрунті» зазначалося, що «лекції так швидко мчать, наче кур'єрський потяг. А як студенти прохають «полегше», так їм відповідають, що курс великий, а часу мало» [406]. З Ерастівського СГТ повідомляли, що позитивом цього методу було те, що він змушував студентів регулярно працювати, а викладачі мали змогу частіше перевіряти знання молоді. Водночас, у студентів помічалася тенденція до «зубрьожки», бракувало свідомого логічного мислення [408]. У Херсонському СГТ бідкалися, що не було достатньо літератури, підручників. Більшість викладачів були знайомі з цим методом лише частково [197, арк. 26]. Учасники

Пі всеукраїнської наради ректорів СГП і керуючих СГТ вказували на такі недоліки бригадно-лабораторного методу: «а) перегрузка студентів; б) обмежений вибір методів навчання і часта не пристосованість їх до обладнання школи ...» [275, с. 26].

За бригадно-лабораторною системою навчання типовою формою була групова (гурткова) робота. Студентів залежно від обладнання кабінетів та лабораторій ділили на групи від 15 до 30 осіб. Більшу частину часу вони проводили самостійно. Викладач оголошував тему, давав необхідні пояснення у формі короткої бесіди, яка інколи переходила у лекцію-бесіду, визначав план роботи, ділив широку тему на підтеми, рекомендував літературу і призначав день консультації. Загалом, на лекції виділялося не більше 50%, а на практичні роботи не менше 50% [74, арк. 783-784; 293, с. 333]. Наприклад, у Красноградському СГТ у першому триместрі 1927-1928 н.р. лекції охопили 47% навчального часу, семінари – 30%, практичні вправи – 23%, у другому – відповідно 41%, 36% і 23%. У третьому (трудоному) триместрі семінарів було 32%, практичних занять – 68% [70, арк. 163 зв.].

Студенти, виконуючи поставлені індивідуальні завдання, конспектували матеріал, виконували малюнки, складали схеми та діаграми, готували практичні завдання і т.д. Методи роботи були різноманітними – спостереження, екскурсії, письмові роботи, доповіді, індивідуальні бесіди, практичні роботи в полі, городі, саду, написання рефератів тощо. Робота проводилася переважно колективно з розподілом завдань між членами ланки [864, с. 32; 866, с. 215]. Правильність виконання завдань перевіряли викладачі і у разі потреби надавали допомогу. Після опрацювання навчального матеріалу відбувалася конференція, де оприлюднювали результати роботи бригади у формі доповіді делегованого нею студента. На основі цих виступів ставилася оцінка усій бригаді [67, арк. 74-74 зв.; 74, арк. 616; 442, с. 42-43; 472; 533],

Суттєвим і головним недоліком дальтон-плану була матеріальна незабезпеченість навчального процесу. Головний інспектор сільськогосподарської освіти Укрголопрофосвіти Т. Петришин бідкався, що нестача відповідної

літератури, слабка обладнання лабораторій і допоміжних закладів перешкоджає переходу на активні методи навчання [275, с. 13]. Подібне мало місце у Харківському [112, арк. 17зв.], Кам'янець-Подільському [293, с. 334] і Київському СГІ [864, с. 12-13], Сутиському [74, арк. 817] і Чернігівському СГТ [88, арк. 35зв.]. У першому з цих вишів для проведення групових занять довелося використовувати коридори, ліквідувати три туалети, але все ж приміщень не вистачало. Тому досить часто заняття проводили ввечері [112, арк. 17 зв.]. З Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту звертали увагу на малоефективність семінарів і ратували за збільшення наочності [425, с. 35].

Періодично у вишах відбувалися методичні зібрання, диспути. Наприклад, 20 січня 1928 р. у Херсонському СГТ організували диспут на тему «Підвищення продукції вузів», який зібрав 250 осіб. Розглянули 9 питань, які стосувалися практики, методів викладання, бібліотеки, позанавчальної роботи, матеріального забезпечення студентів, екскурсій як «засобів підвищення продукції вузу» [156, арк. 310]. Викладачі цього ж вишу намагалися підвищити культурний та інтелектуальний рівень навчально-допоміжного та технічного персоналу технікуму. Наприклад, у січні 1923 р. вони прочитали для них лекції на теми: «Світ по уявленню стародавніх та сучасних народів», «Утворення Землі», «Початок життя на Землі» [197, арк. 119].

Одним із напрямів методичної роботи вишів був друк підручників і навчальних посібників, конспектів лекцій викладачів, які досить часто видавалися самими навчальних закладах [67, арк. 75; 70, арк. 104, 155зв.; 156, арк. 6зв., 110зв., 111, 260зв., 307зв., 431зв., 449зв.; 214, арк. 1зв.; 231, арк. 3зв.; 635, с. 39, 40].

Значна увага приділялася перевірці знань студентів, яка мала різні форми. Так, з Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту повідомляли, що у 1924-1925 н.р. перевірка переважно проводилася шляхом індивідуальних екзаменів. Водночас, Водночас, деякі катедри застосовували колективні екзамени, колоквиуми. Одним із методів було написання рефератів [67, арк. 75]. У Кам'янець-Подільському СГІ окремих екзаменаційних сесій не проводили: у призначений викладачем день упродовж року, за записом, студенти з'являлися на

перевірку знань [293, с. 334]. У Харківському СГІ практикували бригадний метод оцінювання знань, коли разом з викладачем до трійки екзаменаторів входили й студенти, що як правило мали рівень знань менший, ніж ті, кого вони екзаменували [858, с. 65]. Така практика підривала авторитет викладачів, тому від неї швидко відмовилися.

У 1928 р. для збільшення контролю за якістю навчання річні екзамени і заліки відновили. Того ж року ввели журнали обліку відвідування лекцій і залікові книжки [732, с. 136].

Загалом, показники успішності студентів були низькими. Наприклад у Київському СГІ в осінньому триместрі 1922-1923 н.р. заліки отримали 288 студентів, не отримали – 133 [24, арк. 215зв; 44, арк. 7]. Тоді ж у Золотоношському СГТ абсолютна успішність становила 71,4% [34, арк. 5], Луганському – 85% [18, арк. 8зв.]. У 1924-1925 н.р. в Уманському СГТ цей показник був 50% [275, с. 54], Майнівському – 70-95% [74, арк. 480], Харківському ветеринарному інституті – у 1927-1928 н.р. – 67% [133, арк. 66зв.].

Недостатня теоретична і практична підготовка студентства пояснювалася різними причинами. Заступник наркома освіти УСРР Я. Ряппо свідчив, що «попавши до інституту [студенти], потім піднімали голос, що тяжко приходить від занять і колекцій, які їм не під силу» [622, с. 52]. На II всеукраїнській конференції із сільськогосподарської освіти (1927 р.), йшлося, зокрема, про слабку успішність студентів-ветеринарів, яку спричинили: «б) малий термін навчання (9-10 триместрів), щоб засвоїти в належній мірі природньо-історичні й спеціальні дисципліни; в) відсутність належного обладнання навчально-допоміжних установ (кабінетів, лабораторій, клінік і та ін.); г) брак навчального персоналу; г) брак підручників для студентів із спеціальних дисциплін; д) мала матеріальна забезпеченість студентів і мала кількість стипендій для них» [274, с. 87]. Подібне мало місце і в сільськогосподарських інститутах, наприклад, у Кам'янець-Подільському [70, арк. 83-84; 424]. Типовим явищем того часу було т. зв. «арапництво» (непідготовленість студентів до складання заліків та екзаменів) [818, с. 276-277].

Практикували у вишах «другорічництво». На 1 жовтня 1925 р. після складання іспитів і заліків на повторний курс залишили 5% студентів I курсів аграрних вишів, 8% – II-го, 7,5% – III-го [563, с. 14]. Подібне мало місце і в попередні і наступні роки, зокрема, у Харківському ветеринарному інституті [51, арк. 72], Харківському [90, арк. 51], Київському [90, арк. 196] і Одеському СГІ [90, арк. 128], Білоцерківському [38, арк. 206], Майнівському [31, арк. 30 зв.], Новополтавському єврейському [185, арк. 113зв., 227] і Чернігівському СГТ [88, арк. 33], Дніпропетровському [92, арк. 130зв.] і Полтавському землеустрійних [92, арк. 263зв.], Одеському землеустрійно-меліоративному технікумах [92, арк. 52].

Слабкою була трудова дисципліна студентів. Так, у Кам'янець-Подільському СГІ у 1920-1921 н.р. заняття регулярно відвідували лише 20% молоді, у 1921-1922 н.р. – 20-60%, у 1922-1923 н.р. – 50-60%, у 1923-1924 н.р. – 59-72% [43, арк. 98; 210, арк. 61; 213, арк. 7, 25, 46зв.; 215, арк. 17зв.; 228, арк. 7]. В Одеському СГІ восени 1922 р. на заняття з'являлися 50% студентів [20, арк. 3, 9], Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті – навесні 1923 р. – 25-50% [17, арк. 2зв.-3, 14зв.], Харківському СГІ – у 1927-1928 н.р. – 50-70% [112, арк. 18]. Слабкою відвідуваність занять була також у Київському СГІ [24, арк. 151], Білоцерківському [38, арк. 205зв.], Єлисаветградському [32, арк. 1зв., 3, 9], Золотоношському [34, арк. 6], Красноградському [79, арк. 104], Луганському [18, арк. 8зв., 19], Сутиському [29, арк. 47; 74, арк. 817зв.], Уманському [66, арк. 142], Херсонському СГТ [74, арк. 617], Маслівському сортівничо-насіньному [68, арк. 145; 156, арк. 18], Чернігівському землеустрійному [66, арк. 27] і Харківському зоотехнічному технікумі [23, арк. 540].

Основною причиною було матеріальна незабезпеченість студентів, через що вони змушені були поєднувати навчання з роботою; слабе забезпечення вишів паливом, залучення молоді до сільськогосподарських робіт, хвороби викладачів та студентів тощо.

У низці випадків заняття пропускали викладачі. Так, 20 травня 1921 р. політкомісар Херсонського СГТ М. Коваленко опублікував наказ, у якому йшлося про те, що від студентів надходять скарги, що деякі викладачі не з'являлися на

заняття. Тому він попереджав прогульників, що у разі повторення їх будуть карати за саботаж [201, арк. 21]. У Єлисаветградському СГТ відвідуваність занять викладачами у 1922-1923 н.р. становила 41-73%, а в 1923-1924 н.р. – 76-92% [32, арк. 1зв., 3].

Мали місце випадки зухвалого поведження студентів з викладачами. Наприклад, такими діями «відзначилися» студенти Харківського СГІ С. Бобков і Огієнко, за що їх відрахували з вишу. Але оскільки «за чотири роки на [них] витрачено багато коштів» їх невдовзі поновили у складі студентів [823, с. 139], що, у свою чергу, підривало авторитет викладачів.

Частина студентів втягнули у боротьбу проти старої професури. Так, у Харківському СГІ виник конфлікт між студентами та професором О. Поповим. На нього зводив наклеп професор Хінкулов, який підбурював молодь поставити підписи проти Попова [715, с. 68]. Студента Харківського ветеринарного інституту О. Ковальова виключили з вишу за «погрози нанесення фізичних образ (обливання сірчаною кислотою тощо) членам правління та професором ХВІ» [822, с. 598].

Таким чином, у сільськогосподарських закладах вищої освіти значну увагу приділяли навчальній роботі, що є цілком логічним, зважаючи на їхню цільову спрямованість щодо підготовки кваліфікованих кадрів. Упродовж десятиліття зростає чисельність викладацького складу. Серед негативних тенденцій виокремимо значне поширення сумісництва, велика плінність викладацьких кадрів, відсутність у частини викладачів спеціальної освіти. У навчальних закладах використовували триместрову, а з кінця десятиліття – семестрову навчальну систему. Основою навчального процесу були навчальні плани, які досить часто змінювалися. Особливу увагу у вишах приділяли викладанню суспільно-політичних дисциплін, військово-масовій роботі. На їхнє життя певний вплив мала політика українізації. Одним із пріоритетів була навчально-методична робота, яку переважно проводили факультетські і предметні (циклові) комісії. Значних змін зазнали методи навчання, еволюціонувавши від лекційного до активних методів.

3.2. Участь викладачів та студентів у науково-дослідній роботі

Одним із ключових напрямків діяльності вишів є науково-дослідна та дослідно-експериментальна робота. Дане питання неодноразово розглядалося на всеукраїнських зібраннях, присвячених сільськогосподарській освіті. Так, у квітні 1925 р. на II всеукраїнській нараді ректорів СГІ і керуючих СГТ представник методичного комітету НКО УСРР П. Тушкан звернув увагу на ту обставину, що «с.-г. школи мало відгукнулися на заклик до науково-дослідчої праці, вони мало використовували можливості, що в них були» [275, с. 35]. Учасники II всеукраїнської конференції сільськогосподарської освіти (1927 р.) озвучили основні принципи організації наукової роботи у сільськогосподарських вишах [274, с. 41-42]. Суттєвим недоліком було те, що на 1927 р. не було загального плану та розроблених напрямків розвитку сільськогосподарської науки, про що йшлося III пленумі Укрголовнауки [274, с. 44]. Власне, через це розвиток аграрної науки затримувався.

Частина студентів і викладачів займалися науково-дослідною діяльністю у складі науково-дослідних кафедр (НДК), які були запроваджені постановою РНК УСРР від 2 грудня 1921 р. [843, с. 75]. Цей акт передбачав, що держава буде піклуватися про побутові умови членів кафедр, оплату комунальних послуг та харчування, сприяти публікації наукових праць дослідників [874, с. 10].

Потужні НДК працювали у Харківському СГІ. Зокрема, у 1921 р. створили кафедру фізіології, яка під керівництвом О. Палладіна (засновника української біохімічної науки) вела дослідження з хімічної фізіології та обміну речовин. У 1923 р. її реорганізували в кафедру біохімії, а в 1925 р. – в Український біохімічний інститут НКО УСРР [679, с. 259; 751, с. 83]. У 1924-1925 н.р. у Харківському СГІ діяла кафедра організації сільського і лісового господарства, яка поділялася на дві секції. Секцію організації сільськогосподарського виробництва очолював академік ВУАН проф. В. Левитський, а дійсними членами були проф. О. Волков і С. Жілкін, які проводили заняття з сільськогосподарської статистики для аспірантів. Секцією організації лісового господарства керував професор А. Марченко [84, арк. 2-4].

У середині десятиліття у виші діяла і НДК сільськогосподарської ботаніки. До її складу входили О. Яната (керівник), 9 співробітників і 7 аспірантів [110, арк. 174]. Плідно працювала НДК ґрунтознавства, яку очолив професор О. Соколовський. Основний тягар організації кафедри взяв на себе секретар секції ґрунтознавства Сільськогосподарського наукового комітету України Г. Махов, який до жовтня 1924 р. (до моменту переїзду з Москви О. Соколовського) очолював цю інститутцію [261, с. 38-39; 638, с. 286, 379, 411; 679, с. 259; 765, с. 161]. Вона складалася з трьох секцій: динаміки ґрунту; географії та морфології ґрунтів; геоботаніки. До складу кафедри, окрім О. Соколовського, який одночасно був ще й керівником секції динаміки ґрунтів, входили професори Д. Віленський (керівник секції геоботаніки) і Ф. Левченко, 3 наукові співробітники, 13 аспірантів. Кафедра мала лабораторію, музей, де були зібрані колекції ґрунтів України, Туркестану, Заволжя та інших районів СРСР, бібліотеку спеціальної літератури (майже 1 тис. назв) [110, арк. 94; 261, с. 210-211]. До 1929 р. кафедра видала два томи своїх наукових праць [384, с. 6].

Загалом, на 1928 р. у Харківському СГІ було 5 НДК: ґрунтознавства, економіки та організації сільського господарства, агрохімічна, зоотехнічна, лісотехнічна, у яких працювали 25 наукових співробітники і 51 аспірант. Власне, ці кафедри не підлягали інституту, а сам виш міг впливати лише на набір аспірантів [112, арк. 18-18 зв.].

Низка НДК працювала у Київському СГІ. З 1923 р. діяла кафедра ґрунтознавства. Її очолював професор Ф. Левченко [261, с. 210]. Кафедрою рослинництва (хліборобства) керував професор В. Колкунов. Він же очолював секцію рослинництва, яка працювала над вивченням методів відбору посухостійких рас культурних рослин [85, арк. 56]. Секцією фізики та хімії ґрунтів завідував професор М. Малюшицький. Дійсним членом на початку 20-х рр. був доцент О. Душечкін. У середині 20-х рр. він очолював секцію вивчення угноєнь [85, арк. 56; 695, с. 251].

У 1922 р. було створено НДК зоотехнії, яку очолив проф. В. Устьянцев. Було організовано дві секції: дослідження кормів і фізіології тварин [849, с. 252-253].

Функціонувала також НДК сільськогосподарської економії на чолі з професором С. Веселовським. Вона поділялася на дві секції: економії сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, історії сільського господарства [643; 813, с. 114-117]. Професор Вовк очолював НДК сільськогосподарської механіки [864, с. 53-54].

30 жовтня 1926 р. у Кам'янець-Подільському СГІ було створено НДК природи, сільського господарства і культури Поділля. У січні 1927 р. до її складу входили 29 наукових співробітників і 24 аспіранти. Керівництво кафедрою здійснювало бюро. Підрозділ складався із двох секцій: природничої і сільського господарства [242, арк. 57, 65-67; 621, с. 147-149]. У 1929 р. НДК видала перший том своїх «Записок» [267, с. 2].

У Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті у 1924-1925 н.р. функціонували такі НДК: фізіології і патології тварин (завідувач С. Іванов) ((секції: нормальної анатомії, гістології та фізіології, патологічної анатомії і фізіології, м'язознавства, мікробіології і зоогієни); клінічної ветеринарії (П. Ставицький) ((секції: молочарства і ВРХ, дрібного скотарства (вівчарства, свинарства), птахівництва, рибиництва) [67, арк. 64зв.].

На жаль, даних про роботу НДК у технікумах обмаль. Відомо лише, про діяльність кафедри з вивчення землеустрою у Житомирському землеустрійному технікумі [74, арк. 513-516]. До якої ввійшли 21 дійсний член, 3 аспіранти, 50 членів-кореспондентів [753, с. 7].

Корпорації вчених-аграріїв формувалися у вишах, насамперед, великих міст України. Зокрема, у Київському СГІ, навколо ботанічної лабораторії, було створено наукову школу академіка Є. Вотчала, завдяки дослідям якого у республіці почали виробляти терпентин. Вчений та його послідовники вперше в Україні почали проводити еколого-фізіологічні дослідження природи фотосинтезу, вивчати фізіологічну природу посухостійкості сільськогосподарських культур. Під керівництвом вченого вперше у світі розроблено методика, за якою вивчення водного режиму, теплового балансу, фотосинтезу, дихання і врожайності здійснювалося у тісному зв'язку з практикою

[663, с. 47; 649, с. 231-234]. Його учень В. Колкунов досліджував питання посухостійкості сільськогосподарських рослин і виведення посухостійких сортів [681, с. 61]. Спільно з професором В. Зеленським йому вдалося створити анатомо-фізіологічний напрям в селекції [673, с. 159].

У 1920-ті рр. сформувалася школа агрономічної хімії академіка О. Душечкіна, який розробив систему добрив під цукровий буряк. Його послідовник П. Гірко займався питаннями культури махорки і використання фосфоритів для її удобрення [663, с. 51, 53]. Авторами оригінальних досліджень в галузі зоотехнії були професори М. Чирвінський, І. Марков, В. Устьянцев [848, с. 249; 864, с. 42-44]. У 20-ті рр. низку робіт з ентомології було опубліковано О. Лебедєвим [38, арк. 165; 725, с. 237-238], мінералогії і геології – В. Чирвінським і К. Тимофієвим [864, с. 32-33].

Низка видатних вчених творили у Харківському СГІ. Зокрема, професор М. Єгоров успішно розробляв питання родючості ґрунтів, вивчав типи парів, їх удобрення, травосіяння, буряковтомлення тощо [858, с. 62, 346]. Вчений-рослинник М. Кулешов виконував дослідження з насіннезнавства і сортознавства, вивчав стан дослідницької та насінницької справи у Німеччині, Нідерландах, Данії, Швеції, Франції, Швейцарії, Австрії [858, с. 63, 175, 393]. Оригінальними дослідженнями у галузі фітопатології уславився академік Т. Страхов. Тоді ж вагомі праці опублікували професори В. Бранке і М. Цингер [858, с. 277].

З 1923 р. у виші працював засновник Українського ботанічного товариства професор О. Яната, який досліджував флору України, розробляв українську ботанічну термінологію і номенклатуру, методи боротьби з бур'янами. На кафедрі ботаніки трудилися видатні геоботаніки Д. Віленський і Є. Лавренко, гідробіолог Я. Ролл [858, с. 286]. У 20-х рр. у виші працювали, як вже зазначалося, ґрунтознавці О. Соколовський і Г. Махов [858, с. 64, 329]. Низку актуальних праць вчені опублікували з питань тваринництва. Серед них виокремимо І. Бельговського. Він працював над проблемами годівлі тварин, організував науково-дослідну ферму інституту. Вчений став першим в СРСР доктором наук з

тваринництва [858, с. 62, 290]. У 20-х рр. плідно працював зоолог і ентомолог професор І. Тарнані [858, с. 273].

В Одеському СГІ значну наукову роботу вели видатні вчені академіки А. Сапегін і Д. Третьяков, професори С. Воробйов, І. Щербак, Г. Танфільєв та ін. [70, арк. 31зв.; 619, с. 240-241; 766, с. 21]; Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті – професори А. Терниченко [870, с. 4, 9; 637, с. 419], Ф. Омельченко, М. Рево, В. Устьянцев [664, с. 7, 9, 10]; Кам'янець-Подільському СГІ – професори О. Полонський, Д. Богацький, І. Олійник, В. Храневич, Н. Гаморак [215, арк. 15-15 зв.; 622, с. 59-62] та багато інших вчених.

Плідну науково-дослідну роботу вели викладачі низки технікумів: Харківського зоотехнічного [857, с. 8, 9, 12, 16, 20, 27, 28, 32, 33, 35-37], Полтавського агрономічно-кооперативного [804, с. 6-8; 878, с. 9-11], Білоцерківського [646, с. 69-70], Красноградського [401], Сутиського [29, арк. 44] Уманського [846, с. 46] і Чернігівського СГТ [88, арк. 43] тощо.

Водночас, аналіз архівних документів показує, що загалом науково-педагогічні працівники друкували незначну кількість наукових праць. Так, у 1926-1927 н.р. науковці інститутів видали сумарно 357 праць, технікумів – 100 [297, с. 64]. На той час в інститутах працювали 474 викладачі, у технікумах – 370 [289, с. 2-3; 671, с. 316]. Таким чином, значна частина викладачів взагалі не публікувалися. Подібне мало місце і в попередні та наступні роки [70, арк. 32-33зв., 106-107, 199-200; 89, арк. 317зв.; 156, арк. 7-7зв., 111, 308-309, 411-411зв., 432-432 зв., 514-515 зв., 535-536 зв.].

Науковці вишів брали участь у наукових з'їздах. Наприклад, у травні 1929 р. із 66 учасників I всеукраїнського з'їзду ґрунтознавців 18 представляли сільськогосподарські інститути і технікуми [261, с. 174-178]. Українських вчених запрошували і на всесоюзні з'їзди [128, арк. 13; 130, арк. 58, 63; 156, арк. 244].

У другій половині 20-х рр. на порядку денному було питання створення Всеукраїнської сільськогосподарської академії. Планувалося, що академія мала посісти чільне місце в системі освіти над аграрними вишами. Всі інститути перетворювалися у її філіали. Будівництво академії планувалося у Києві на

Голосіївських хуторах [266, с. 3; 336, с. 363; 723, с. 17, 67; 863, с. 282]. У 1930 р. після реорганізації системи вищої освіти цю ідею відкинули.

Більшість своїх праць викладачі друкували у збірниках наукових праць, які видавали виші. Першим сільськогосподарським вишем, який мав своє наукове періодичне видання, став Кам'янець-Подільський СГІ. Перші збірки побачили світ ще у 1922 р. Одну з них присвятили 50-річчю педагогічної і наукової діяльності професора Кам'янець-Подільського ІНО П. Бучинського. До видання ввійшли праці викладачів СГІ та ІНО. У тому ж році СГІ видав власний збірник («Записки»), який приурочили 5-річчю Жовтневої революції. Обидва збірники були надруковані на друкарській машинці [43, арк. 42; 213, арк. 35]. Все ж перший том «Записок» вчені у більшості датують 1924-м роком. Того року викладачі асигнували 10% своєї зарплати і фактично власним коштом видали збірник, приурочивши пам'яті В. Леніна [115, арк. 7; 276, с. 182-183]. Починаючи з 1925 р., НКО УСРР фінансував «Записки». Загалом, до 1928 р. вийшло 5 томів збірки [241, арк. 1зв.-28; 245, арк. 30; 246, арк. 10зв.; 254, арк. 80, 81; 276, с. 196; 622, с. 59].

В одному із архівних документів вміщено дані про те, що на початку 20-х рр. у Харківському СГІ виходили «Записки» [6, арк. 32], що були продовженням «Записок Ново-Александрійського інститута сільського хазяйства и лесоводства». У 1924 р. намагалися видати збірник «Вісті», однак тоді забракло коштів. Наступного року цю ідею реалізували [73, арк. 59]. Починаючи з 1925 р., регулярно друкувався тримісячник «Вісті Харківського сільськогосподарського інституту імені тов. Раковського». Загалом, до 1926 р. вийшло 11 випусків журналу, у яких було вмістили 98 наукових розвідок із 11 напрямів [640, с. 147-152; 112, арк. 18зв.]. У 1926 р. започаткували збірник «Записки Київського СГІ» [266, с. 3-4]. У 1926-1927 рр. побачили світ перші три томи [864, с. 65-66].

Дослідниця О. Анікіна зазначає, що в Одеському СГІ у 1926-1928 рр. виходили «Вісті» [869, с. 14]. Нам вдалося віднайти дані, які свідчать, що журнал «Вісті ОСГІ» виходив у першій половині 20-х рр. [48, арк. 72; 67, арк. 140]. У 1926 р. у виші друкували «Інформаційний бюлетень» [869, с. 14]. Крім того, ми

віднайшли відомості про те, що в Одеському СГІ планували видавати у 1923-1924 н.р. «Известия ОСХИ» [48, арк. 7зв.]. Судячи з усього, цей задум не реалізували. Дослідник О. Вересенко встановив, що у 1924 р. у Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті почали видавати «Записки» [641], що не відповідає дійсності. За нашими даними, Укрголовпрофосвіта УСРР дала дозвіл на випуск збірника 29 січня 1925 р. [71, арк. 537]. З 1927 р. вийшов у світ перший том «Записок» Харківського геодезично-землеустрійного інституту [413, с. 136]. Тоді ж у Кам'янець-Подільському СГІ почали видавати крайовий сільськогосподарський часопис «Західно-Український господар» [67, арк. 13].

Збірники наукових праць видавали і в технікумах. Одна з перших згадок про це стосується 1925 року, коли у Житомирському землеустрійному технікумі почали виходити «Записки» [53, арк. 385; 93, арк. 81]. У 1926 р. вийшов 2-й том, у 1927 р. – 3-й [371; 753, с. 7]. У 1926 р. побачили світ «Вчені записки Уманського СГТ» [846, с. 46; 608]. У 1926-1927 рр. опублікували перші два томи «Записок» Маслівського сортівничо-насінного технікуму [70, арк. 155зв.; 445, с. 76-77]. У 1927 р. були видані перші томи «Записок» Красноградського СГТ [70, арк. 165-165зв.; 156, арк. 6зв.; 414; 354], полтавських сільськогосподарського політехнікуму [160, арк. 18] і землеустрійного технікуму, Полтавського землеустрійного технікуму [413, с. 136]; у 1928 р. – Майнівського СГТ [124, арк. 39] і Харківського зоотехнікуму. У 1927 р. вийшов перший том «Вістей» Херсонського СГТ [70, арк. 245 зв.].

У низці джерел містяться критичні зауваження щодо змісту збірників. Так, 8 лютого 1928 р. нарком освіти М. Скрипник у своєму циркулярному листі звернув увагу керівництва вишів на ту обставину, що часто наукові збірники не висвітлювали роботу самих вишів і друкували випадкові матеріали, які не мали нічого спільного з профілем закладу [131, арк. 104; 492].

Як би не було, але проблем в організації НДР, було чимало. Наприклад, із Чернігівського СГТ повідомляли, що у 1924-1925 н.р. НДР була дуже слабкою. Серед причин називали відсутність постійних штатів викладачів, слабке

обладнання кабінетів, значне річне навантаження на штатних викладачів (792 год.), зайнятість на основних посадах викладачів-сумісників [88, арк. 43].

Певна увага у вишах приділялася студентській науково-дослідній роботі, темпи якої упродовж десятиліття зростали. Вона концентрувалася, насамперед, у гуртках. До кінця десятиліття вони існували практично у всіх вишах. Так, у 1928-1929 н.р. гуртки працювали у 9 СГІ, у яких брали участь як керівники 55 викладачів, 885 студентів, у СГТ – відповідно 17, 74 і 1364. Упродовж року гуртківці інститутів збиралися на 141 засідання, технікумів – 195 [576, с. 42].

У вишах створювали студентські наукові товариства, які ставили за мету залучати студентську молодь до науково-дослідної роботи, розвивати й удосконалювати її форми. Зокрема, в Одеському СГІ функції такого товариства виконував науковий гурток [67, арк. 220]. У деяких вишах працювали науково-дослідні і науково-технічні гуртки, які також можна віднести до категорії СНТ, наприклад у Маслівському сортівничо-насіньному технікумі [70, арк. 157 зв.; 156, арк. 96]. Темпи роботи гуртка не задовольняли керівництво вишу і 3 жовтня 1928 р. заснували наукове товариство [469]. У Полтавському СГТ працював науково-технічний гурток (виник 23 січня 1927 р.) [160, арк. 18, 32-33зв.; 752, с. 13; 804, с. 7]. Науково-технічні гуртки діяли також в інших вишах [90, арк. 32зв.; 91, арк. 221зв.; 156, арк. 262зв., 397зв.].

Для підготовки студентів до наукової роботи створювалися вузькопрофільні наукові гуртки, які діяли за принципом добровільності та з ініціативи самих студентів. Серед наукових гуртків найрезультативнішими були агрономічні (сільськогосподарські) гуртки. Зокрема, один із них працював у Київському СГІ. Його було створено ще 23 листопада 1903 р. [262, с. 255]. На початку 20-х рр. він мав у своєму складі такі секції – економічну, хліборобську (підсекції – цукрова, садово-городня), зоотехнічну, захисту рослин, лісову, наукової організації праці в сільському господарстві, термінологічно-перекладну, поширення сільськогосподарських знань [37, арк. 24зв.; 156, арк. 537зв.; 262, с. 257-259; 426; 627, с. 24; 816, с. 213-215; 877, с. 13]. Такі ж гуртки працювали не менше як у 4 інститутах [14, арк. 29; 20, арк. 3; 38, арк. 4; 40, арк. 38зв.; 43, арк. 100; 67,

арк. 145зв.; 70, арк. 111, 133зв., 196; 90, арк. 81зв., 149зв.; 112, арк. 18зв., 34; 156, арк. 113зв.; 243, арк. 1-48; 280, с. 186-190; 404; 367, с. 94; 693, с. 350-351] і 13 технікумах [69, арк. 106, 182; 70, арк. 207зв., 246зв.; 74, арк. 414; 76, арк. 6зв., 101зв., 117; 79, арк. 28-29, 84-84зв., 104зв.; 88, арк. 44; 89, арк. 242зв.; 91, арк.19зв., 43зв., 68зв.; 92, арк. 93зв., 322; 156, арк. 131зв., 397зв.; 185, арк. 82; 538].

Роботу гуртків регламентували статути. Вищим органом вважалися загальні збори, а в період між їх проведенням – правління. Секції очолювало бюро [89, арк. 242зв.; 693, с. 349-351; 280, с. 187; 864, с. 56]. Учасники зібрань заслуховували доповіді та реферати [280, с. 187-188; 693, с. 350-351].

У гуртках організовували заняття. Наприклад, у Волинському СГТ у 1927-1928 н.р. відбулося 9 занять [156, арк. 131зв.]. Таку ж роботу проводили у Красноградському [79, арк. 28-28зв.] і Білоцерківському СГТ [156, арк. 113 зв.].

Одним із пріоритетів гуртківців була їхня науково-дослідна робота. Наприклад, хліборобська секція Київського СГІ спеціалізувалася на питаннях техніки та методології вивчення сільського господарства. Зоотехнічна секція проводила роботу у галузі загальної та спеціальної зоотехнії, а секція захисту рослин – у галузі ентомології, фітопатології, техніки боротьби зі шкідниками [864, с. 57]. У 1923 р. гуртківці започаткували наукове видання «Бюлетень агрономічного гуртка Київського СГІ» [670, с. 60]. Студенти, які входили до складу фітотехнічної секції Кам'янець-Подільського СГІ, вивчали вплив кліматичних і природних умов на розвиток рослин, зоотехнічної – обстежували скотарство Поділля, економічної – вивчали особливості економічного розвитку регіону, ґрунтознавчої – досліджували ґрунти Поділля [280, с. 187-188; 693, с. 350-351]. Значну наукову роботу проводила також молодь інших вишів [76, арк. 102; 477; 718, с. 32].

Значну увагу гуртківці приділяли роботі у селах. Наприклад, у Кам'янець-Подільському СГІ ця робота проводилася у декількох напрямках. Зокрема, гуртківці виїжджали на місця, де консультували селян, організовували доповіді, влаштовували «свята врожаю», сільськогосподарські виставки, відкрили «зразковий кабінет райагронома», створювали бібліотеки [280, с. 190], організовували екскурсії у СГІ, брали участь у посівній кампанії тощо [693,

с. 352]. Таку ж роботу проводили гуртківці інших 8 вишів [67, арк. 145; 69, арк. 182; 74, арк. 414; 75, арк. 671; 79, арк. 28зв., 84; 156, арк. 397зв.; 804, с. 6].

Гуртки дбали про тісніший зв'язок з гуртківцями-випускниками вишів. Наприклад, у Київському СГІ діяло бюро зв'язку. Планувалося скликати з'їзд випускників СГІ. У цьому ж гуртку розгорнула свою діяльність видавнича секція, яка працювала над виданням підручників та наукових праць [864, с. 57]. У Кам'янець-Подільського СГІ функціонувало видавниче бюро [693, с. 349-350].

Агрономічні гуртки мали тісні зв'язки з сільськогосподарськими дослідними полями і станціями України. Зокрема, гуртківці Кам'янець-Подільського СГІ співпрацювали з 18 станціями [280, с. 186]. Налагодили зв'язки з дослідними станціями та агрогуртками інших вишів і гуртківці Херсонського [75, арк. 670] та Чернігівського СГТ [88, арк. 44].

У Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті працювали зоотехнічний і ветеринарний гуртки [67, арк. 92-92зв.; 664, с. 10]. На їх базі було сформовано наукові товариства. Зокрема, 2 лютого 1926 р. відбулося організаційне засідання зоотехнічного наукового товариства [664, с. 10]. У 1927-1928 н.р. до його складу входили 6 викладачів і 102 студенти. Було проведено 21 збори, на яких зокрема, виголосили 13 доповідей. Крім того, товариство закупляло спеціалізовану літературу і поширювало її серед студентства, вводило своїх представників до профкому і предметних комісій, друкувало «Записки з мікробіології». Ветеринарне наукове товариство складалося з 13 викладачів, 68 студентів, 74 ветлікарів. Упродовж 1927-1928 н.р. відбулося 13 його засідань [156, арк. 517зв.].

У Новополтавському єврейському СГТ учасники зоотехнічного гуртка слідували за правильним харчуванням корів [89, арк. 350зв.-351; 185, арк. 126зв.-127], організували у селах дослідно-показове годування корів, провели тут ряд лекцій [156, арк. 198зв.; 185, арк. 232зв.]. Такі ж гуртки діяли і в інших вишах [67, арк. 223], [69, арк. 182]. Крім того, працювали також гуртки тваринознавства, рослинництва, виноградарства [48, арк. 7зв.; 67, арк. 139зв.; 70, арк. 34], садівництва і городництва, культури цукрового буряка [367, с. 94], санітарно-біологічний і клінічний [67, арк. 223].

У низці вишів працювали гуртки природничого профілю. У березні 1924 р. у Харківському СГІ виник ботанічний гурток, робота якого спрямовувалась на практичні потреби сільського господарства. Основні роботи проводилися у лабораторіях під керівництвом професорів О. Янати, О. Синявського. Гуртківці брали участь у підготовці і виданні української народної термінології з ботаніки [718, с. 31]. Такий же гурток працював у Новополтавському єврейському СГТ. Гуртківці випускали стінний «Бюлетень», готували і виголошували доповіді [185, арк. 232зв.], досліджували кліматичні умови, флору, засміченість полів технікуму, трудилися у селах [156, арк. 198зв.].

У Харківському СГІ [70, арк. 207зв., 238; 156, арк. 246зв.] і Харківському зоотехнікумі працював натуралістичний гурток, учасники якого поглиблювали свої знання з ботаніки, зоології і психології [701, с. 158]. Природничі гуртки діяли у Волинському [76, арк.103], Красноградському [69, арк. 182] і Майнівському СГТ [74, арк. 414], біологічний – у Кам'янець-Подільському СГІ [43, арк. 100; 70, арк. 111; 404].

У декількох вишах працювали лісові гуртки. Зокрема, 11 листопада 1926 р. один з них було створено у Київському СГІ. Гурток розподілявся на дві секції – лісо-інженерну і лісотехнічну, кожна з яких очолювало бюро у складі 3 осіб. Крім того, у структурі гуртка були технічно-видавниче бюро і бюро зв'язку [156, арк. 537зв.; 864, с. 58]. У 1926-1927 н.р. гуртківці заслухали 8 доповідей. Вдалося створити невеличку бібліотеку і провести екскурсії у Пушу-Водицю, на Кавказ [864, с. 58-60]. Такий ж гурток працював у Харківському СГІ, який мав лісо-економічну, лісотехнічну і лісівничу секції [14, арк. 29; 70, арк. 196; 90, арк. 81зв.; 112, арк. 34; 367, с. 94].

У профільних вишах функціонували землеустрійні гуртки, наприклад, у Харківському геодезично-землеустрійному інституті (створений у 1923 р.). Гуртківців вивчали форми землекористування у Росії [66, арк. 98зв.; 448, с. 82-83]. У 1923-1924 р. виник гурток у Житомирському землеустрійному технікумі [78, арк. 33]. Гуртківці розробляли теми, які стосувалися земельного права, земельно-судового процесу, землеустрою і землеустрійного проектування у лісостеповому

районі України [78, арк. 132, 183; 156, арк. 42зв.]. Такі ж гуртки працювали в Одеському СГІ [156, арк. 451зв.], Дніпропетровському [93, арк. 249зв.; 589, с. 61-62], Київському [91, арк. 122], Полтавському [93, арк. 249зв.; 589, с. 61-62] і Чернігівському землеустрійних технікумах [66, арк. 43], Одеському землеустрійно-меліоративному технікумі [92, арк. 48].

У низці вишів функціонували меліоративні гуртки. Потужний гурток діяв у Харківському СГІ [70, арк. 196; 90, арк. 81зв.]. У гуртку щонеділі організовували доповіді з ряду питань, наприклад, про використання порогів Дніпра для зрошування і електрифікації, про новини меліорації тощо [112, арк. 34; 367, с. 94]. Меліоративні гуртки працювали також в Одеському СГІ [156, арк. 451зв.], Харківському геодезично-землеустрійному інституті [66, арк. 98зв.], Київському [156, арк. 58] і Одеському землеустрійно-меліоративних технікумах [92, арк. 48; 93, арк. 359зв.].

У Харківському геодезично-землеустрійному інституті [66, арк. 98зв.] і Київському землеустрійно-меліоративному технікумі функціонували геодезичні гуртки [91, арк. 121зв.]; Ерастівському СГТ – ґрунтознавчий [156, арк. 215зв.], Білоцерківському – гурток сільськогосподарської механіки [156, арк. 113зв.; 609, с. 45].

З середини 1920-х рр. у вишах почали впроваджувати ідеї наукової організації праці. Для проведення НОП у вишах створювали спеціальні «нопівські комісії», які мали керувати цією роботою і стимулювати її [292, с. 12-14]. Функціонували НОП-гуртки [66, арк. 210; 67, арк. 220; 69, арк. 182; 70, арк. 34, 159, 196, 203; 89, арк. 244; 90, арк. 150; 93, арк. 249зв., 292; 609, с. 45]

У сільськогосподарських навчальних закладах працювали ряд інших гуртків: краєзнавчі [66, арк. 43; 557; 363], вивчення української [76, арк. 113, 117; 93, арк. 173зв., 217зв.] і німецької мови [156, арк. 215зв.], російської і української літератури [476; 534], математики [92, арк. 139зв., 217зв.; 156, арк. 277зв.], хімії [48, арк. 7зв.; 66, арк. 10зв.], фізики [66, арк. 123зв.], статистики [404], кооперації [160, арк. 18], гурток вивчення методів поширення сільськогосподарських знань серед єврейського населення [2, арк. 29].

Мали місце випадки і недоліки у роботі гуртків. Так, у 1927-1928 н.р. з Київського СГІ повідомляли, що гуртки працювали слабо, оскільки студенти більше уваги приділяли навчальним заняттям. Крім того, значними перешкодами були матеріальні труднощі і пасивність професури [156, арк. 537зв.]. У Харківському геодезично-землеустрійному інституті відчувалася гостра нестача приміщень, внаслідок чого заняття проводилося у три зміни, що звісно, перешкоджало роботі гуртків. Мало місце недостатнє забезпечення меблями [156, арк. 340зв.]. В Ерастівському СГТ до 1925-1926 н.р. не було жодного наукового гуртка, оскільки у студентів «не було ніяких наукових інтересів» [89, арк. 318зв.].

Робота у студентських гуртках були першим етапом підготовки майбутніх викладачів вишів. Кращі гуртківці продовжували навчання у семінарах вищого типу, які було створені 20 грудня 1922 р. Того дня Укрголовпрофосвіта УСРР затвердила відповідне положення, у якому зазначалося, що семінари створювалися на базі НДК під керівництвом професора. Головною метою наукових семінарів була підготовка асистентів і аспірантів кафедр [732, с. 112]. У Кам'янець-Подільському СГІ працювали економічний, агрономічний і природничо-біологічний семінари [43, арк. 148зв.], Одеському – сільськогосподарської економії та політики [67, арк. 139зв.; 90, арк. 151] і т.д. [66, арк. 210; 70, арк. 246 зв.; 355],

Новий етап семінарів вищого типу розпочався з 1927 р., коли 10 січня Державний науково-методичний кабінет затвердив «Положення про семінари підвищеного типу», відповідно до якого до них приймали студентів-відмінників випускного і передвипускного курсів, які виявили інтерес і здатність до науково-дослідної роботи. Осіб, які успішно працювали в семінарі і проявили себе як з наукового, так і громадського боку, після закінчення теоретичного курсу рекомендували до аспірантури [268].

У 1927-1928 н.р. у СГІ загалом діяли 17 семінарів, які охопили 364 студенти, у СГТ – відповідно 10 і 248 [576, с. 42]. За нашими даними, їх було значно більше. Зокрема, лише у Харківському СГІ у 1927-1928 н.р. було 9 семінарів [156,

арк. 435-436зв.]. Семінари працювали ще не менш як у 5 вишах [116, арк. 90зв.; 156, арк. 28зв., 124, 341зв., 452зв., 518],

Поодинокі студенти друкували статті [70, арк. 107; 156, арк. 93, 450зв., 514-514зв.; 846, с. 46; 864, с. 37],

Найбільш здібних випускників рекомендували на навчання в аспірантурі, яка з 1921 р. розпочала свою роботу при НДК та науково-дослідних установах, а з 1925 р. при інших наукових установах [879, с. 10]. Наприклад, у 1922 р. при НДК Харківського СГІ з кращих студентів залишили 6 аспірантів [2, арк. 22]. Загалом, у 1925-1926 н.р. 11 НДК сільськогосподарських вишів мали 40 аспірантів. У 1926-1927 н.р. їх вже було 92, яких готували у Харкові, Києві та Одесі [473]. Водночас, архівні джерела повідомляють про роботу аспірантури і в Кам'янці-Подільському [244, арк. 1-91]. Що стосується наступних років, то маємо поодинокі дані щодо кількості аспірантів. Так, у 1928-1929 н.р. у Харківському СГІ аспірантами стали 33 особи [542], у 1929-1930 н.р. – 13 [481]. У 1929-1930 н.р. рекомендацію для вступу отримали 70 студентів Київського СГІ. Однак, недостатнє матеріальне забезпечення, відсутність систематичного керівництва з боку професури призвели до того, що більшість рекомендованих відмовилися від наукової роботи [540, с. 13-15]. Того року аспірантами стали 23 особи [502]. Подібне мало місце і в Одеському [463] та Харківському СГІ [594].

Таким чином, частина студентів і викладачів займалися науково-дослідною діяльністю, зокрема у складі науково-дослідних кафедр. У вишах формувалися наукові школи, очолювані знаними не лише в Україні, але й далеко за її межами, вченими. Водночас, маємо визнати, що науково-дослідна робота була малорезультативною з огляду на те, що незначна частина викладачів продукували свої наукові праці. Певну увагу у вишах приділяли студентській науково-дослідній роботі, яка концентрувалася, насамперед, у загальнонаукових і вузькопрофільних гуртках, семінарах вищого типу. Поодинокі студенти друкували статті. Найбільш здібних випускників рекомендували на навчання в аспірантурі.

3.3. Організація та проведення практичної підготовки (виробничої практики, стажування та екскурсій), випуски студентів

На початку 20-х рр. не було уніфікованих норм проходження виробничого практикуму. Тому в кожному навчальному закладі вона мала свої особливості. Так, студенти Одеського СГІ навесні 1922 р. практичні заняття проходили у дослідному господарстві вишу, радгоспах, на зрошувальних полях регіону, пасіці на хуторі Тімірязєва [24, арк. 25; 26, арк. 31; 67, арк. 140; 116, арк. 147]. У Ногайському СГТ у 1921-1922 н.р. на практичні заняття щомісячно виділявся тиждень в місцевому радгоспі №2, насінневому радгоспі [12, арк. 38зв.-39]. Студенти Волинського СГТ у 1925 р. проходили практику з мелення муки [53, арк. 323зв.]. У 1925-1926 н.р. студенти Новополтавського єврейського СГТ годували корів, влаштували розплідник кормових трав [185, арк. 124зв.-125]. Молодь Кам'янець-Подільському СГТ відбували практику на навчальній фермі в с. Колубаєвці, плантаціях цукрових заводів, майстерні технікуму [16, арк. 3]. У власних підсобних господарствах практикувалася молодь Харківського СГІ [6, арк. 12зв.], Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту [17, арк. 188], Білоцерківського [38, арк. 181], Золотоношського [34, арк. 11], Могилів-Подільського [35, арк. 4], Сутиського СГТ [36, арк. 5]. Студенти вели окремі щоденники. Після закінчення практикуму вони подавали їх із висновками керівника до комісії практики та стажу. На підставі щоденникових записів комісія оцінювала роботу студентів [864, с. 13]. Водночас, мали місце випадки, коли студенти пасивно ставилися до проходження виробничої практики [71, арк. 767].

Практичний характер мали літні («трудові») триместри. Дослідник І. Коляда зазначає, що перші «трудові триместри» започаткували влітку 1924 р. [697, с. 167]. Виявлені нами матеріали тогочасної періодики, архівні документи свідчать про організацію літніх триместрів роком раніше. Зокрема, в одній із публікацій журналу «Студент революції» йдеться про те, що влітку 1923 р. студенти Харківського СГІ відпрацювали загалом 16948 днів [366, с. 104-105].

Перед початком роботи у полі, саду, городі, на фермі для студентів проводили відповідні інструктажі [22, арк. 28]. Під час літнього триместру 1925-1926 н.р. молодь Новополтавського єврейського СГТ практикувала у

господарствах батьків, проводили загальну роботу в своїх селах згідно з інструкціями, отриманими перед виїздом у рідні краї [185, арк. 81]. Для молоді встановлювали певні нормативи. Наприклад, у Білоцерківському СГТ для того, щоби бути переведеним на старший курс треба було відпрацювати 60 днів по 8 год. Випускники мали працювати 7 днів [38, арк. 181]. Для проведення робіт студентів ділили на групи [19, арк. 2зв.]. Крім цього, у літніх триместрах проводилися і теоретичні заняття [38, арк. 157].

Мали місце випадки невиконання студентами поставлених завдань на літній триместр. Так, влітку 1925 р. 6 студентів Чернігівського СГТ, працюючи у господарстві «Бобровиця», виконали план менше ніж на 50%, 7 – 50-60%, 3 – 60-70%, 11 – 70-80%, 12 – 80-90%, 18 – 90-100%, 10 – 100%, 22 – понад 100%. Тих студентів які слабо працювали, ухвалили залишити на повторний курс навчання [88, арк. 40]. З Ерастівського СГТ повідомляли, що тут не було тісного зв'язку теоретичного і практичного навчання. Перед початком проведення практики 1926 року запланували провести її на фермі [89, арк. 316зв.].

За даним, які навів І. Щоголів, з 1927 р. виробничу практику відпрацьовували лише студенти I курсу. Вони проходили технічну практику. Для II курсу така практика навчальним планом не передбачалася. III курс йшов на безперервну виробничу організаційну практику [864, с. 14], про яку розповімо нижче.

Свою специфіку мали виробничі практикуми студентів профільних сільськогосподарських вишів. Так, студенти геодезичного факультету Харківського геодезично-землеустрійного інституту після закінчення I курсу проходили геодезичну практику, наприкінці II курсу – геодезичну і астрономічну, практики магнітної зйомки і метеорологічних спостережень. У шостому триместрі тривала геодезична і астрономічна практики, маркшейдерська зйомка, фотограмметрія. На землеустрійному факультеті практичні заняття наприкінці перших двох курсів були аналогічні геодезичному факультету. На третьому курсі молодь проходила практику з ботаніки і лісової таксації. Крім того, проводилися екскурсії на землеустрійні роботи, а також відбувалися роботи з обстеження

окремих районів [24, арк. 211]. У землеустрійних технікумах організовували практичні справи [5, арк. 5зв.].

Студенти Харківського геодезично-землеустрійного інституту також проходили літній виробничий практикум. Після практики частину студентів запрошували на посади землемірів, яку вони, очевидно, мали поєднувати з навчанням [447, с. 94]. Практиканти Полтавського землеустрійного технікуму у 1927 виконували землеустрійні роботи у Сахновщанському районі Полтавського округу на площі 22,4 тис. га [514, с. 48; 589, с. 61]. У 1924 р. літню геодезичну практику проходили і студенти непрофільного Київського СГІ [37, арк. 61].

Студенти Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту практикувалися у хірургічній [67, арк. 76-79], інфекційній та терапевтичній клініках [133, арк. 20].

Сільськогосподарські виші співпрацювали із регіональними дослідними станціями. Наприклад, Красноградський СГТ мав тісний зв'язок з місцевою дослідною станцією. Студенти мали можливість працювати на полях цієї установи, у вегетаційному будинку, на метеорологічній станції, у хімічній лабораторії тощо. У зв'язку з тим, що технікум спеціалізувався на вирощуванні кукурудзи, дослідна станція теж зайнялася цим питанням. Студенти проходили практику на станції, а її співробітники працювали викладачами і керівниками практичних робіт у технікумі. Крім того, технікум співпрацював з Харківською, Полтавською, Дніпропетровською дослідними станціями [70, арк. 166; 79, арк. 79]. Таку ж співпрацю налагодили низка інших вишів [30, арк. 13; 70, арк. 111; 36, арк. 50; 305, с. 5; 752, с. 15; 815, с. 23].

Наприкінці десятиліття дебатовалося питання про можливість об'єднання регіональних дослідних станцій і сільськогосподарських вишів. Останні виступали за поєднання зусиль [441, с. 25-26]. Водночас, дослідні станції ратували за розширення співробітництва, але були проти об'єднання [441, с. 19-24].

Студенти проходили безперервну виробничу практику, початок яким поклали постанови РНК УСРР від 4 травня і 27 липня 1923 р. [329, с. 1]. У ході практики молодь засвоювала техніку господарства, вивчала окремі сільськогосподарські роботи експериментальними методами, спостерігала за

процесом виробництва і брала участь у його плануванні. Останнє положення реалізовували студенти-випускники, яких відряджали на організаційну практику, а згодом на стажування. Крім того, молодь проводила показові географічні та біологічні екскурсії, виготовляла гербарії, колекції, препарати, експонати [871, с. 125; 274, с. 46]. Особлива увага зверталась на те, щоб кожний студент, отримавши практичне завдання, повинен вдумуватися і виконувати господарські розрахунки [38, арк. 46зв.].

Перед початком практики, зокрема організаційної, яку проходили студенти III курсу, викладачі поводили інструктажі у вигляді лекцій. Студентам видавали програми для складання організаційного плану, вивчення й опису агрономічного району у природничо-історичному й економічному відношеннях. Після завершення роботи студенти подавали звіт у письмовій формі, який виконувався відповідно до програми. Звіти розглядалися на об'єднаному засіданні предметних комісій. Крім цього, перед окремим циклом польових робіт проводилися виробничі наради, а після повернення всіх практикантів скликалися конференції практикантів [70, арк. 30зв., 98, 164зв.; 311, с. 1-19].

Зазначене було покладене в основу практик студентів Одеського [305, с. 4], Кам'янець-Подільського [293, с. 333] і Харківського СГІ [70, арк. 194зв.]. Студентство, перебуваючи на практиці, проводило у селах громадську-політичну роботу: брали участь у роботі сільрад, КНС, осередків КП(б)У, виступали з доповідями, повідомленнями, до хат-читалень передали бібліотечки політичного і сільськогосподарського виробничого змісту [78, арк. 110].

Практикантів розподіляли по всій Україні. Наприклад, у Харківському СГІ у 1925-1926 н.р. у господарстві вишу залишилися працювати 15 студентів, у різні господарства України направили 266 осіб [90, арк. 80].

Щорічно виникли проблеми із місцями для практики. Маємо визнати, що проблеми із розподілом практикантів дійсно були. Так, у 1925-1926 н.р. потрібно було 1046 місць для виробничої практики для студентів СГІ і 1023 – для СГТ. З цього загалу місця отримали лише 70% молоді [329, с. 2-3]. У попередні роки становище було ще важчим, зокрема, у Кам'янець-Подільському СГІ [70, арк. 98]

і Херсонському СГТ [70, арк. 269зв., 277]. Труднощі з місцями для практики мало місце і в наступні роки, наприклад, у 1928 р. у Харківському геодезично-землеустрійному інституті [118, арк. 79].

Мали місце випадки незадовільної організації практики. Наприклад, з Чернігівського СГТ повідомляли, що у 1925 р. керівники практика на підприємствах доручали молоді проводити лише фарбування та прибирання [74, арк. 322]. У Полтавському СГТ скаржилися, що у 1925-1926 н.р. земельні відділи «не зв'язували (практику) з навчанням» [93, арк. 248].

Практиканти відчували матеріальні труднощі. Для того, щоб покращити їх становище, відділ вищих навчальних закладів НКО просив різні установи та організації матеріально допомогти їм. Студентам надсилали наряди на відпуск продуктів за нормою червоноармійців, зазначаючи, що вони будуть виконувати важкі фізичні роботи упродовж тривалого часу [871, с. 126].

Невід'ємною частиною навчального процесу було проведення екскурсій. Найважче було організувати «дальні» екскурсії, наприклад, у Москву і Ленінград. Основною їх метою було ознайомлення з сільськогосподарськими вишами і науково-дослідними закладами цих міст. Вдалося організувати екскурсії для студентів Київського [525] і Одеського СГІ [156, арк. 452], Київського ветеринарно-зотехнічного інституту [73, арк. 472], Ерастівського [156, арк. 217], Майнівського [156, арк. 182] і Уманського СГТ [156, арк. 28], Маслівського сортівничо-насінного технікуму [156, арк. 97]. Складнощі виникали із забезпеченням студентів пільговими квитками [112, арк. 17зв.; 156, арк. 28, 97].

Для частини студентів організовували екскурсії на Волховбуд, Дніпрельстан [156, арк. 414; 525], до Канева [156, арк. 97], у Крим [67, арк. 139зв.; 156, арк. 327, 341], державний заповідник «Чаплі» («Асканія-Нова») [67, арк. 139зв.; 70, арк. 236зв.; 156, арк. 311, 414], до дослідних станцій і сільськогосподарських вишів [70, арк. 167, 236; 72, арк. 28; 156, арк. 43, 97, 132].

Деякі навчальні заклади обмежувалися місцевими екскурсіями. Наприклад, восени 1923 р. студенти Київського СГІ під керівництвом професора Ф. Левченка були учасниками екскурсій з ґрунтознавства на Батієву гору, ділянку Київської

обласної дослідної станції. Для ефективності роботи студентів розподілили на три групи по 20 осіб [44, арк. 7]. У 1927-1928 н.р. 26 студентів цього вишу відвідали деревообробну фабрику, 22 – завод лісових екстрактів, 31 – сільськогосподарський музей, 32 – Пуще-Водицьке лісництво [156, арк. 538]. Такі ж екскурсії провели для молоді Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту [156, арк. 518], Волинського [156, арк. 132], Майнівського [156, арк. 182] і Мигійському СГТ [156, арк. 398], Одеського землеустрійно-меліоративного технікуму [26, арк. 50].

Для студентів деяких вишів розробляли екскурсійні маршрути. Наприклад, у 1927-1928 н.р. 16 студентів Харківського зоотехнікуму мандрували за маршрутом Батумі-Сухумі-Капе-Пцхирія, під час якого вивчали природничо-історичні умови побережжя Чорного моря, життя населення західної частини Кавказу, форми його господарства, флору і фауну [156, арк. 247]. Студенти агрономічного відділу Полтавського СГТ мандрували за маршрутом Полтава-Київ-Дніпропетровськ-Синельниково-Дніпрельстан [156, арк. 159]. Молодь Чернігівського СГТ відвідала Чемерську, Носівську, Київську і Поліську дослідні станції, київські сільськогосподарський музей, Центральну агрохімічну лабораторію [156, арк. 263]. У Новоуполтавському єврейському СГТ провели дві екскурсії за маршрутом Новоуполтавка-Одеса-Миколаїв [156, арк. 99], Мигійському СГТ – Голта-Київ [156, арк. 398].

У деяких вишах через недостатнє фінансування упродовж року не було проведено жодної екскурсії, наприклад, у 1927-1928 н.р. у Полтавському землеустрійному технікумі [156, арк. 293]. Крім того, виші відвідували численні екскурсії шкіл, різних місцевих установ і закладів [38, арк. 33зв.].

Деяких викладачів та студентів, наприклад, Кам'янець-Подільського СГІ [622, с. 58] і Ерастівського СГТ, відряджали на всесоюзні сільськогосподарські і кустарно-промислові виставки, які щорічно відбувалися у столиці СРСР [41, арк. 1-2]. Щоправда, таких відряджень було обмаль. Так, у 1927 р. у наукових відрядженнях побували 24 викладачі аграрних вишів, у січні-лютому 1928 р. – 9 [297, с. 64]. У 1927 р. 10 старшокурсників Харківського СГІ, які

спеціалізувалися на питаннях сільськогосподарської кооперації, звернулися у 1927 р. до правління вишу з проханням відрядити їх за власні кошти на 2,5 місяці у Німеччину, Чехословаччину, Данію, міжнародний кооперативний конгрес у Стокгольмі (керівники групи – професор Лозовий і «тов. Семенов»). Ректор підтримав це звернення, а згодом і НКО УСРР [127, арк. 1-2].

Велике значення у підготовці спеціалістів відгравало стажування, на яке направляли випускників, після повного виконання навчального плану. Воно як і виробнича практика, було запроваджене у 1923 р. Термін стажування складав 1-2 роки, залежно від спеціальності [108, арк. 14 зв.; 274, с. 47].

Стажування студентів регламентували нормативні акти. Зокрема, студенти сільськогосподарських вишах керувалися «Інструкцією стажорам агрономічного факультету», яка передбачала їх участь у різних видах робіт: рільничих, садівничих, городніх, боротьба зі шкідниками рослин, агрономічних. Обов'язковою умовою стажування була робота з сільськогосподарською технікою [721, с. 122].

Студентам, яких відряджали на стажування, видавали тимчасові посвідчення та залікові книжки. За свою роботу стажисти мали отримувати зарплату. Звільнити з роботи стажиста можна було лише у випадках, визначених у Кодексі законів про працю [299]. Стажисти трудилися в кооперативних чи державних сільськогосподарських підприємствах і, водночас, готували до захисту дипломну роботу [663, с. 34]. Відповідно до постанови РНК УСРР від 4 травня і 27 липня 1923 р. всі державні, кооперативні і господарські установи мали надавати оплачувані місця для відбування стажування студентами у розмірі 1% від загальної кількості службовців і робітників цих установ [108, арк. 14зв.].

Проведення стажування зустрілося з більшими труднощами, ніж проведення виробничої практики. Голова ЦМКСП І. Немоловський виокремив такі ключові проблеми, які постали перед стажистами у перші роки після запровадження стажування: тривалість і програма стажу, керівництво роботою стажиста, його юридичне положення, матеріальне забезпечення, порядок відрядження і пошук місць для стажистів [489]. Упродовж десятиліття вирішити проблему із місцями

для стажування не вдалося. Наприклад, у 1925 р. для вишів сільськогосподарського профілю необхідно було загалом 2439 місць, а виділили лише 368, що становило 15% від потреби [108, арк. 14зв.]. У 1927 р. студентів лісоводи були забезпечені стажистськими місцями на 84%, ветеринарні лікарі – на 48%, агрономи – 9,8%. Загалом, по всіх аграрних вишах – 21,9% [539, с. 47]. Про це ж йшлося у донесеннях з деяких сільськогосподарських навчальних закладів, [70, арк. 30зв., 188, 269зв.; 88, арк. 25; 232, арк. 5зв.]. Дещо кращим було становище у Житомирському землеустрійному технікумі [105, арк. 2]. Значну роль у цьому відіграло прихильне ставлення до стажистів з боку завідувача губерньського земельного управління Д. Рудіна і його заступника К. Тишкевича, які не лише планово розташували на Волині стажистів, але й самі, по можливості, відвідували місця їхньої роботи, давали вказівки, цікавилися результатами, видавали відповідні розпорядження [78, арк. 16].

Роботу стажистів контролювали і координували вишівські комісії [70, арк. 244 зв.; 88, арк. 25]. Після закінчення терміну стажування стажист надсилав до вишівської комісії зі стажу такі документи з проханням зарахувати йому педстаж і надати відповідну кваліфікацію: тимчасове свідоцтво про закінчення педвишу; стажницьку книжку з відповідними відомостями про термін стажування та відповідними висновками закладу; письмовий звіт [257, арк. 64]. Остаточне питання про присвоєння стажисту певної кваліфікації вирішувалося кваліфікаційними комісіями, які працювали сесійно. Їхні засідання були прилюдними [156, арк. 97, 114, 518, 341].

Дані про засідання цих комісій у деяких вишах подамо у додатку Р.

В організації стажування мали місце суттєві недоліки не лише загалом по всій республіці, про що вже йшлося, але й на місцях. Так, професор Д. Калкатін розкритикував у 1929 р. стан стажування випускників ветеринарного факультету Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту. Він писав: «Тут мимоволі згадаєш відоме речення Кузьми Пруткава: коли на клітці з тигром побачиш напис «слон» не вір очам своїм! Стажу немає. Не можна ж звати стажем цілком самостійну роботу ветлікаря на самостійному, одірваному 20-60 верстами

від ветеринарного центру районі. Без живого зв'язку, без регулярного керівництва, без наочного прикладу, без товариської поради досвідченого фахівця отакий «стаж» або злочин, або нісенітниця. І для чого звати оце стажем» [425, с. 34]. Подібне мало місце і в Харківському ветеринарному інституті, де у 1927 р. лише 10-15% стажистів проводили роботу, яка відповідала нормативам стажування [274, с. 90]. З Чернігівського СГТ повідомляли, що у 1925 р. зі стажування вчасно прибули лише 2 із 8 стажистів першої групи. Інших «захопила службова праця, який вони цілком віддалися» [88, арк. 30]. Про це ж йшлося в дописі кореспондента журналу «Сільськогосподарська освіта» В. Березікова щодо стажування випускників Одеського СГІ, більшість з яких йшли не на стажистську, а на постійну роботу. Через це у 1928 р. з 92 випускників вчасно захистили кваліфікаційні роботи лише 28 [357, с. 59].

Система стажування проіснувала до 1929 р., коли її скасували [570].

Під час стажування студенти виконували дипломні роботи. У першій половині 20-х рр. ці роботи захищалися перед проходження стажування. Нашу увагу привернула стаття Е. Ліфшиця, який висловив свою незгоду із положенням, відповідно до якого захист дипломної роботи мав передувати допуску студентів на річне практичне стажування. Дописувач доводив, що у цьому разі роботи, на виконання яких виділяли 4-6 місяців, будуть компілятивними і не становитимуть практичного значення. Тому, на його думку, дипломна робота мала бути пов'язана із завданнями стажування і захищатися після завершення стажу [460]. З такими аргументами важко не погодитися. Про це ж йшлося і на II всеукраїнській нараді ректорів СГІ і керуючих СГТ, зокрема, у доповіді представника сільськогосподарського відділу Укрголовпрофосвіти НКО УСРР Г. Шумила [275, с. 44-45].

Врешті до цих порад прислухалися і у 1926 р. внесли відповідні зміни до «Положення про закінчення освіти у вищих школах», відповідно якого дипломна робота мала виконуватися під час стажування на виробництві і захищалася після стажування [664, с. 10]. Всі роботи захищалися прилюдно [199, арк. 36]. На жаль, обмаль даних, про кількість студентів, які виконували ці роботи. Наявні дані свідчать про те, що над цими роботами працювала незначна кількість студентів. Так, у Харківському СГІ їх виконували 4 із 137 випускників, у 1924 р. –

відповідно 17 і 174, у 1925 р. – 27 і 156 [189, арк. 163в.]. У Київському СГІ у 1922 р. було лише 27 дипломників [24, арк. 151]. У 1927-1928 н.р. – 10 [156, арк. 538], Білоцерківському СГТ – 12 [156, арк. 114], Ерастівському – 3 [156, арк. 217].

Низка джерел містять дані про кількість випускників. У 1922 р. СГІ закінчили 320 осіб, а СГТ – 260 [166, арк. 105, 107], у 1925 р. – відповідно 475 і 504, у 1926 р. – 566 і 514, у 1927 р. – 574 і 519 [169, арк. 2], у 1929 р. – загалом 1066 [644, с. 162]. В одному з дописів журналу «Сільськогосподарська освіта» зазначалося, що у 1928 р. СГІ мали закінчити 1252 осіб, а СГТ – 865 [300]. Зважаючи на вищенаведену статистику, ці дані викликають у нас сумнів.

Нам вдалося віднайти дані щодо випускників окремих вишів (див. додаток С). Випускники українських аграрних вишів працювали фактично в усіх куточках СРСР. Так, 74,5% випускників Харківського зоотехнікуму трудилися в Україні, 10,5% – Середній Азії, 8,5% – на Кавказі, у Сибіру – 5%, Росії – 1,5% [691, с. 10].

Випускники працювали у різних галузях сільського господарства. Наприклад, 28% випускників Кам'янець-Подільського СГІ трудилися у сільськогосподарських інститутах, технікумах і профшколах, 6% – на дослідних станціях, 45% – районними агрономами, 15% – у господарствах «Цукротресту», 6% – у кооперативних підприємствах і різними спеціалістами по районах [293, с. 338].

Для забезпечення села кадрами створювалися також спеціальні короткотермінові курси спеціалістів. Наприклад, у Харківському СГІ у результаті інтенсивної роботи за короткий час здійснювалися підготовка агрономів і лісівників [858, с. 61], діяли педагогічні курси для підготовки викладачів спеціальних дисциплін у СГТ і профшколах [27, арк. 115; 53, арк. 45; 112, арк. 19; 348]. Деякі сільськогосподарські виші організовували місячні курси з перепідготовки і підвищення кваліфікації учителів професійних шкіл ([70, арк. 110; 67, арк. 140; 185, арк. 232; 804, с. 6]). При Кам'янець-Подільському СГІ організували землемірні курси, курси з боротьби з посухою [218, арк. 61; 622, с. 44]. Київський землеустрійний технікум регулярно проводив 15- і 8-місячні землемірно-землеустрійні курси [120, арк. 1-13в.; 670, с. 59]. Житомирський

землеустрійний технікум проводив місячні курси з перепідготовки агрономів Волинської губернії, землемірів-начальників [78, арк. 109].

З початком в українському селі масової колективізації на підставі рішень листопадового пленуму ЦК ВКП(б) і сесії ЦВК СРСР від 18 грудня 1928 р. у вишах організували курси колективістів [744, с. 266]. У Київському СГІ ухвалили провести всеукраїнські річні курси і прийняти на навчання 140 осіб [381]. У Полтавському СГТ відбулися тримісячні курси, які випустили 76 осіб [450, с. 57; 544]. Крім того, при аграрних вишах створювалися семінари з питань колективізації. Держава встановила потребу в агрономах-колективізаторах у першій п'ятирічці у 2329 осіб. Водночас, виші могли підготувати лише 800 осіб, або 34% від потреби [116, арк. 162; 357, с. 54-59]. Водночас, і цього показника не дотримувалися [156, арк. 114зв., 538зв.; 157, арк. 1; 430].

27 вересня 1929 р. РНК СРСР опублікував постанову «Про організацію сільськогосподарських курсів в Україні», відповідно до якої у Харківському зоотехнікумі організували однорічні курси скотарів, Київському і Харківському – 6-місячні, а в Одеському, Херсонському, Кам'янець-Подільському, Сумському СГІ, Білоцерківському і Вінницькому СГТ – 4-місячні курси агрономів-інженерів, 9-місячні курси з підвищення кваліфікації колгоспників – у Білоцерківському СГТ, 10-місячні курси керівників кущових об'єднань колгоспів – у Новополтавському єврейському СГТ. Крім того, проведено 17 одно- і тримісячних курсів [132, арк. 23, 36, 50зв.-51].

За словами історика О. Рабенчука, такі курси були малоефективними. Внаслідок неостатньої комплектації контингенту слухачів навчання на них зривалося [814, с. 144].

Відповідно до постанови НКО УСРР від 19 квітня 1927 р. було запроваджено екстернат. До екзаменів допускалися особи, які мали виробничий стаж роботи не менше як 5 років і працювали на виробництві [309, с. 64]. Де мережі вишів, де мав проводитися екстернат, ввійшли 7 аграрних вишів і 11 СГТ [318].

Все ж і після цього наявних кадрів не вистачало для повного забезпечення потреб сільського господарства. Так, у березні 1929 р. на вишівській нараді, яку організував ЦК КП(б)У зазначалося, що за 5 останніх років організаторів сільського господарства випустили 1715 осіб. Водночас, НКЗС планував за цей

період підготувати 2599 спеціалістів. Так, сільське господарство недоотримало 884 фахівці. Подібні тенденції спостерігалися і щодо підготовки агрономів-зоотехніків, агрономів-інтенсивників, ветеринарів [173, арк. 25].

Таким чином, упродовж десятиліття молодь проходила безперервну виробничу практику, проводилися екскурсії. Випускників направляли на стажування, де вони демонстрували на практиці здобуті теоретичні знання і виконували дипломні роботи. Після проходження стажування кваліфікаційні комісії видавали їм відповідні документи про здобуття фаху.

Висновок до розділу

Аналіз наявних джерел показує, що пріоритетним видом діяльності сільськогосподарських закладів вищої освіти була їх навчальна робота, відповідальність за організацію якої лежала, насамперед, на професорсько-викладацькому складі. Його основу становила дореволюційна науково-педагогічна інтелігенція, більшість якої працювала у сільгоспвишах великих міст. У провінційних закладах ми маємо цілком протилежну картину. Значне місце у вирішенні кадрової проблеми займало сумісництво. Частина викладачів не мали спеціальної освіти. Навчальна робота, базувалася на триместровій навчальній системі. Її суттєвим недоліком була відсутність чітких хронологічних меж початку і закінчення навчального року, а відтак і триместрів. Нерідко навчальний процес корегували у зв'язку з мобілізацією студентів на сезонні сільськогосподарські роботи. Навчальну роботу вишів ускладнювали часті зміни навчальних планів. Особлива увага приділялася викладанню суспільно-політичних дисциплін, яке визначалося як один із найважливіших шляхів ідейного виховання молоді. Хоча у порівнянні з іншими типами вишів у аграрних ЗВО відсоток ідеологічних дисциплін у навчальних планах був незначним. З великими труднощами поступово зростала кількість українізованих вишів, зокрема, через те, що політиці українізації чинила опір зрусифікована професура. З другої половини 20-х рр. посилилася військово-масова робота у середовищі студентської молоді.

Одним із ключових напрямків діяльності аграрних вишів була науково-дослідна та дослідно-експериментальна робота, вагомим чинником якої була діяльність науково-дослідних кафедр і наукових шкіл. Загалом, науково-

педагогічні працівники друкували незначну кількість наукових праць, більшість з яких вміщували у збірниках наукових праць своїх закладів. Значна увага у вишах приділялася студентській науково-дослідній роботі, темпи якої упродовж десятиліття зростали. Вона концентрувалася, насамперед, у гуртках. Кращі гуртківці продовжували навчання у семінарах вищого типу, головною метою яких була підготовка асистентів і аспірантів кафедр. Найбільш здібних випускників рекомендували на навчання в аспірантурі. Однак, не достатнє матеріальне забезпечення, відсутність систематичного керівництва з боку професури, бюрократична тяганина, призводили до того, що більшість рекомендованих відмовлялися від наукової роботи.

У 20-х рр. не було державних уніфікованих норм проходження практикуму, тому в кожному навчальному закладі вони мали свої особливості. Студентів залучали до роботи у літніх трудових триместрах. Для них встановлювали певні нормативи, які необхідно було відпрацювати для того, щоб бути переведеним на старший курс. Молодь проходили безперервну виробничу практику, у ході якої засвоювала техніку господарства, вивчала окремі сільськогосподарські роботи експериментальними методами, спостерігала за процесом виробництва і брала участь у його плануванні. Щорічно виникли проблеми із місцями для практики. Невід'ємною частиною навчального процесу було проведення екскурсій, які вимагали значних коштів. Тому обмежувалися місцевими екскурсіями. Після повного виконання навчального плану випускників направляли на стажування.

РОЗДІЛ ІV.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ВИШІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРОФІЛЮ

4.1. Мета, завдання та їх реалізація у діяльності партійних і комсомольських осередків

Одним із пріоритетних напрямків аграрних вишів була їхня громадсько-політична робота, метою якої було «утворити умови для найкращої підготовки спеціалістів з твердим марксистсько-ленінським світоглядом та матеріалістичною методою наукового мислення». Відповідно визначалися завдання – формування комуністичної свідомості студентів, виховання у них основ марксистсько-ленінського світогляду, високої ідейності й відданості комунізмові, непримиренності до ворожої ідеології, комуністичного ставлення до праці і суспільного господарства, високих моральних якостей тощо.

В авангарді цієї роботи йшла молодь, що мала досвід її проведення ще до вступу у виш. Так, у 1924-1925 н.р. однорічний і більше стаж ведення громадсько-політичної роботи мали 554 студенти Харківського СГІ, до 1 року – 80, взагалі не брали участі у цій роботі – 220 [70, арк. 182зв.-183], Чернігівському СГТ – відповідно 66, 36 і 43 [88, арк. 19зв.], Харківському зоотехнікумі – 82, 28 і 72 [70, арк. 224зв.-225], Новоуполтавському єврейському СГТ – 4, 7 і 21 [185, арк. 68зв.]. У 1925-1926 н.р. в останньому виші партійний стаж мали 2 студенти, радянський – 5, загальногромадський – 21. Не мали стажу 45 хлопців і дівчат [189, арк. 85]. У Харківському СГІ до 1917 р. брали участь у революційній боротьбі 15,9% студентів (найбільший показник серед вишів міста) [715, с. 66]. У 1923 р. 73,9% студентів вишу підтримували радянську владу. У ветеринарному інституті цей показник становив 75,7% [420, с. 12].

У вишах проводилася значна ідейно-виховна робота, якою керували осередки КП(б)У і ЛКСМУ. Вони були малочисельними. Один із перших партійних осередків виник у 1921 р. в Київському СГІ який налічував 12 осіб [278, с. 276]. У серпні наступного року до його складу входили 16 членів [711, с. 14]. З 1921-1922 н.р. працював партосередок у Кам'янець-Подільському СГІ [233, арк. 50].

У 1928 р. він мав 110 партійців [467]. У Харківському геодезичному і землеустрійному інституті у 1923 р. у складі осередку працювали 6 осіб [448, с. 83]. Тоді ж і в такій же кількості діяла партійна організація Харківського ветеринарного інституту [442, с. 42]. В Уманському СГТ у 1922 р. осередок КП(б)У налічував 18 осіб [21, арк. 2], у 1923 р. – 14, у т.ч. 5 студентів, 2 працівники з адміністративно-технічного і господарського персоналу, 7 представників інших закладів міста («прикріплені»), у 1924 р. – відповідно 26, 14, 4 і 8. Що стосується останнього показника, то 17 осіб були дійсними членами партії, 9 – кандидатами. За соціальним станом 7 осіб належали до робітників, 16 – селян, 2 – інтелігенції. Вищу освіту мали 3 партійці, середню – 4, початкову – 19. За національністю українцями були 15 осіб, росіян – 7, євреїв – 2, інших – 2 [74, арк. 155].

Маємо поодинокі статистичні викладки і по осередках деяких інших вишів. Так, у 1922-1923 н.р. у Луганському СГТ осередок об'єднував 7 членів [18, арк. 3], Полтавському агрономічно-кооперативному технікумі – у 1924 р. – 4 [421; 538, с. 92], Красноградському СГТ – у 1926 р. – 15 [476], у 1927 р. – 8 [477].

Деякі заклади через малочисельність партійців створювали об'єднані партосередки. Так, до грудня 1924 р. Херсонський СГТ і місцевий ІНО мали спільний партосередок. 3 січня 1925 р. технікум створив свою парторганізацію [438]. У Житомирі єдиний партосередок мали землеустрійний технікум, професійна школа і земельні курси [78, арк. 157]. у Полтаві – землеустрійний і агарно-кооперативний технікуми [71, арк. 343зв.].

Найбільший осередок працював у Харківському СГІ. У 1924-1925 н.р. він мав 296 партійців. Після партійної «чистки» кількість його членів скоротилась до 272. За політичною підготовкою партійців розподілили на три категорії. До першої категорії віднесли 50%, II-ї – 40%, III-ї – 10% [167, арк. 116]. До 1928 р. осередок зріс до 298 осіб [112, арк. 18зв.].

Членів осередків зобов'язали відвідувати загальні партійні збори. У відкритих зборах брали участь і позапартійні студенти і службовці. Не часто їх відвідували професори і викладачі, наприклад, Харківського СГІ [2, арк. 29]. З

Одеського СГІ у 1923-1924 н.р. повідомляли, що в «політичному і професійному відносінах ще слабка активність професури та викладачів: на прилюдних партзібраннях, студентських сходках і на зібраннях по професійній лінії – не бувають. [Вони] пасивні, інертні та без ініціативи». Щодо лояльності викладачів до більшовицької влади їх розподіляли на три категорії: 1) «активні радянські робітники, які ідуть назустріч радянській владі» (загалом – 14 осіб); 2) «антирадянський елемент» (10 осіб); 3) «пасивні, які не виявляли себе ніде, ні при яких подіях» (40 осіб) [48, арк. 85-86].

В Уманському СГІ з 1 жовтня 1923 р. по 1 жовтня 1924 р. відбулося 25 зборів і 17 засідань бюро партосередку [74, арк. 155]. У Полтавському СГТ у першому триместрі 1923-1924 н.р. вдалося провести 8 загальних зборів, на яких у середньому були присутні 80-90 осіб [421; 538, с. 92].

Партійні осередки намагались проникнути у внутрішнє життя вишів. Через це 6 лютого 1925 р. ЦК КП(б)У своїм циркуляром заборонив їм підміняти дії вишівських управлінських структур. Цей акт не взяли до уваги. Комісія ЦК КП(б)У, обстеживши у липні 1926 р. діяльність партосередків вишів УСРР, встановила низку фактів втручання з боку партосередків у діяльність правлінь вишу, намагання контролювати кадрові зміни, не виконання з боку комуністів академічної дисципліни, провокування конфліктних ситуацій з ректорами і т.д. Зокрема, такі дії мали місце у Київському [732, с. 175] і Кам'янець-Подільському СГІ [622, с. 57]. На 1927 р. партійному керівництву республіки вдалося вгамувати партійні осередки вишів і перевести їх на суто партійні рейки. У журналі «Студент революції» з цього приводу зазначалося, що «рішення про усунення партосередків від управління вузами в деяких випадках призводить до того, що правління вузів цілком ігнорують партійні організації, не залучають їх навіть до обговорення загальних питань будівництва вузів» [732, с. 175].

Значну ідеологічну роботу проводили і осередки ЛКСМУ. Першу комсомольську організацію у складі 9 осіб було створено 24 червня 1921 р. при робітфаці Харківського СГІ. Спочатку вона входила до складу осередку ЛКСМУ Петінського району міста [624, с. 121; 856, с. 71]. Згодом було створено окремий

осередок, який упродовж десятиліття зріс до 360 у 1928 р. [113, арк. 18зв.] і 420 у 1929 р. [607]. Наприкінці жовтня 1923 р. такий осередок започаткували в Одеському СГІ у кількості 79 осіб [48, арк. 15]. У Кам'янець-Подільському СГІ комсомольська організація виникла у 1923 р. Кількісний склад комсомольців упродовж десятиліття зріс з 39 у 1922 р. до 99 у 1925 р. [369] і до 180 у 1928 р. [467]. Поступово зростали ряди комсомольців у Харківському ветеринарному технікумі. Фракція ЛКСМУ, яка була прикріплена до осередку ЛКСМУ СГІ зросла з 8 у 1923 р. до 25 у 1924 р. [442, с. 42]. У Полтавському агрономічно-кооперативному технікумі осередок ЛКСМУ збільшився з 15 у 1924 р. до 36 осіб у 1925 р., що становило 10% від загальної кількості студентів [421; 538, с. 92]. Комсомольська організація Красноградського СГТ восени 1924 р. об'єднувала 22 особи [79, арк. 84зв.], у 1926 р – 28 [476], у 1927 р. – 41 [477]. У Маслівському сортівничо-насіньному технікумі кількість комсомольців зросла з 5 у 1922 р. до 25 у 1925 р. [704, с. 91]. В Уманському СГТ у 1922-1923 н.р. осередок налічував 21 члена [21, арк. 2]. Така ж структура у тому ж навчальному році працювала у Білоцерківському СГТ [38, арк. 180].

Як і комуністи, комсомольці збиралися на свої засідання, зокрема у Кам'янець-Подільському СГІ. У липні 1925 р. комсомольська організація цього вишу урочисто відзначила своє триріччя. На святкування прибули низка членів інших осередків. На урочистому засіданні виступили представники окружного партійного комітету Рощенко і секретар інститутського осередку ЛКСМУ Дерев'яно. Після завершення засідання відбувся концерт, після чого переглянули виставу «Незаможники», танцювали [369]. Водночас, у цьому осередку мали місце і певні недоліки у роботі. Зокрема, дописувач газети «Червоний кордон» В. Мальченко повідомляв, що його склад був неоднорідним («є студенти I курсу робфаку, а є й останніх курсів Агрофаку»), через що, «коли скликаються чи збори, чи яка нарада висловлюється незначна кількість товаришів, т. зв. «штатні балакуни», а основна маса мовчить, не висловлюється, соромиться, бо знають, що є такі, що будуть насміхатись, коли буде невдалий виступ, чи що». Те ж саме спостерігалось в осередку КП(б)У. Тут мали місце «затирання активності, навіть

осміювання при виступах» [467]. З Одеського СГІ повідомляли про незадовільну роботу партосередку, зокрема у 1929-1930 н.р. Кореспондент журналу «Студент революції» Г. Шполя зазначав, що на засіданнях ігнорували актуальні на той час питання про самокритику, хлібозаготівлю, посівну кампанію, піднесення урожайності, чистку партапарату, раціоналізацію, боротьбу з бюрократизмом; формально підходили до національного питання, «культурної революції». У дописі йшлося про «бурлацькі» прояви студентів-комсомольців Скрипника та «компанії», які знущалися над собакою («підсмалювали» її), а потім скинули з 4-го поверху. Зверталася увага на те, що партосередок не засудив 5 випадків самогубства студентів як «антипролетарські і антипартійні» [604].

На початку десятиліття осередки КП(б)У і ЛКСМУ боролися із впливом не більшовицьких партій. На початку 1921-1922 н.р. політкомісар Харківського СГІ змушений був визнати, що студентство було переважно з есерівськими та націоналістичними поглядами, а марксизм ніколи не мав помітного впливу і лише чутки про чистку і перереєстрацію «породили посилене співчуття КП(б)У» [824, с. 677]. Тоді ж у Харківському геодезично-землеустрійному інституті «ідеологічно невитримана, міщанська частина студентства» на виборах критикували кандидатури комуністів і комсомольців» [824, с. 689]. Дописувач В. Березіков повідомляв, що в Одеському СГІ у 1920 р. серед студентства анархісти становили 1,5%, соціалісти-революціонери – 0,5%, більшовики – загалом 1,8% [357, с. 55]. Професор цього вишу Кіпен очолював художнє товариство імені Костанді, більшість членів якого за своїм переконанням були монархістами і кадетами [320, с. 97]. Комсомольці Харківського СГІ суперничали з осередком молодіжної організації «Комуністична юнацька спілка». Першим кроком стала очистка керівництва осередку ЛКСМУ від впливу КЮС. Зокрема, на «чорну дошку» занесли секретаря осередку Закорка. Загалом, комсомольський осередок у ході чистки зменшився з 31 до 15 осіб [510].

Партійні та комсомольські осередки керували роботою гуртків ідеологічного спрямування, які мали різні назви – політичні, соціально-економічні, марксистські, ленінські, марксистсько-ленінські, «біжучої політики»,

політграмоти, історії революційного руху тощо [2, арк. 29; 18, арк. 2зв.; 20, арк. 3; 29, арк. 31, 47, 88; 30, арк. 20зв.; 33, арк. 43; 38, арк. 4, 38зв.; 43, арк. 100; 48, арк. 15; 67, арк. 139зв., 220; 69, арк. 29, 84зв., 182; 70, арк. 34; 71, арк. 348зв.; 74, арк. 155, 414, 480, 482, 618; 74, арк. 816; 76, арк. 6зв., 113, 117; 77, арк. 32, 81; 78, арк. 33, 181зв., 128; 88, арк. 44; 90, арк. 9зв.; 91, арк. 68зв.; 92, арк. 48, 139зв.; 93, арк. 22зв., 173зв., 217зв.; 156, арк. 113зв., 131зв., 215зв., 277зв., 413зв.; 185, арк. 82; 340, с. 89; 366, с. 105; 368; 404; 421; 480, с. 89; 501; 510; 521; 532, с. 49; 534; 597; 609, с. 45; 694, с. 355; 708, с. 41; 766, с. 22; 806, с. 189; 862, с. 284]

Гуртки очолювали правління, яке складалося з 5 осіб [78, арк. 181зв.]. Їхню роботу коригували політуповноважені (викладачі «політмінімуму») [78, арк. 33]. Гуртківців, у залежності від їх підготовки, розподіляли на відповідні групи. Так, у Житомирському землеустрійному технікумі у 1924-1925 н.р. до складу гуртка I ступеня входили першокурсники, II-го – другокурсники, III-го – найкраще підготовлені другокурсники і студенти III курсу. Кожний з них, у свою чергу, розподілявся на групи по 6-8 осіб. Група обирала груповода-голову і секретаря, розробляла певну тему, план, опрацьовувала літературу, складала тези, після чого окремі групи зачитували доповіді, в обговоренні яких брав участь весь гурток [78, арк. 181зв.]. Заняття відвідували щосереді з 19 до 23.00 год. [78, арк. 33]. В Уманському СГТ [74, арк. 155] і Полтавському землеустрійному технікумі гуртки поділялися на два ступені. Гурток I ступеня вивчав політграмоту, а до складу гуртка II ступеня входили комуністи і комсомольці, які мали значно вищий рівень ідеологічної підготовки [71, арк. 348зв.]. У Вінницькому СГТ у січні-квітні 1925 р. гуртківці на групові заняття збиралися 5 разів [76, арк. 117], Житомирському землеустрійному технікумі – у лютому-березні того ж року – 5 [78, арк. 128], Дніпропетровському – у 1927-1928 н.р. – 9 [156, арк. 277зв.]. Членів гуртків зобов'язували брати участь у загальних зборах. Так, у 1924-1925 н.р. у Красноградському СГТ відбулося 6 зборів, у т.ч. 1 – організаційні, а на 5 розглядалися тематичні питання [79, арк. 29]. У деяких вишах відсоток студентів, що відвідували заняття, був вкрай низьким. Наприклад, у Харківському

ветеринарному інституті у 1924 р. він становив 20-25% [442, с. 43], у Харківському СГІ – на початку 1923 р. – 50% [366, с. 105].

На заняттях гуртківці вивчали питання поточної політики, постанови з'їздів, пленумів ЦК партії та комсомолу, міжнародне становище, теоретичні питання марксизму-ленінізму [88, арк. 44; 156, арк. 215 зв.]. Організовувалися лекції, диспути на наукові та політичні теми. Так, у Кам'янець-Подільському СГІ з лютого по 1 травня 1924 р. було зачитано і дискутувалися 9 доповідей [806, с. 189], Білоцерківському – у 1923-1924 н.р. – 4 [40, арк. 38зв.] і Херсонському СГТ – у першому триместрі 1924-1925 н.р. – 12 [74, арк. 618], Чернігівському – у 1924-1925 н.р. [66, арк. 43] і Дніпропетровському землеустрійних технікумах – у 1927-1928 н.р. – по 7 [156, арк. 277зв.]. Колишня студентка Одеського СГІ Є. Алмазова у своїх спогадах у дусі того часу так передала атмосферу гурткової роботи: «Важко передати, що це були за захоплюючі заняття. Почали ми з першого тому «Капіталу». Обмінювалися думками, часто дискутували. Григорій Іванович вміло направляв наші дискусії, доводив найбільш цікаві висловлювання до логічного кінця, резюмував. Він вчив самостійно думати, працювати над книгою, він намагався виробити в нас наукове мислення, правильний марксистський світогляд. Ми були настільки захоплені, що забували про час, а потім бігли додому по темних пустих вулицях, змерзаючи в поганеньких своїх пальто. За два роки наполегливої праці ми вивчили всі три томи «Капіталу», стали значно серйозніше розуміти не тільки загальні питання політики і економіки, але й інститутську програму, напрям підготовки спеціалістів сільського господарства. Марксизм-ленінізм був тим компасом, за яким ми прокладали шлях всього свого життя» [766, с. 22-23].

Одним із важливих шляхів ідейного виховання молоді було викладання суспільно-політичних дисциплін, які ставали знаряддям диктатури пролетаріату «з метою виховання покоління будівників нового комуністичного суспільства [622, с. 56]. 26 квітня 1921 р. постановою РНК УСРР було запроваджено обов'язковий «соціально-економічний мінімум», який передбачав вивчення таких ідеологічних дисциплін: «Розвиток громадських форм», «Історичний

матеріалізм», «Пролетарська революція», «Політичний лад РСФРР і УСРР», «Організація виробництва і розподілів РСФРР і УСРР», «План електрифікації» [23, арк. 426; 210, арк. 1; 310; 283, с. 114-115]. У порівнянні з іншими типами вишів у аграрних ЗВО відсоток ідеологічних дисциплін у першій половині 20-х рр. у навчальних планах був незначним. Зокрема, у СГІ у 1925-1926 н.р. вони становили 5%, в інститутах народної освіти їх було 17%, індустриальних – 6%, медичних – 4%. Подібне мало місце і в СГТ, де ці дисципліни становили 5% [713, с. 61]. У 1926-1927 н.р. НКО УСРР кількість годин на вивчення ідеологічних годин збільшив у 2-3 рази, про що свідчать, зокрема дані додатків К і Л [864, с. 28]. Це питання було одним із наріжних на II всеукраїнській конференції сільськогосподарської освіти (1927 р.), на якій із доповіддю «Постановка організаційно-економічних дисциплін у с.-г. інститутах і технікумах» виступив професор С. Веселовський [274, с. 40].

У 1929 р. ЦК КП(б)У своєю постановою запровадив у вишах обов'язкові політгодини [879, с. 12]. Мали місце й інші форми ідейно-політичної роботи у вишах. Зокрема, молодь залучали до антирелігійної роботи, для підготовки до якої створювалися відповідні гуртки. Так, у Київському [534] і Одеському СГІ [48, арк. 15], Донецькому СГТ діяли гуртки антирелігійної пропаганди [601, с. 44], а в Полтавському агрономічно-кооперативному технікумі – антирелігійний [421].

Студентів змушували брати участь у закритті церков. Наприклад, одним з таких жахливих випадків у 1922-1923 н.р. молодь Одеського землеустрійно-меліоративного технікуму перепрофілювала домову церкву у клуб-театр, де відбувалися перегляди кінофільмів [26, арк. 46]. У деяких закладах виникали осередки товариства «Безвірник». Одна з таких організацій діяла у Харківському СГІ, яка у грудні 1929 р. налічувала 85 членів. У січні 1930 р. осередок закликав у свято Різдва Христового провести день індустриалізації, а на частину виручених коштів закупити подарунки для бійців Далекосхідної армії. У місті і селах гуртківці створили низку осередків «войовничих безвірників». У 1928 р. при осередку створили семінар вищого типу з антирелігійної роботи [464]. У Кам'янець-Подільському СГІ у 1927-1928 н.р. організували гурток «безвірників»

у складі 18 членів, які проводили роботу у підшефних селах, роті прикордонного загону, де влаштовували лекції-бесіди [694, с. 355]. У Вінницькому СГТ «безвірників» очолював уповноважений Тарнопольський [178, арк. 24]. 7 грудня 1929 р. студенти цього вишу брали участь у антирелігійній демонстрації і мітингу з приводу закриття Вознесенської церкви [183, арк. 3].

Робота гуртків не завжди була ефективною. Частина студентів не зреклася віри в Бога. Так, Д. Зузік, провівши анонімний перепис студентства Харкова, зазначав, що 5% молоді СГІ була віруючою [420, с. 11]. Можемо припустити, що цей відсоток був набагато вищим. Політкомісар цього ж вишу у 1922 р. повідомляв, що в приміщенні інституту були розвішані ікони, зривалися плакати і оголошення осередку КП(б)У [818, с. 180].

Повністю викоринити серед студентів віру в Бога до кінця десятиліття владі так і не вдалося. Так, 6 січня 1929 р. загін «легкої кавалерії» «наскочив» на святу вечерю з усіма її стравами (кутя, борщ, вареники, гриби, квасоля, узвар, тощо), яку проводили 8 студентів-жителів кім. 103 БПС на Толкачівці. Серед них – студенти Харківського СГІ Гуржа, Плющ, Ярумболь, Підпригора [475]. З цього ж вишу повідомляли про студента Розума, якого відрядили у село, щоб «поставити сільське господарство на нові рейки, а він зробив навпаки, й мало того, загубив своє лице, як радянський агроном», одружившись з донькою священика [351]. Студентку IV курсу організаційно-агрономічного факультету Харківського СГІ В.П.Пахомову відрахували з вишу за те, що вона відмовилася підписати лист про закриття Миколаївського собору. До дисциплінарної відповідальності притягнули Баліча, Галіцину й Дерев'яненка, які знали про релігійні вірування Пахомової, але не донесли про це до відома відповідних органів [551].

Партійні та комсомольські осередки мобілізували викладачів і студентів до участі у відзначенні державних свят та загальнодержавних кампаніях. Наприклад, 7 листопада 1924 р. молодь Кам'янець-Подільського СГІ святкувала роковини Жовтневої революції. Напередодні відбулася підготовча робота. Зокрема, соціально-економічний гурток виділив доповідачів, які виступали у підшефних

селах. Члени літературно-художньої секції виготовили декорації, прикрасили зал, де відбувалися урочистості. Зранку 7 листопада молодь під «звуки бойових пісень» у супроводі студентського оркестру вирушила на парад і мітинг. Ввечері відбулися урочисті збори, після них – концерт і «революційна інсценіровка». Хор виконав революційні пісні. 8 листопада 30 студентів виїхали в села для «привітання селян з великим святом та розказати, які на 8 році існування пролетарської держави лежать перед ними (селянами і студентами – Авт.) завдання» [559]. За таким же сценарієм відзначили річницю Жовтневої революції у 1923 р. у Полтавському землеустрійному технікумі. Окрім цього, у 1923-1924 н.р. у виші провели вечори, приурочені Т. Шевченку, дню Паризької комуни. На останньому вечорі поставили інсценування «Останній день Паризької комуни» [71, арк. 349]. Організовували святкування річниць «Великого Жовтня» і в інших закладах, наприклад у Київському [298] і Харківському СГІ [112, арк. 12]. Професура Харківського СГІ без особливого ентузіазму ставилася до відзначення цієї події. Так, у жовтні 1927 р. академік Д. Багалій на засіданні керівників наукових установ міста запропонував кандидатуру проректора СГІ О. Соколовського, який мав би виступити на загальноміських зборах наукових працівників з доповіддю, приуроченій 10-річчю Жовтневої революції. Однак, він відмовився заявивши, що перевантажений різною роботою, і запропонував кандидатуру професора М. Єгорова, з яким ворогував. На цьому ж зібранні мали утворити бюро, яке мало керувати організацією святкування. Фактично всі, кого пропонували у бюро, відмовлялися [320, с. 219]. Того ж року з іменем професора Соколовського був пов'язаний ще один неприємний випадок. У грудні 1927 р. відбувався X з'їзд РКП(б). Харківські вчені обрали делегацію під керівництвом О. Соколовського, яка мала вітати учасників. У призначений час вони прибули до міського театру, де проходило зібрання, але, простоявши півгодини на морозі, науковцям заявили, що з'їзд прийняти їх не зможе. Голова делегації сприйняв це як образу всього наукового світу, а особливо українців [320, с. 231].

У сільгоспвишах вшановували пам'ять «вождя світового пролетаріату» В. Леніна. Так, 23 січня 1924 р. комсомольці-робітфаківці Київського СГІ,

дізнавшись про його смерть, надіслали листа до ЦК РКП(б), в якому «поклялися у вірності ленінізму» і запевнили партію, що «будуть самовіддано працювати в ім'я торжества комунізму» [711, с. 15]. У наступні роки проводилися Ленінські дні, наприклад, з 18 по 24 січня 1925 р. у Майнівському СГТ [74, арк. 410].

Наприкінці 20-х рр. студентів мобілізували також для участі у передплаті позики індустріалізації. Зокрема, у 1927-1928 рр. до цієї позики долучилися 276 студентів Кам'янець-Подільського СГІ, які підписалися на 1525 руб. Того ж року було проведено кампанію допомоги потерпілим від повені у Галичині [74, арк. 410]. У 1929-1930 рр. молодь передплатила позику «П'ятирічка в 4 роки». Студент Нижників з цього приводу писав: «Я зберігаю облігації всіх попередніх державних позик. Облігації з позики індустріалізації здаю до фонду індустріалізації, так само робить і решта студентства СГІ та Робфаку. Студентство добре розуміє, що на перебудування країни з аграрно-індустріальної в індустріально-аграрну, потрібні великі кошти. Ми вітаємо постанову ленинградських робітників щодо випуску позики «п'ятирічка в 4 роки». Ми зобов'язуємось реалізувати її не тільки в колах студентства, але взяти участь в реалізації позики серед передових кіл трудящих» [694, с. 353-354].

Передплачували позику і студенти інших вишів, наприклад, у Харківському СГІ. Тут у 1929 р. підпискою «3-ї позики індустріалізації» охопили 283 із 320 слухачів робітфак. Загальна сума підписки на основних факультетах становила 45,4% місячної стипендії. Передплатою охопили також викладачів і службовців вишу [112, арк. 12; 405; 553]. У Київському СГІ студенти передплатили таку ж позику в «знак протесту проти намірів китайських мілітаристів» [376; 507].

Водночас, в одній із заміток журналу «Студент революції» йшлося про «ганебний вчинок» студента-комсомольця Полтавського СГІ Ольховика, який витратив кошти, зібрані на 3-ю позику індустріалізації, не за призначенням [454].

У вишах проводилися тижні індустріалізації. Так, у жовтні 1929 р. 123 студенти працювали на заводі «Серп і молот», де на лісовому складі сортували колоди і складали їх в штабелі. Ще 100 осіб трудилися на Харківському паровозобудівному заводі, 140 – на залізничній станції Балашовка, 48 – станції

«Харків-товарний». Загалом, на станціях розвантажили 52 вагони. Зароблені кошти пішли на потреби індустріалізації [410]. Студенти цього ж вишу збирали кошти на будівництво тракторної колони «Комсомолец України» [568; 607] і літака «Червоний студент» [409; 483]. На потреби Червоної армії вносила кошти молодь Київського СГІ [535].

При сільгоспвишах організовували роботу піонерських загонів, вожатими яких були студенти. Зокрема, восени 1924 р. організація «юних ленінців» Ерастівського СГТ налічувала 108 осіб [184, арк. 3].

З 1929 р. у аграрних ЗВО проводили соціалістичне змагання. Цей метод мав забезпечити своєчасне закінчення студентами вишів, своєчасний перехід з курсу на курс тощо. Змагання покликане було ліквідувати «рештки пасивного відношення окремих професорів та студентів до завдань вузів, що повинні бути в авангарді боїв за соціалізм. [Змагання] має стати за найголовніший чинник соціалістичного перебудування вузів». НКО рекомендував у процесі змагання прагнути до підвищення академічної успішності молоді, поліпшення методів викладання, зміцнення зв'язків вишів з відповідними виробничими базами, виконання плану українізації, раціонального розподілу (за класовою ознакою) стипендій, посилення культурно-освітньої роботи серед населення тощо [575; 339]. Зокрема, 26 травня 1929 р. уклали угоду на соцзмагання Чернівецький і Полтавський сільськогосподарські політехнікуми. Вони суперничали щодо збільшення земельних площ колгоспів сіл, у яких виші проводили землеустрійні роботи. Передбачалося також забезпечення раціоналізації виробництва та піднесення продуктивності праці землеустрійників, краще проведення організації території, застосування «класового принципу» та проведення культурно-освітньої роботи в селах [417]. З 1 липня по 1 листопада того ж року перший з цих вишів змагався ще й з Майнівським (Сумським) СГТ. Чернігівчанам у ході змагання вдалося організувати у 5 підшефних селах три ТСОЗи, одну артіль, виголосити тут 31 доповідь. 27 студентів агітували за масове кооперування селян, мобілізацію коштів, контракцію. Під час посівної кампанії, до кожного підшефного села прикріпили «ударну» бригаду, яка організовувала доповіді на зборах селян, брала

участь у виробничих нарадах, застосовувала у цих селах «агромінімум», боролася із шкідниками, організовувала чергування на зерноочисних і протруюючих пунктах. 12 студентів постійно працювали у сільській місцевості як уповноважені від РВК та РПК з питань хлібозаготівлі, колективізації, посівної кампанії, реалізації державних позик. Студенти прочитали у хатах-читальнях та сельбудах 17 лекцій з питань популяризації трирічного сільськогосподарського податку, 35 – державної позики. Ще 57 лекцій були присвячені культосвітнім та політосвітнім темам, міжнародному становищу, зокрема подіям в Китаї [435]. З Кам'янець-Подільського СГІ повідомляли, що внаслідок змагання «майже цілком зліквідовано випадки другорічництва, «збільшилась виробнича практика, змагання виявило «академічний ухил» частини студентства, що видавалося широкій громадськості за негатив» [359].

Таким чином, у аграрних вишах проводилася значна ідейно-виховна робота, якою опікувалися осередки КП(б)У і ЛКСМУ, які намагались проникнути у внутрішнє життя вишів. Під їхнім керівництвом працювали гуртки ідеологічного спрямування. Мали місце й інші форми ідейно-політичної роботи у вишах: антирелігійна пропаганда, проведення соціалістичного змагання, мобілізація викладачів і студентів до участі у відзначенні державних свят та загальнодержавних кампаніях, вшануванні пам'яті В. Леніна. З кінця 20-х рр. студентів почали мобілізувати для участі у передплаті позики індустріалізації.

4.2. Функціонування громадських організацій, органів студентського самоврядування, масових добровільних товариств. Боротьба партійно-радянського режиму проти опозиційних настроїв

Важливою складовою життя вишів була громадська діяльність, яка була підпорядкована настановам більшовицької партії. Значною мірою вона концентрувалася у студентських клубах, які були центрами громадсько-виховної, політико-освітньої і культурної роботи у вишах. Один з найбільших клубів працював у Харківському СГІ – «Червоний діяч», який відвідували студенти різних навчальних закладів міста [2, арк. 29; 856, с. 68]. Подібні клуби працювали

також в низці інших вишів [17, арк. 15зв.; 29, арк. 88; 175, арк. 12; 806, с. 190]. У середині 20-х рр. їх реорганізували у «червоні кутки», основною функцією яких була ідеологічна робота [74, арк. 155; 184, арк. 3].

Формувалися органи студентського самоврядування. У 1920 р. діяли студентські ради [858, с. 61] і старостати [21, арк. 106]. Починаючи, з 1921 р. почали формуватися організації загальностудентського представництва – студентські комітети (студкоми) [17, арк. 15зв.; 18, арк. 2зв.; 34, арк. 10; 76, арк. 29; 78, арк. 34; 448, с. 82; 653, с. 264-265; 703, с. 33; 732, с. 171; 815, с. 27], факультетські і курсові комітети. Загалом, основною функцією студкомів, факкомів, курскомів був захист і відстоювання прав та інтересів всіх студентів, не зважаючи на їх національність, соціальне походження, майновий стан або політичну належність [703, с. 31].

З 1922 р. у вишах діяли профспілкові організації (професійні секції) [730, с. 26], які функціонували паралельно із студкомами. Так, в Одеському СГІ у 1921-1922 н.р. членами профспілки були 42,1% студентів [20, арк. 3; 416, с. 98]. У Харківському СГІ на початку 1923 р. було 11 профсекцій [493, с. 102; 528, с. 97]. У середині року кількість секцій зросла до 15 [366, с. 105].

У 1923 р. студентські профспілкові організації і студкоми об'єднали і на їх базі створили виконавчі бюро професійних секцій [76, арк. 29]. Бюро обиралося на загальних зборах всіх членів профсекцій [78, арк. 177, 178; 493, с. 102]. У Київському СГІ восени 1923 р. виконбюро курирували роботу 15 профсекцій, що об'єднали 665 студентів (40% від загальної кількості) [730, с. 27]. У Кам'янець-Подільському СГІ у 1923-1924 н.р. профспілка об'єднала 75% молоді [43, арк. 105; 806, с. 188], у Херсонському СГТ – 44% [815, с. 27].

Найбільше членством у профспілках було охоплено студентів інститутів. Так, у 1924-1925 н.р. у Харківському СГІ членами профспілок були 91,9% молоді [70, арк. 184зв.-185], Одеському – 84,5% [70, арк. 20зв.], Харківському геодезично-землеустрійному інституті – 83,8% [340, с. 89], Харківському ветеринарному інституті – 80,1% [67, арк. 209зв.], Київському ветеринарно-зоотехнічному – 79,6% [67, арк. 47зв.], Кам'янець-Подільському СГІ – 60,4% [67,

арк. 39зв.]. Водночас, у технікумах цей відсоток був значно нижчим. Виняток тут становить Харківський зоотехнікум, де того ж навчального року членством у профспілці охопили 75,3% студентів [70, арк. 226зв.-227]. У чернігівських землеустрійному технікумі цей показник становив лише 36,7% [66, арк. 30зв.], СГТ – 34% [88, арк. 21зв.], Херсонському – 33,3% [70, арк. 266зв.; 200, арк. 11], Красноградському – 28,8% [79, арк. 79, 84зв., 89зв., 101], Сутиському – 28,4% [29, арк. 47; 74, арк. 816], Полтавському землеустрійному – 28% [706, с. 9], Ерастівському СГТ – 18,6% [69, арк. 199зв.], Маслівському сортівничо-насіньному – 10,8% [68, арк. 148зв.]. Найчисельнішою була секція «Робземлісу». Значно менше було членів «Робосу» і «Радробітник». Склад інших профсекцій був мізерним [29, арк. 47; 67, арк. 19зв.; 70, арк. 20зв., 184зв.-185; 226зв.-227, 266зв.; 74, арк. 816; 88, арк. 21зв.; 419; 538, с. 92]. Кожна секція являла собою певну «автономну» структуру і мала свої органи управління – правління, бюро [78, арк. 180; 79, арк. 89зв.; 427; 549]. Поточну роботу проводили комісії ВБПС – навчальна, культурно-освітня, матеріального забезпечення. Наявні джерела свідчать, що найактивнішими були культурно-освітні комісії [78, арк. 159; 366, с. 104-105; 493, с. 102; 528; 529, с. 101; 538, с. 92; 815, с. 27].

У 1925-1926 н.р. ВБПС ліквідували. Упродовж року відбувся перехід до створення єдиного профкому [699, с. 408]. Загалом, у тому році членами профспілок в інститутах були 76,8% [65, арк. 12], у технікумах – 41,1% [65, арк. 18]. У 1927-1928 н.р. у СГІ і робітфаках членством у профспілках було охоплено 67,1% студентів, у технікумах – 50,8% [331, с. 47]. У 1925-1926 н.р. у Харківському СГІ профспілчанами були 92,7% молоді [90, арк. 54], Харківському ветеринарному – 81,2% [119, арк. 10], у Київському СГІ – у 1925-1926 н.р. – 76,4% [90, арк. 199], у 1926-1927 н.р. – 78,4% [864, с. 55], у Кам'янець-Подільському СГІ у квітні 1926 р. – 72,2% [259, арк. 39], у 1927-1928 н.р. – 81,7% [694, с. 353] і т.д. [89, арк. 220, 306; 90, арк. 132; 91, арк. 8, 56, 162, 110, 206; 701, с. 157; 706, с. 9].

Профспілкові організації вишів очолювали виборні профкоми [864, с. 55], які розглядали поточні питання на своїх засіданнях [694, с. 353]. У складі профкомів працювали комісії – академічна, культурно-освітня і економічна. Перші з них

слідкували за академічною успішністю студентів, намагалися усунути перешкоди, які ускладнювали навчальний процес, проводили наради практикантів, допомагали у комплектуванні бібліотеки спеціальною літературою, брали участь у роботі циклових комісіях [694, с. 354], керували роботою наукових гуртків і організовували наукові екскурсії [864, с. 55], рекомендували або відхиляли кандидатури на викладацьку посаду [874, с. 11]. Що стосується останнього, то зважаючи на те, що профкоми діяли під керівництвом правлячої більшовицької партії, до уваги бралася, насамперед політична благонадійність, а не фахова підготовка, професійні здібності, наукова кваліфікація спеціаліста. Робота культкомісії полягала в безпосередньому керівництві громадськими товариствами, гуртками, заохочувані до роботи у стінгазеті, залученню до роботи у підшефних селах, військових частинах [694, с. 354-356; 864, с. 55]. Про покращення матеріального становища спілчанської і позаспілчанської молоді дбала економічна комісія. Вона добивалася від профспілки надання коштів для допомоги безробітним, шукала їм тимчасову роботу, організовувала каси взаємодопомоги, вимагала для своїх студентів житлових площ у БПС, допомагала КППС створювати і обладнувати їдальні, під час курортного сезону відправляти хворих на курорти, у будинки відпочинку, стежити за правильним розподілом стипендій, сприяла у забезпеченні молоді пральною, перукарнею, кредитуванням на закупівлю через кооперативні органи одягу [694, с. 356; 864, с. 55].

Крім робітничих профсекцій у вишах у 1923-1927 рр. діяли профсекції комітету незаможних селян (КНС) [616, с. 112]. Причому у деяких закладах вони чисельно домінували, що є зрозумілим, зважаючи на профіль аграрних вишів. У технікумах відсотки студентів, які були охоплені членством у КНС, були значно вищими і становили від 52 до 70% від їх загальної кількості [26, арк. 49зв.; 29, арк. 47; 74, арк. 155, 816; 77, арк. 24; 79, арк. 84зв.; 89, арк. 218зв.; 93, арк. 157зв., 201зв., 347; 121, арк. 68; 200, арк. 11; 846, с. 45]. В 6 технікумах членами КНС були менше половини наявного складу молоді (від 16 до 49%) [71, арк. 344зв.; 88, арк. 18зв.; 93, арк. 7зв., 67зв., 309зв.; 706, с. 9; 803, с. XX]. В інститутах показник членства у КНС був нижчим і становив від 13,6% і до 44,5% [44, арк. 51; 70,

арк. 16зв., 181зв.-182; 90, арк. 129зв., 197зв.; 442, с. 42; 806, с. 188; 856, с. 79]. У цих вишах, як вже зазначалося, більш популярними були робітничі профсекції.

Секції КНС очолювали виборні бюро [79, арк. 29зв.]. Члени КНС збиралися на свої зібрання, де, зокрема, заслуховували доповіді [74, арк. 155; 79, арк. 29зв.; 538, с. 92]. Представники секцій виїжджали у села, де читали лекції та доповідей на політичні теми, брали участь у перевиборах рад, організації хат-читалень, антирелігійній роботі тощо [74, арк. 155; 806, с. 188; 292, с. 195; 561; 622, с. 58].

Профспілкові організації курували роботу професійних (профспілкових) гуртків. Нам вдалося віднайти дані про їх роботу в 16 вишах [29, арк. 47, 51; 66, арк. 43, 123зв.; 67, арк. 220; 69, арк. 182; 74, арк. 618, 816; 76, арк. 113, 117; 77, арк. 32; 90, арк. 9зв.; 91, арк. 182зв.; 93, арк. 22зв., 173зв.; 156, арк. 96, 113зв., 131зв., 292зв.; 609, с. 45; 694, с. 354; 701, с. 159; 708, с. 41]

З гуртківцями проводилися заняття, на яких вивчали професійний рух, постанови з'їздів тощо [74, арк. 157; 156, арк. 96, 113зв., 131зв.], слухали доповіді [66, арк. 43; 74, арк. 618]. Відвідуваність занять була невисокою. [156, арк. 96].

У середині 20-х рр. у вишах набула поширення практика створення масових добровільних товариств культурно-освітнього напрямку, які ставили за мету сприяти партії і державі у реалізації завдань «культурної революції» [873, с. 10].

Найбільш масовими були товариства військового характеру. З 1923 р. у вишах почали працювати осередки Товариства друзів авіації і повітроплавання України та Криму (ТАПУК) [180, арк. 7, 8зв.; 828, с. 21], а з 1924 р. – Товариства друзів хімічної промисловості («Доброхем») [319; 600]. Низка джерел засвідчує про роботу осередків цих організацій не менш як у 10 вишах [29, арк. 31; 74, арк. 156-157; 77, арк. 48; 88, арк. 44зв.; 398; 442, с. 43; 609, с. 45]

14 квітня 1925 р. ТАПУК і «Доброхем» об'єднали у товариство «Авіахім» [828, с. 21]. Зокрема, у Маслівському сортівничо-насіньовому технікумі навесні 1925 р. осередок об'єднував 37 членів [89, арк. 242зв.]. Тоді ж осередки «Авіахіму» функціонували в інших вишах [421; 599].

У січні 1927 р. на базі «Авіахіму» і Товариства сприяння обороні СРСР створили Товариство сприяння обороні й авіаційно-хімічному будівництву СРСР

(«Тсоавіахім») [773, с. 123; 880, с. 12]. Осередки діяли у Харківському [112, арк. 18зв.], Кам'янець-Подільському [694, с. 355], Київському [499] і Одеському СГІ [116, арк. 78], Харківському зоотехнікумі [701, с. 159], Маслівському сортівничо-насінневому технікумі [70, арк. 158; 156, арк. 96зв.]. В осередках проводили військові навчання, походи, виголошували доповіді [694, с. 355].

Осередки «Тсоавіахіму» курували роботу військових і стрілецьких гуртків [66, арк. 123зв.; 70, арк. 111, 158; 112, арк. 19; 156, арк. 131зв., 96зв., 277зв.; 694, с. 355]. Гуртківці виголошували лекції [156, арк. 96зв.], організовували військові кутки, проводили санітарну роботу [70, арк. 158], проходили військові збори в польових умовах, під час яких закріплювали на практиці здобуті знання [404].

Важливою складовою військової підготовки розглядалися фізична культура і спорт. У аграрних вишах діяли фізкультурні (спортивні) гуртки, зокрема, у 3 інститутах [2, арк. 29; 38, арк. 4; 694, с. 355] і 12 технікумах [29, арк. 88; 66, арк. 210; 69, арк. 182; 74, арк. 157; 76, арк. 113, 117; 77, арк. 81; 78, арк. 33; 88, арк. 44зв.; 90, арк. 9зв.; 93, арк. 22зв., 173зв., 217зв.; 156, арк. 94зв., 96зв., 113зв., 131зв., 215зв.; 538, с. 92; 609, с. 45]. Гуртки мали спортивні команди [29, арк. 88; 38, арк. 4; 694, с. 355]. У деяких вишах працювали шахово-шашкові гуртки [2, арк. 29; 29, арк. 31; 68, арк. 160; 156, арк. 131зв., 277зв.].

У вишах діяли осередки Міжнародної організації допомоги робітникам (борцям революції) (МОДР), які мали надавати матеріальну та моральну допомогу «борцям революції, жертвам класової боротьби в усіх країнах шляхом пробудження та виявлення активних форм міжнародної солідарності трудящих» [658, с. 65]. Осередки функціонували у 3 СГІ [112, арк. 18зв.; 434; 694, с. 355], Харківському ветеринарному інституті [442, с. 43], 8 СГТ [66, арк. 123зв.; 70, арк. 158; 74, арк. 156-157, 618; 79, арк. 29зв., 84зв.; 89, арк. 242зв.; 93, арк. 217зв.; 156, арк. 94зв., 96зв.; 421; 601; 609, с. 45]. Модрівці регулярно збиралися на свої засідання, налагоджували зв'язки з частинами Червоної армії та клубами політкаторжан, проводили лотереї на користь підшефних в'язниць у капіталістичних країнах, організували куточки, проводили вечори [228, арк. 5; 400; 434; 584; 595; 694, с. 355]. Красзнавець А. Паравійчук згадував, що у

Кам'янець-Подільському СГІ працював клуб міжнародних зв'язків, члени якого листувалися з українськими робітниками і емігрантами США і Канади. Останні на підтримку клубу надіслали 200 доларів [622, с. 57].

У деяких аграрних вишах діяли осередки низки інших товариств. Наприклад, у Кам'янець-Подільському СГІ [260, арк. 1], Білоцерківському [609, с. 45] і Донецькому СГТ [601, с. 44] функціонували осередки «Товариства допомоги жертвам революції». У першому з цих вишів [412; 806, с. 192], а також Харківському ветеринарному інституті [442, с. 43] і Київському СГІ [360] було організовано роботу осередків товариства «Друзів дітей». Чимало викладачів і студентів було залучено до роботи в осередках товариства «Культзмичка» (Кам'янець-Подільський СГІ [70, арк. 133зв.; 694, с. 355], Ерастівський [156, арк. 215зв.] і Херсонський СГТ [314, с. 60], харківські ветеринарний [156, арк. 413зв.] і геодезично-землеустрійний інститути [156, арк. 340зв.]). «Культзмичківці» виїжджали у села для читання там лекцій та організації сільськогосподарських гуртків [70, арк. 133зв.].

Активно діяли у селах і члени товариства «Геть неписьменність». Один з його осередків було створено в Уманському СГТ у кількості 52 особи. У 1924 р. вдалося створити один лікнеп і провести 5 «судів над неписьменністю» [74, арк. 156]. 8 членів осередку Маслівського сортівничо-насінного технікуму у 1924-1925 н.р. ліквідували неписьменність 28 селян с. Маслівка [89, арк. 242зв.]. Таку ж роботу проводили лікнепівці Херсонського СГТ [74, арк. 618]. Такий же осередок діяв і в харківських ветеринарному інституті [442, с. 43] та СГІ. В одному з дописів йшлося про те, що 1929 р. план щодо забезпечення кадрами викладачів у школах лікнепу виконали лише на 80% [503].

Певну увагу у вишах приділяли роботі серед жінок. Наприклад, у Красноградському СГТ було створено секцію окружного жіночого відділу, члени якої вивчали питання, присвячені жіночому руху, охорони праці, проводили лекції у селах [79, арк. 29зв.-30]. У вишах працювали осередки товариства «Друзів радіо» (радіо-гурток) [156, арк. 113зв., 277зв., 397зв.], Всеукраїнського товариства

із земельного облаштування трудящих євреїв «Озет» [517], фотогуртки [69, арк. 182; 112, арк. 19; 701, с. 159].

Важливим ідеологічним чинником у житті вишів була їхня періодика, яка виконувала пропагандистську і освітньо-культурну функції. На її сторінках розглядалися питання будівництва вищої школи, участі молодіжних організацій у пролетаризації вишів, побуту та настроїв студентів, їхню участь в ідеологічній роботі серед населення тощо.

Низка сільськогосподарських вишів мали свої періодичні видання – журнали, друковані газети, стінні газети. Так, у Кам'янець-Подільському СГІ виконбюро і робітфак випускали журнал «Жнива» [487], у Полтавському агрономічно-кооперативному технікумі – громадсько-політичний літературно-науковий місячник «Зміна» [275, с. 55; 421], в Уманському СГТ – науково-літературний журнал «Хвиля» і сатирико-гумористичний «Шпичка» [74, арк. 156], Житомирському землеустрійному технікумі – часопис «Червоний землеустрійник» [78, арк. 33]. З 1929 р. у Харківському СГІ виходила газета «Шлях праці» (до 1929 р. – «Заре навстречу») [273; 640, с. 147], Київському СГІ – «Реконструктор» [456; 512], Харківському геодезично-землеустрійному інституті – «Червоний земельник». З другого семестру 1929-1930 н.р. почала виходити газета Харківського ветеринарного інституту «Червоний ветеринар».

Чимало вишів випускали свої стінгазети [48, арк. 15; 66, арк. 43; 70, арк. 158; 74, арк. 44, 157; 79, арк. 28зв.; 88, арк. 44зв.; 156, арк. 96зв.; 185, арк. 82; 402, с. 94; 412; 421; 468; 476; 534; 565; 566; 602; 609, с. 45],

Водночас вишівська преса мала ряд недоліків. Дописувач С. Краснов звернув увагу на пасивність студентства Харківського ветеринарного інституту [442, с. 43]. Основним недоліком газети «Листок студента» Кам'янець-Подільського СГІ було те, що редколегія не залучала до роботи у ній викладачів [465]. Крім того, спецкор І. Кумпань звернув увагу на те, що в газеті було обмаль прозових творів, гумору, сатири, нарисів про побут студентів, карикатур [449, с. 52]. У журналі «Жнива» вміщували не відредаговані статті, вірші та спогади. Публікувалися слабкі прозові твори. Траплялися міркування антирадянського

змісту. Зокрема, зазначалось, що В. Ленін своє ім'я «придбав, сидячи серед шахтарів на золотих копальнях», «Боротьба світового пролетаріату за останні шість років йшла не за визволення пролетаріату, а за [Леніна]» [487]. У газеті Харківського СГІ «Шлях праці» матеріал був позбавлений яскравості в оформленні, системності у викладенні матеріалу, малюнків, шармів тощо [825, с. 142]. Подібне було властиве і газеті Вінницького СГТ – «Промінь» [468].

Досить популярними у закладах були постановки усних «живих» і «світлових» газет [2, арк. 29; 17, арк. 15зв.; 70, арк. 158; 74, арк. 157; 476].

Навколо газет гуртувалися студентські кореспонденти (студкори), які в сукупності складали студкорівські гуртки [74, арк. 157, 414; 77, арк. 81; 156, арк. 397зв.; 402; 806, с. 192].

У 20-х рр. у вишах проводилися соціальні «чистки», у ході яких відраховували студентів «контрреволюційного» напрямку, а також студентів батьки яких не належали до робітничо-селянського середовища. Успішність молоді, рівень її освітньої підготовки до уваги не брався.

Низка джерел свідчать про «вичищення» студентів. Так, у Київському СГІ навесні 1923 р. відраховували 11,2% студентів [44, арк. 2-3], Волинському СГТ – 34,2% [57, арк. 2]. З Кам'янець-Подільського СГІ відраховували 138 студентів [115, арк. 3; 234, арк. 10; 240, арк. 26; 620, с. 177; 622, с. 55]. Внаслідок «чистки» 1923-1924 н.р. з харківських геодезично-землеустрійного інституту «вичистили» 15% студентів [533], СГІ і ветеринарного інституту – по 10% [562, с. 10; 888, с. 70]. У Київському СГІ після перереєстрації кількість студентів зменшилась до 411 [37, арк. 19зв.]. З Одеського СГІ відраховували 50 студентів [48, арк. 88]. У 1924-1925 н.р. внаслідок «соціально-економічної перевірки» харківські СГІ покинули 9,3% студентів, геодезично-землеустрійний інститут – 9,2%, ветеринарний – 10,4%, Київський СГІ – 3,7%, Одеський – 20,1%, Кам'янець-Подільський – 11,4%. Загалом, з цих вишів відраховували 330 осіб (9,6%) [167, арк. 128, 130, 131, 133].

Що стосується другої половини 20-х рр., то масових чисток у цей період не проводилося. Траплялись лише поодинокі випадки відрахування молоді як «соціально-чужого елемента» [177, арк. 22-24зв.; 188, арк. 41]. У газетах вишів

регулярно публікували списки «виявлених» «соціально-чужих» студентів [303; 374; 377; 418; 495; 531; 537; 556; 574; 592]. Провідна роль у їхньому «викритті» належала загонам «легкої кавалерії» [385; 272].

Частина молоді болісно сприймала своє відрахування. Так, в Одеському СГІ у 1929-1930 н.р. за 4 місяці трапилось 5 самогубств [818, с. 200]. Це ж мало місце і в Кам'янець-Подільському СГІ [622, с. 55]. Деякі студенти для того, щоби уникнути покарання зрікалися своїх батьків [845, с. 696]. Більшість студентів підтримували ініціативи режиму, щодо відрахування з вишів однокурсників і товаришів. В іншому разі вони ризикували повторити їхню долю [821, с. 88].

Частина молоді подавали апеляції на своє відрахування, звертались по допомогу до ЦКСС при НКО УСРР. Наприклад, після чистки 1924-1925 н.р. апелювали 86,2% студентів Харківського СГІ, 79,2% – Київського, 55% – Харківського геодезично-землеустрійного інституту. Молодь інших вишів у цьому відношенні була інертною. Так, з Кам'янець-Подільського СГІ заяви подали лише 7,5% студентів, Харківського ветеринарного інституту – 5,2%, Одеського СГІ – 3,1%. Маємо зазначити, що комісія більшість заяв відхиляла. [167, арк. 128, 130, 131, 133]. Водночас зауважимо, що поновлення у правах ще не означало «безхмарного» продовження навчання, оскільки адміністрація, партійні і комсомольські осередки, студентські організації у ряді випадків опротестовували рішення ЦКСС [824, с. 648; 827, с. 147].

Упродовж десятиліття у середовищі викладачів і студентів набули певного поширення опозиційні настрої щодо радянської влади. 23 липня 1922 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У розглянули питання «Про політичні виступи професури». У прийнятій постанові політбюро вимагало посилити персональну відповідальність ректорів і деканів, спільно з політкомісарами, за роботу відповідно інститутів і факультетів [838, с. 61]. Восени того ж року з низки вишів вигнали без права викладання низку провідних професорів з формуванням «антирадянськи налаштований» [586].

Антирадянські настрої посилюються у другій половині 20-х рр., що було спричинено початком формування тоталітарної системи. Зокрема, в Одесі на

зборах художнього товариства ім. Костанді, яке очолював професор місцевого СГІ Кіпен, йшлося про швидке падіння радянської влади, неминучий розкол у ВКП(б), іноземну інтервенцію, важкі умови для життя діячів культури в СРСР тощо [320, с. 97]. Професори Харківського СГІ О. Яната і О. Соколовський у 1929 р. підтримали ідеї «правового ухилу», ратуючи, за те «щоби використати послаблення Компартії для наближення до влади українських соціалістичних елементів» [320, с. 523]. Ворожість до радянського ладу відзначалася у характеристиці на професора цього ж вишу М. Єгорова [858, с. 66; 767, с. 184-192]. У 1928 р. студент Уманського СГТ Л. Токар з приводу свята Жовтневої революції написав антирадянський вірш [320, с. 253].

Мали місце випадки коли у вишах не сприймали марксизму, ідей соціалізму. Так, професор Київського СГІ Є. Вотчал іронізував над студентськими симпатіями до марксизму та радянської влади [822, с. 587; 823, с. 136]. У липні 1927 р. у щотижневому зведенні секретного відділу ДПУ УСРР зверталась увага на те, що майже всі науково-дослідні кафедри знаходилися у руках старої професури, які «думали не марксистсько і налаштовані не радянськи» [320, с. 151]. Студент Харківського зоотехнікуму Мараховський у 1928-1929 н.р. вів агітації, що «при капіталізмі робітникам живеться не гірше, ніж при соціалізмі... Комуни, артілі, колгоспи створювалися ще зарано, оскільки ми не пройшли всіх стадій розвитку капіталізму...». Студент цього ж вишу Мостовий переконував, що «ленінізм і марксизм в чистій формі дурістика» [320, с. 520].

У середовищі, насамперед студентів, певного поширення набула українська національна ідея. Так, студент Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту П. Рябокінь заявив: «Україна, як самостійна держава, зможе розгорнути велику продукцію в своїй країні, оскільки вона багата корисними копалинами. Але поки все це використовує Росія, а Україна є її колонією» [320, с. 417]. Вищезгаданий Мостовий переконував, що «в Україні засіли кацапи, дармоїди. Якщо б Україна була самостійною, то їй жилося би краще. Нам краще було б, якщо б ми свою сировину вивозили не в Росію, а в Німеччину» [320, с. 520].

Викладачі та студенти критикували економічну політику радянської влади. Так, студенти Харківського геодезично-землеустрійного інституту висловлювалися про те, що в СРСР експлуатують робітників сильніше, ніж за кордоном [824, с. 690]. Професор Київського СГІ С. Веселовський звернув увагу на нерівномірність розподілу коштів на Дніпрогес і Волховбуд. Він переконував, що гідроелектростанція на Дніпрі потрібніша [320, с. 40].

Особливу увагу звертали на складне становище селян. Так, у Київському СГІ наприкінці 1928 р. – на початку 1929 р. поширювали листівку, у якій розповідалося про жалюгідне становище селянства і закликали не продавати хліб, не вносити податків, не йти на вибори і т.д. [320, с. 463]. Професор Харківського СГІ М. Єгоров критично оцінював стан сільського господарства (на 1927-1928 рр.) і пропонував шляхи вирішення проблеми [858, с. 66; 767, с. 184-192]. Не сприймали політику партії у селах і професори Київського СГІ Є. Вотчал, Лапоногов, Сташевський, В. Устьянцев, викладачі Терещенко, Міхівський [352; 380; 488], Одеського СГІ – професор Кожан, аспірант Воробйов [380; 604], Маслівського інституту селекції та насінництва – викладач Б. Овдієнко [500], Полтавського СГІ – викладач О. Клязник [889, с. 164], комсомольці-студенти Харківського зоотехнікуму Яковенко і Воєвода, студенти Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту Рябоконт і Артеменко, Харківського СГІ – Шлемев, Луговий, Гавриленко [320, с. 359-360, 433, 520].

Деякі студенти мусували чутки про близькість війни, початок якої пов'язували із перемогою на виборах у Польщі Ю. Пілсудського. Студент Харківського геодезично-землеустрійного інституту Мороз переконував, що військові дії розпочнуться з Афганістану. СРСР втратить Сибір, Кавказ, а згодом і Правобережну Україну [320, с. 340].

Частина молоді, боячись що її звинуватять у «антирадянщині», «троцькізмі» тощо, намагались тримати свої думки при собі [817, с. 701].

У вишах мали місце прояви антисемітизму. Так, в антисемітизмі звинуватили професора Харківського СГІ О. Янату, який звинувачував євреїв у притісненні українців [320, с. 132]. У комсомольському осередку Київського СГІ мусувалася

думка «а чому це євреїв нема на шахтах та заводах, а тільки українці та росіяни» [411]. У цьому ж виші у антисемітизмі звинуватили студентів Краснопольського, Морда, І. Недибалука [495], у Кам'янець-Подільському СГІ – завідувача агітаційно-пропагандистського відділу осередку ЛКСМУ Голованенко, комсомольців Космачова і Сазонов [432], Харківському землеустрійно-геодезичному інституті – студентів Хуторненка, Бізюкіна і Колесникова [536], Одеському СГІ – студентів Місюрович, Стратієнка, Каратаєва, Дугіна [604].

У 20-х рр. було організовано гучні сфабриковані справи щодо фіктивних контрреволюційних організацій. Цей процес розпочався ще на початку десятиліття. Даних про функціонування таких організацій у цей період обмаль. Так, зіткнення з «троцькістами» мали місце у Київському [711, с. 14] і Одеському СГІ [766, с. 23], «петлюрівцями» – у Кам'янець-Подільському СГІ [43, арк. 108зв.].

Значно більше даних про «викриття» опозиційних організацій у другій половині десятиліття. Так, у вересні 1927 р. у зведенні секретного відділу ДПУ УСРР йшлося про те, що у Харківському СГІ була група студентів «анархо-петлюрівського» напрямку, яка систематично пропагувала серед молоді ідеї незалежної України, звільнення селянства з-під влади більшовиків, гегемонії інтелігенції і т.д. [320, с. 183].

Найбільш гучною була справа «Спілки визволення України». У причетності до цієї організації звинуватили, зокрема, викладачів Київського СГІ [335, с. 35]. У Харківському СГІ «виявили ідеологічних шкідників» професорів Кононенка, Томанівського, Короткова та ін. [335, с. 37, 39]. 10 викладачів Кам'янець-Подільського СГІ звинуватили в участі у контрреволюційній шкідницькій національно-шовіністичній організації, яка нібито ставила своїм завданням збройне повстання проти радянської влади і відновлення «буржуазної» незалежної соборної України [622, с. 69; 271, с. 311].

У 1929 р. ДПУ заарештувало 7 студентів-старшокурсників Чернігівського землеустрійного технікуму, яких звинуватили у створенні «контрреволюційної петлюрівської» групи «Товариство визволення селян» [808, с. 231]. Члени

організації висловлювали думку, що селянам погано живеться, влада уцімлювала їх податками. Вони заявляли, що природні багатства України, давали їй повну можливість існувати без Росії [320, с. 492, 497, 498, 505].

В Одеському СГІ «виявили» «шовіністичне» угруповання студентів у складі 7 осіб на чолі з Гупало. Свою роботу вони проводили через літературний гурток «Полум`я», який очолював професор Волков. Учасники організації виступали проти політики влади у селі [320, с. 468, 511]. У справі «Українського селянського об'єднання», яке започаткувала група кубанських українців – студентів Київського ІНО, проходив студент Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту Артеменко [320, с. 535].

З високою долею ймовірності можемо твердити, що студентів, які виявляли антирадянські настрої, відраховували з вишів. На жаль, реальну кількість відрахованих встановити не вдалося через відсутність її об'єктивних складових.

Викладачів і студентів залучали до обговорення гучних політичних справ, на яких вони за підказкою влади таврували «шкідників». Так, у 1923-1924 н.р. в Одеському СГІ учасники одного із зібрань винесли резолюцію щодо викритої «контрреволюційної групи вчених у Києві» і схвалили «спіймання» Савенкова [48, арк. 87]. У Харківському СГІ 23 листопада 1929 р. відбулося зібрання з приводу ліквідації «СВУ». Професор Іловайський вимагав застосувати вишу міру до членів організації і призначити громадського обвинувачувача з професорів. Професор О. Соколовський зазначав, що лише при радянській владі Україна отримала можливість культурного розвитку, а професор Михайловський звертав увагу, що українській культурі слід «визволитися від найманців буржуазії». На зібранні ухвалили відповідну резолюцію [486; 312; 320, с. 615]. Тоді ж подібну за змістом резолюцію прийняло і правління вишу [313].

Таким чином, у 20-х рр. важливою складовою у житті вишів була громадська діяльність. У цей період формувалися органи студентського самоврядування, насамперед, студкоми, які захищали і відстоювали права та інтереси студентів У 1923 р. їх об'єднали з студентськими профспілковими організаціями і створили виконавчі бюро професійних секцій, які, у свою чергу, трансформували у середині

десятиліття у єдиний профком. Тоді ж у сільгоспвишах набула поширення практика створення осередків масових добровільних товариств культурно-освітнього напрямку. Важливим ідеологічним чинником у житті навчальних закладів була їхня періодика, яка виконувала пропагандистську і освітньо-культурну функції. Поряд з цим, у вишах проводилися соціальні «чистки», у ході яких відраховували «соціально-чужих» студентів. Крім того, упродовж десятиліття у середовищі викладачів і студентів набули певного поширення опозиційні настрої щодо радянської влади.

4.3. Форми і методи діяльності сільгоспвишів із агропропаганди та агрономізації сільського населення. Шефська робота

Одним із напрямків громадської роботи вишів була робота викладачів і студентів у селах, яка проводилась у двох напрямках – агрономічно-просвітницькому і практична допомога населенню. На важливості цієї роботи наголошували державні і партійні діячі, зокрема, нарком земельних справ УСРР О. Шліхтер [337; 388]. Солідарними з Шліхтером був і член колегії НКЗС П. Сніжко [572]. Подібні думки висловлювали і у вишах, [437, 733, с. 128].

До 1924-1925 н.р. робота у селах мала випадковий характер і полягала в тому, що студенти під час канікул проводили бесіди та лекції на різні сільськогосподарські, природничі та політичні теми. З 1924-1925 н.р. вона стала організованішою і систематичнішою [647, с. 61; 689, с. 65; 867, с. 28].

Організація агрономічно-культурної роботи, втілення агрозаходів у життя виконувалися переважно через студентські організації товариства «Культзмичка» і агрономічні гуртки, про що йшлося відповідно у підрозділах 4.2 і 3.2.

У сільськогосподарських вишах функціонувала низка організацій, які здійснювали керівництво агрокультурною роботою – секції з роботи у селах ([66, арк. 43; 74, арк. 155; 156, арк. 340зв.]), агрокультурні бюро ([281, с. 69; 868, с. 51]), шефські комісії ([314, с. 56; 655, с. 29-31]) і комісії [156, арк. 180зв., 215зв.; 647, с. 63; 281, с. 69], шефське товариство [156, арк. 516зв.]). Створювалися кафедри

агрокультурної роботи [752, с. 16]. З 1925-1926 н.р. до штатів деяких технікумів ввели посаду завідувачів агрокультурної роботи [156, арк. 180зв.; 689, с. 65].

У контексті підготовки і орієнтації студентів на роботу у селах для них проводилися двотижневі курси, на яких професори читали цикл лекцій з питань земельної та сільськогосподарської політики радянської влади, агрономії, зоотехнії, садівництва, землеустрою, сільськогосподарської кооперації [74, арк. 475; 806, с. 190-191].

Низка джерел повідомляють про практичну роботу студентів 3 інститутів [43, арк. 75зв.; 66, арк. 98зв.; 70, арк. 110; 858, с. 15] і 16 технікумів [29, арк. 44зв.; 66, арк. 180; 89, арк. 242зв., 350; 91, арк. 121; 92, арк. 58; 156, арк. 137, 198зв.; 177, арк. 22; 185, арк. 82; 647, с. 63; 383, с. 47; 437; 708, с. 42; 314, с. 56].

На жаль, важко установити точну кількість викладачів і студентів, які брали участь у роботі в селах. Наявні лише окремі дані. Так, у Волинському СГТ у 1927-1928 н.р. у сільській місцевості трудилися 60% викладачів і 95% студентів [156, арк. 180зв.]. У Полтавському СГТ у тому ж році працювали 6 викладачів і 107 студентів [156, арк. 158зв.], в Уманському – у 1924-1925 н.р. – 346 студентів, у 1925-1926 н.р. – 380 [647, с. 63].

Наприкінці десятиліття практикували «агропоходи», основним завданням яких були «популяризація постанов партії та законів держави про реконструкцію сільського господарства, будівництво колгоспів, підвищення врожайності та підготовка до весняної сівби, з'ясування агромінімуму, контрактація на зернові та технічні культури, переведення чистосортових масивів, організація сільськогосподарських виробничих нарад, складання плянів землевпорядження та ін.» [422]. Так, з 23 по 30 грудня 1928 р. було проведено перший агропохід («тиждень соціалізму») [555, с. 23-24], у якому брали участь 350 викладачів і студентів Харківського СГІ [422, с. 47]. Тоді ж учасниками «тижня соціалізму» були і студенти Полтавського СГТ [358, с. 27-28]. У березні 1929 р. відбувся другий «агропохід», зокрема, харківських СГІ і землеустрійно-геодезичного інституту [345; 422, с. 47], Одеського СГІ [470, с. 72-75] і т.д. [345, с. 74; 392, с. 34-35; 470, с. 72-75; 624, с. 125].

Студенти і викладачі, виконуючи вказівки владних органів, були учасниками колективізаційних процесів. Перші спроби кооперування сільських господарств припадають на середину десятиліття, коли студенти Херсонського [314, с. 59] і Волинського СГТ створили сільськогосподарські артільні й кооперативи [76, арк. 115зв.]. Активізація роботи припадає на 1927-1928 н.р., коли у республіці розпочали процес суцільної колективізації. У вишах створювалися спеціальні кафедри кооперації та колективізації, члени яких проводили лекції з питань сільськогосподарської кооперації, пропаганду про необхідність об'єднання індивідуальних господарств в колективи тощо [636, с. 345]. У 1929 р. запровадили спецкурс колективізації, який вивчали студенти СГІ [596, с. 22].

Студентство безпосередньо брало участь у колективізації селянських господарств. Так, молодь Уманського СГТ у 1927-1928 н.р. у селах Війтівка, Городельне, Піківець створила 7 сільськогосподарських товариств, які об'єднали 82 двори (364 особи), і усупільнила 305 га землі [156, арк. 26зв.]. Таку ж роботу проводили низка інших вишів [338; 358, с. 31; 422, с. 47; 470, с. 72, 74, 75; 554]. У вишах проводили роботу зі студентами, батьки яких не вступили у колгоспи [182, арк. 43].

Виші брали участь у хлібозаготівлі і політиці «ліквідації куркульства як класу» [362; 554; 636, с. 347]. Мали місце випадки, коли селяни давали відсіч «непроханим гостям». Так, у 1929 р. під час підготовки до посівної кампанії «куркулі» с. Лиса Гора Сутковецького району Вінниччини напали на студента Вінницького СГТ Краліна [183, арк. 79].

Аграрні виші допомагали селянам у різних сільськогосподарських роботах, відповідальність за проведення яких лягала на плечі, насамперед, студентства. Цим самим молодь впроваджувала у практику нові здобутки агрономії.

Ця робота була різноплановою. Зокрема, пропагували і проводили протруєння насіння на посів з метою захисту його від грибкових захворювань. Для цього створювали протруйні пункти [88, арк. 44; 91, арк. 68зв.; 160, арк. 17зв.; 342; 343, с. 61; 358, с. 30; 636, с. 347; 647, с. 62, 64; 752, с. 12; 868, с. 53]. Виші

організовували роботу зерноочисних пунктів [156, арк. 27, 397зв.; 160, арк. 18; 342; 470, с. 73-75; 864, с. 22; 868, с. 53].

Сільськогосподарські виші постачали селянам чистосортне насіння високої якості. У першу чергу це стосується профільного вишу – Маслівського сортівничо-насінневого технікуму [275, с. 38]. У 1926-1927 н.р. виш надав 852 пуд. посівного матеріалу [70, арк. 157]. Водночас, у деяких непрофільних закладах ці показники були вищими. Наприклад, Кам'янець-Подільський СГІ насіння постачав ще з 1923-1924 н.р. [115, арк. 6]. Восени 1927 р. він продав населенню 2763 пуд. озимої пшениці, навесні 1928 р. – 2211 пуд. ячменю, вівса, конюшини і кукурудзи [636, с. 345], Ерастівський СГТ – у 1925-1926 н.р. – 1805 пуд. [89, арк. 318]. Посівний матеріал постачали й інші виші [79, арк. 31; 341, с. 58; 342; 752, с. 16; 864, с. 22].

Селяни мали можливість користуватися прокатними пунктами і ремонтними майстернями, які зоорганізовували виші [156, арк. 27; 160, арк. 18; 470, с. 73]. Найбільшим попитом користувалися сівалки і буккери [70, арк. 157; 636, с. 345].

Одним з напрямків роботи була затруєння польових шкідників. Так, молодь Уманського СГТ у 1924-1925 н.р. затруєнням охопила 199 сіл регіону і врятувала 99500 дес. озимини, втягнувши у цю роботу тисячі селян [647, с. 61-62]. У березні-липні 1927 р. було затруєно 79920 нір на площі 3960 га [846, с. 48]. Таку ж роботу виконувала молодь інших вишів [29, арк. 43, 110; 74, арк. 228; 75, арк. 671; 89, арк. 243; 314, с. 56; 391, с. 55; 867, с. 34; 868, с. 53].

Викладачів і студентів сільськогосподарських вишів мобілізували і для проведення польових робіт, пов'язаних із посівною і збиральницькою кампаніями [35, арк. 4; 182, арк. 43; 237, арк. 8; 252, арк. 134; 343, с. 61; 636, с. 347].

Студенти профільних землеустрійних технікумів за дорученням губернських та окружних земельних управ проводили відповідні роботи на державних землях. [66, арк. 210; 74, арк. 132; 78, арк. 31, 109; 470, с. 75; 589, с. 61]. Землеустрійні роботи проводили і студенти непрофільних технікумів [74, арк. 477].

Студентство брало участь у кампаніях лісонасадження («Тиждень лісу») [74, арк. 477; 156, арк. 180-180зв.; 636, с. 347; 655, с. 307].

Надавали селянам допомогу і в питаннях садівництва. Зокрема, у 1925-1926 н.р. молодь Єрастівського СГТ посадили 17 садків [89, арк. 318]. У тому ж році студенти Уманського СГТ посадили 2 тис. кущів смородини, прищепили 2300 дерев, розчистили 20 дес. садків, заклали квітники при школах підшефних сіл [647, с. 62, 64].

Виші проводили практичну показову роботу, зокрема, годівлю молочних тварин [68, арк. 112; 156, арк. 26, 180, 246зв.; 856, с. 79], обрізку дерев, щеплення дерев [70, арк. 111; 694, с. 355-356; 846, с. 48].

Певну допомогу виші надавали й тваринництву, створюючи злучні пункти [70, арк. 111; 115, с. 6; 342; 864, с. 22]. У Київському СГІ організували дослідну пасіку [18, арк. 14], а в Майнівському СГТ – товариство виноробів [74, арк. 477].

Частина аграрних вишів безкоштовно надавали допомогу машинами і тракторами [394, с. 61; 864, с. 22], проводили бюджетне обстеження господарств [358, с. 31; 470, с. 75; 868, с. 54], прокатних пунктів [470, с. 73], ґрунтів і бур'янів [281, с. 70], становища землеустрою [867, с. 31], заходів із посівної кампанії [156, арк. 246зв.; 636, с. 345]. Студенти брали участь у складанні планів робіт і звітів колгоспів [89, арк. 243; 470, с. 72].

Одним із напрямків роботи вишів була агрономічна пропаганда, яка відбувалася, насамперед, через організацію лекцій, доповідей, бесід, які проводились на загальних зборах селян, засіданнях КНС і сільрад, у хатах-читальнях, сельбуддах, кооперативах тощо. На студентів покладалися функції «червоних» агітаторів, які мали активно допомагати місцевим партійним та радянським органам влади реалізовувати компартійні директиви [93, арк. 173; 156, арк. 216; 522; 571; 697, с. 168; 806, с. 191].

Значну агітаційну роботу проводила молодь Харківського СГІ. У виші у 1923 р. створено лекторську групу у складі 50 викладачів і студентів, яка працювала під девізом «Культроботу – на село, до наймитів і селян» [858, с. 16; 856, с. 78]. Студенти інституту під час літніх канікул 1924 р. прочитали бл. 1750 лекцій і бесід на політичні та сільськогосподарські теми, а восени того ж року – понад 500 лекцій [470, с. 72; 862, с. 280]. З деяких вишів повідомляли, що ці заходи

викликали неабиякий інтерес у селян. Наприклад, під час одного із виїздів викладачів і студентів Майнівського СГТ у с. Брагинці Новобасанського району до сільради зібралися бл. 200 жителів, які після виголошення доповідей задали 87 питань [345]. Крім цього, лекції та доповіді читали представники професорсько-викладацького та студентського загалу 4 інститутів [43, арк. 75зв.; 67, арк. 145; 90, арк. 213; 156, арк. 451зв.; 533; 864, с. 22; 342, с. 90], 16 технікумів [29, арк. 44зв.; 69, арк. 181зв.; 76, арк. 103, 115зв.; 88, арк. 43зв., 137зв.; 93, арк. 50, 217, 249, 291; 185, арк. 232; 281, с. 70; 341, с. 58; 470, с. 75; 383, с. 47; 394, с. 61; 408; 443, с. 42; 868, с. 52].

Виші проводили значну консультаційну роботу, у ході якої викладачі та студенти давали відповіді на питання, що найбільше хвилювали селян. Так, Полтавський СГТ у 1928-1929 н.р. у ході «тижня соціалізму» організував 31 консультаційне бюро, через яке пройшли 2053 особи, що підняли 4930 питань. Кожне бюро щодня працювало 2-3 год. Більшість питань стосувалися рільництва (60%) [358, с. 30-31]. Активно у цьому напрямку працювало також студентство ще 13 вишів [36, арк. 3; 38, арк. 180зв.; 88, арк. 44; 394, с. 60; 461; 555, с. 24-25; 647, с. 64; 655, с. 298; 864, с. 21].

Популяризація сільськогосподарських знань проводилась і через пресу. Зокрема, у перші роки десятиліття Кам'янець-Подільський СГІ спільно з окружним земельним відділом і редакцією газети «Червоний кордон» видавав газету «Подільський господар». 1 січня 1925 р. виш започаткував газету «Західно-Український господар», як видання для селян Поділля і Південної Волині [70, арк. 110; 622, с. 63]. Чимало інформації з питань сільського господарства вміщувалися на сторінках газети «Червоний кордон», «Подільське село» [636, с. 346]. Часто ініціаторами виступали самі селяни [552]. Прислухаючись до їхніх голосів, викладачі вишу регулярно інформували населення про інновації у сільському господарстві [372; 497]. Поради населенню із земельного законодавства і землеустрою у газеті «Зірка» вміщували викладачі Дніпропетровського землеустрійного технікуму [156, арк. 277зв.].

Дієвою формою проведення агропропаганди були довгострокові і короткострокові сільськогосподарські курси, які були спрямовані на подолання масової агронеписьменності селян-бідняків. Викладачами були самі студенти, які кваліфіковано давали відповіді на питання, що хвилювали селян. Основним недоліком цих курсів було те, що вони мали універсальний характер, тоді як селяни потребували глибоких спеціальних курсів. Курси проводилися переважно взимку, після завершення сільськогосподарських робіт. Селяни студентам надавали житло і забезпечували харчуванням. Доставка в село проводилась за рахунок закладів. Виші організовували роботу 2-3-місячних [70, арк. 165зв.-166; 76, арк. 96зв., 102; 89, арк. 318; 343, с. 61; 443, с. 42; 459; 476; 573; 601, с. 44; 867, с. 28], місячних [29, арк. 111; 38, арк. 199; 67, арк. 145; 68, арк. 112; 71, арк. 742; 74, арк. 653; 75, арк. 675-676; 90, арк. 213; 341, с. 58; 342, с. 90; 532, с. 49; 647, с. 64; 856, с. 78; 864, с. 22]; двотижневих [43, арк. 75зв.; 69, арк. 181зв.; 70, арк. 245, 310зв.; 92, арк. 93; 93, арк. 217, 291, 323; 213, арк. 26; 346, с. 88; 344, с. 70; 394, с. 54; 437; 470, с. 72; 702, с. 105; 314, с. 57; 588, с. 63; 689, с. 66] і тижневих курсів [89, арк. 243; 358, с. 30; 470, с. 72; 647, с. 61; 822, с. 611].

Одним із методів агрономізації населення було навчання у зимових сільськогосподарських школах стаціонарного типу, які проводили роботу у трьох напрямках: 1) дослідження стану сільського господарства свого регіону; 2) опрацювання даних цього дослідження; 3) організація системи заходів щодо проведення агрокультурної роботи [770, с. 234]. Дослідниця О. Пашківська зазначає, що у роки першої п'ятирічки школи сільської молоді [1928-1932 рр.] перейменували на школи колгоспної молоді і зимові селянські школи [770, с. 234]. Нам вдалося віднайти джерела, які показують, що зимові школи існували значно раніше. Зокрема, Майнівський СГТ у грудні 1924 р. організував школу у с. Щаснівці, яка існувала при хаті-читальні. Вона мала охопити молодь, яка не здобула освіти у семирічних трудових школах [867, с. 35]. У 1923-1924 н.р. у ній студіювали 40 селян, для яких прочитали 64 лекції, у 1924-1925 н.р. – відповідно 2, 74, 187, у 1925-1926 н.р. – 2, 57, 122, у 1926-1927 н.р. – 2, 59, 80, у 1927-1928 н.р. – 2, 50, 176 [74, арк. 476; 156, арк. 180; 655, с. 287; 867, с. 35-39].

Починаючи з 1927 р., організовував зимові школи Кам'янець-Подільський СГТ, метою яких було досягти «ліквідації сільськогосподарської і кооперативної неписьменності» [636, с. 343-344; 836, с. 31].

З 29 вересня по 1 жовтня 1927 р. представники зимових шкіл зібралися на свою I всеукраїнську конференцію. На пленарному засіданні обговорили стан і чергові завдання цих закладів, методику навчально-теоретичної роботи і виробничого навчання. Розглянули питання щодо залучення до навчання сільських жінок, оскільки у програмі школи не було того, що могло їх зацікавити. Тому учасники зібрання запропонували у структурі шкіл створити відділи хатнього господарювання [474]. На цих засадах базувалася робота зимових шкіл, які у 1927-1928 н.р. започаткували 4 СГТ [156, арк. 138зв.; 160, арк. 17зв.; 343, с. 61; 346, с. 88; 344, с. 69-70; 588, с. 66; 451, с. 53, 54].

Результативною формою агропропаганди були сільськогосподарські гуртки, які організовували переважно при сільських хатах-читальнях і сельбудах. Так, Маслівський сортівничо-насіenneвий технікум у 1925-1926 н.р. організував 9 гуртків, керівництво якими здійснювали 32 студенти. Упродовж року було проведено 232 бесіди, якими охопили 13938 селян [89, арк. 242 зв.]. Роботою гуртків керували також викладачі і студенти ще 14 вишів [74, арк. 155-156, 478; 75, арк. 678; 76, арк. 115; 88, арк. 43зв.; 89, арк. 318; 93, арк. 50, 173; 358, с. 30; 370, с. 43; 437; 470, с. 72, 75; 476; 532, с. 49; 605; 647, с. 63; 655, с. 287, 289; 689, с. 66-67; 862, с. 280; 867, с. 40-41].

Гуртки обмінювалися досвідом роботи. Наприклад, 20-25 червня 1925 р. Херсонський СГТ спільно з дослідною станцією скликав конференцію з представників 5 гуртків, у якій брали участь 16 осіб [314, с. 59].

Водночас, маємо зазначити, що не всі гуртки проводили належну роботу. Так, у 1924-1925 н.р. з 21 гуртка, утвореного Чернігівським СГТ, 8 працювали добре, 10 – задовільно, 2 – незадовільно. Один гурток зовсім зник через відсутність керівника [88, арк. 44].

У селах організовували і ряд інших гуртків, зокрема, політичні [74, арк. 156], жіночі [93, арк. 173; 156, арк. 95], природознавчі [156, арк. 216], кооперативні [93, арк. 173], наукової організації праці [79, арк. 85].

Повна увага приділялася агропропаганді серед дітей. Задля цього створювалися дитячі сільськогосподарські клуби. Низка джерел повідомляють про роботу клубів, які організовували студенти Майнівського СГТ [74, арк. 475, 478]. Основним завданням клубів було дати дітям елементарні знання із сільського господарства. У 1923-1924 н.р. діяли 3 клуби у складі 136 осіб, для яких провели 75 бесід-лекцій, у 1924-1925 н.р. – відповідно 4, 194, 120, у 1925-1926 н.р. – 5, 341, 120, у 1926-1927 н.р. – 5, 292, 125, у 1927-1928 н.р. – 5, 484, 189 [655, с. 293; 867, с. 42-46]. Дитячі клуби вдалося створити й іншим вишам [76, арк. 107зв.; 156, арк. 85; 343, с. 61; 636, с. 347; 694, с. 356].

Сільськогосподарські виші виступали організаторами сільськогосподарських виставок, які були потужним масовим засобом агропропагандистської роботи. Так, у 1923 р. студенти Кам'янець-Подільського СГІ організували виставку, де виставили експонати кафедри загального і спеціального хліборобства, кормових культур, садівництва і городництва, загального і спеціального скотарства. Упродовж тижня виставку відвідали бл. 3260 осіб [43, арк. 75зв.]. У вересні 1924 р. виш під час проведення пленуму голів сільських КНС у будинку райвиконкому організував чергову виставку [603]. Брала участь в організації виставок також молодь ще 13 вишів [38, арк. 54, 199; 67, арк. 140, 145; 70, арк. 166зв.; 75, арк. 671; 90, арк. 213зв.; 92, арк. 93; 156, арк. 137зв., 180-181, 397зв.; 702, с. 105; 867, с. 47].

Сільськогосподарські виставки були центральною подією під час проведення днів врожаю, які традиційно відбувалися після жнив [29, арк. 44; 66, арк. 180; 70, арк. 245-245зв.; 90, арк. 213зв.; 156, арк. 397зв.; 613; 614; 612; 647, с. 62; 702, с. 105]. Не завжди студенти досягали поставленої мети. На сторінках «Червоного кордону» повідомляли, що у селах Кубачівка і Карвасари селянство «мабуть не чуло про [свято врожаю] та про його значіння, бо коли проходило весілля з

музиками», то, залишивши студентів Кам'янець-Подільського СГІ біля воза, де відбувався мітинг, «посунули всі за музикантами» [611].

Сільгоспвищі організовували у селах агросуди. Так, навесні 1925 р. студенти Волинського СГТ провели 4 агросуди, на яких були присутні 405 осіб [76, арк. 115зв.]. У березні 1928 р. влаштували агросуд над бур'янами [156, арк. 137зв.]. Такі ж заходи організовували і в інших вишах [314, с. 59-60; 358, с. 30, 32; 702, с. 105].

Практикувалися екскурсії селян до вишів і дослідних станцій. Наприклад, у 1923-1924 н.р. у Сутиський СГТ було організовано 96 екскурсій [29, арк. 44]. Маслівський сортівничо-насіenneвий технікум у 1926-1927 н.р. відвідали 498 екскурсантів [70, арк. 156], у 1927-1928 н.р. – 734 [156, арк. 95]. Екскурсії приймали також Кам'янець-Подільський [70, арк. 110; 806, с. 191] і Київський СГІ [864, с. 21], Майнівський [156, арк. 180] та Уманський СГТ [647, с. 63].

Напередодні проведення весняної посівної кампанії вищі організовували селянські конференції. Наприклад, 18 травня 1924 р. у Майнівському СГТ відбулася перша, а 1-2 березня 1926 р. – друга селянські агрономічні конференції. На останнє зібрання прибули 72 делегати з околичних сіл. Присутні заслухали низку доповідей [867, с. 48]. 6-7 березня 1926 р. провели третю конференцію, 20-21 березня 1927 р. – четверту, 30 жовтня того ж року – п'яту [655, с. 296]. У березні 1927 р. на конференцію у Красноградському СГТ зібралися бл. 200 селян, а у 1928 р. – 83. Зменшення представництва пояснювалося нестачею коштів у технікумі, дослідної станції і райземвідділу [70, арк. 167; 156, арк. 8].

Студентів-випускників залучали до участі у регіональних земельних нарадах, на яких були присутні місцеві агрономи, ветеринари, землеустрійники [444, с. 23]. Для них ця інформація була дуже корисна, оскільки невдовзі, після закінчення вишу, потрібно було проводити у селах самостійну практичну роботу.

Представники вишів були учасниками губернських конференцій. Наприклад, 5-11 лютого 1924 р. у Полтаві відбулася I губернська конференція з сільськогосподарської освіти, участь у якій брали 35 делегатів. Серед них –

представники Полтавського агрономічно-кооперативного технікуму [651, с. 230-231]. Така ж конференція 27-30 грудня того ж року відбулася у Чернігові [662].

Сільськогосподарські заклади вищої освіти організовували конференції загальнореспубліканського масштабу. Так, у січні 1928 р. на базі Харківського геодезично-землеустрійного інституту відбулася конференція землеустрійних вишів, на яку прибули 25 делегатів. Учасники розглянули питання про навчальні плани землеустрійного факультету інституту і відповідних технікумів, навчально-виробничу і наукову роботу вишів, про заочне навчання, видання підручників, утворення дослідних землеустрійних станцій тощо [156, арк. 340].

Представники вишів були учасниками I-II всеукраїнських конференцій з сільськогосподарської освіти. Перша конференція відбулася 9-15 червня 1924 р. [294, с. 5-7]. У 1927 р. відбулася друга конференція, на яку прибули 324 делегати. 62 особи представляли інститути і технікуми сільськогосподарського профілю [274, с. 146-149].

Керівники сільськогосподарських вишів брали участь у всеукраїнських нарадах ректорів і керуючих СГТ. Зокрема, перша конференція відбулася 29 серпня – 1 вересня 1923 р., а друга – 19-24 березня 1925 р. Учасниками другої наради було 19 керівників ЗВО [275, с. 5, 11].

Виші проводили у селах політико-освітню роботу. Зокрема, організовували вечірки антирелігійної пропаганди. Ці заходи відбувалися напередодні великих церковних свят. Так, студентство Полтавського СГТ у 1928-1929 н.р. одне з таких дійств провело перед Різдом Христовим. На вечірці виступили з доповідями лектори і студенти вишу. У декількох випадках вечірки закінчувалися хоромим співом і танцями. Студент Білецький повідомляв, що після проведення студентами антирелігійної пропаганди селяни вирішили замість витрат на святкове застілля пов'язане із відзначенням Різдва, добровільно здати державі хліб [358, с. 32-33]. Факт про добровільну хлібозаготівлю викликає у нас сумнів.

Студенти брали шефство над комсомольськими організаціями сіл, організовували святкування державних і революційних свят ([66, арк. 180; 74, арк. 156; 78, арк. 32, 178; 93, арк. 82; 370, с. 43]), проводили відповідну роботу у

хатах-читальнях, сельбуддах і кооперативах ([29, арк. 44зв.; 66, арк. 210; 67, арк. 145; 74, арк. 816; 370, с. 44; 383, с. 47; 476; 647, с. 64]).

Викладачі і студенти створювали у селах осередки добровільних товариств. Так, студентство Білоцерківського СГТ у 1925 р. організувало 14 осередків МОДРу, зокрема, у підшефному селі Пилипчі [609, с. 45]. Чернігівський землеустрійний технікум започаткував 20 осередків «Доброхіму» і 2 – «МОДРу» [66, арк. 43]. Такі ж осередки виникали і з ініціативи Мигійського [383, с. 47] й Уманського СГТ [74, арк. 156]. Студенти Донецького СГТ організували збір коштів на потреби «Авіахіму» [443, с. 42]. У 1924 р. під впливом студентства Кам'янець-Подільського СГІ селяни с. Покутниця вступили у товариство «ТАПУК» [571, с. 3; 694, с. 356]. У 1924-1925 н.р. у села виїжджав викладач хімії Одеського СГІ, який агітував за вступ до товариства «Доброхім» [70, арк. 34]. Цей же виш організував у с. Чубаївці у 1926-1927 н.р. збір коштів на потреби оборони [67, арк. 145].

Певна робота проводилася з організації і поповнення фондів сільських бібліотек. Виші опікувалися виходом у світ у селах стінгазет [29, арк. 44зв.; 74, арк. 155-156, 816; 76, арк. 115; 89, арк. 318; 281, с. 70; 370, с. 43; 470, с. 72], влаштовували для селян концерти і вистави [533; 806, с. 191], створювали мистецькі гуртки [29, арк. 44зв.]. У 1925-1926 н.р. з метою з'ясувати стан сільського господарства організували дводенний сільськогосподарський перепис [93, арк. 82; 281, с. 70].

В ряді випадків робота студентів у селах була доволі успішною. Наприклад, дописувач журналу «Студент революції» О. Івченко зазначав, що студенти Харківського геодезично-землеустрійного інституту у 1929-1930 н.р. отримали «силу подяк за свою роботу від землегромад та сільських рад» [422, с. 47].

Водночас, у цій роботі мали місце і недоліки. Насамперед, надмірне захоплення роботою у селах позначалось на успішності студентів [443, с. 41; 647, с. 64]. Роботу гальмувала і відсутність окремого штатного керівника цією роботою, нестача матеріальних засобів для успішного проведення агрокультурної роботи [156, арк. 137; 199, арк. 10; 314, с. 59]).

Частина селян вороже ставилися до студентів. Наприклад, у 1924 р. селяни Андрушківської цукроварні не сприйняли студентів Київського СГІ, вбачаючи у них «паничів, прикажчиків», своїх конкурентів. Пізніше селяни почали ставитися до студентів більш прихильно [370, с. 43-44].

Сільськогосподарські виші надавали шефську допомогу червоноармійцям. Зокрема, Одеський СГІ шефствував над 7-м авіазагоном у с. Бурлача Балка, 51-м артилерійським полком, 151-м стрілецьким полком, артилерійською школою [48, арк. 87; 70, арк. 34], Кам'янець-Подільський СГІ – навчальною школою батальйону прикордонників [806, с. 192], Білоцерківський СГТ – 100-м артилерійським полком [156, арк. 113зв.; 609, с. 45], Мигійський – 95-ю стрілецькою дивізією [156, арк. 397зв.], Херсонський СГТ – 45-м стрілецьким полком 15-ї Сивашської дивізії [70, арк. 245, 278; 708, с. 42; 733, с. 128] та ін.

Основним формами агрокультурної роботи були проведення лекцій і бесід. Так, Херсонський СГТ роботу розпочав з осені 1923 р. До «червоних кутків» військових частин прикріпляли по два студенти, які читали лекції. Червоноармійці, особливо селяни, яких у найближчий час мали демобілізувати, цікавилися як сіяти кукурудзу, садити картоплю, годувати телят, квасити у ямах харчі, як виникли земля і люди тощо [314, с. 58]. Робота активізовувалася під час канікул [75, арк. 678]. У 1925-1926 н.р. було виголошено 86 лекцій, які відвідали 2580 червоноармійців [702, с. 106], у 1926-1927 н.р. – відповідно 61 і 1500 [346, с. 89]. Подібну роботу проводили також представники інших вишів [88, арк. 43зв.; 156, арк. 397зв.; 394, с. 55; 752, с. 12; 806, с. 192].

Мали місце й інші форми роботи. Наприклад, студенти Донецького СГТ у 1926 р. організували кампанію зі збору коштів на потреби «червоних казарм» [443, с. 42], Харківського СГІ – зібрали і передали підшефній військовій частині 782 книги [567]. Студентство Київського СГІ у 134-му полку організувало «суд над коровою» [864, с. 21], зустрічі з червоноармійцями 6-го Залізного полку [415], керувало роботою сільськогосподарських гуртків при клубах 4 військових частин, провело 2 двотижневих курсів [90, арк. 213зв.]. Курси з питань земельного права, земельної політики, землеустрою для червоноармійців 21-ї дивізії і

кавалерійського дивізіону організував Полтавський землеустрійний технікум [675, с. 46]. Молодь Житомирського землеустрійного технікуму взимку 1923-1924 н.р. у глибокому снігу працювала у полі над розбивкою полігона для маневрів артилерії [78, арк. 31]. Студентство Уманського СГТ у 1925-1926 н.р. чистило і обмазувало дерева у садку біля казарм [647, с. 64].

Позавишівська робота студентів і викладачів поширювалася і на міста. Наприклад, студентства брали участь у місячниках з озеленення території міст [479]. Одеський СГІ проводив культшефську роботу на Державній взуттєвій фабриці [70, арк. 34] і у військовому ветеринарному шпиталі [67, арк. 220]. Волинський СГТ взяв шефство над 37-м держмлином, де організували гурток професійного руху, у якому заняття проводили щонеділі [76, арк. 96зв., 107зв.]. Одеський СГІ шефствував над дитячим будинком [48, арк. 15], а Херсонський СГТ проводив роботу у дитячому містечку [70, арк. 245зв.], робітничому клубі. Що стосується останнього, то тут студенти облаштували бібліотеку і створили природничий і хімічний гуртки [708, с. 42]. У 1927-1928 н.р. молодь працювала у клубах осередків товариств «Озет», «МОДР», окружного сельбуду [156, арк. 310; 588, с. 67]. Студентство Білоцерківського СГТ у 1925 р. шефствувало над заводом сільськогосподарських машин [609, с. 45].

Виші брали культшефство над Будинками примусових робіт (БУПР). Наприклад, у січні 1924 р. молодь Кам'янець-Подільського СГІ систематично читала для в'язнів лекції на політичні теми, надсилала свіжі газети, інколи влаштовувала концерти і вистави [806, с. 192]. Студенти Херсонського СГТ у 1926-1927 н.р. провели двотижневі курси серед в'язнів [70, арк. 245зв.], Чернігівського – у 1924-1925 н.р. – працювали у клубі БУПР [88, арк. 43зв.]. Таку ж роботу проводив і Білоцерківський СГТ [156, арк. 113зв.].

Представники вишів були учасниками ліквідації неписьменності серед дорослого населення [29, арк. 44зв.; 74, арк. 156, 816; 76, арк. 107зв.; 89, арк. 242зв.; 183, арк. 159; 496; 831, с. 155].

Таким чином, специфічним напрямком громадської роботи сільгоспвишів була робота викладачів і студентів у селах. Зокрема, вони були учасниками

колективізації сільського господарства, хлібозаготівель, допомагали селянам у різних сільськогосподарських роботах, брали участь у кампаніях лісонасадження, надавали селянам допомогу в питаннях садівництва, ведення скотарства, проводили практичну показову роботу. Значна увага приділялася агрономічній пропаганді, консультаційній роботі, проведенні сільськогосподарських курсів, організації навчання у зимових сільськогосподарських школах, гуртках сільського господарських виставок, політико-освітній роботі. Сільгоспвиші надавали шефську допомогу також червоноармійцям, підприємствам міст.

Висновок до розділу

20-ті рр. ХХ ст. характерні проникненням у середовище аграрних вишів більшовицької ідеології, для нав'язування якої використовувалися різні шляхи. Ідейно-виховною роботою керували осередки КП(б)У і ЛКСМУ. Вони курирували роботу гуртків ідеологічного спрямування, на заняттях яких вивчали питання поточної політики, партійні постанови, теоретичні питання марксизму-ленінізму. У вишах запровадили обов'язкові політгодини. Молодь залучали до антирелігійної роботи, зокрема до участі в осередках товариства «Безвірник». Осередки мобілізували викладачів і студентів до участі у відзначенні державних свят та загальнодержавних кампаніях, передплати позики індустріалізації, участі у соціалістичному змаганні.

Настановам більшовицької партії була підпорядкована громадська діяльність, яка значною мірою концентрувалася у студентських клубах. У перші роки десятиліття формувалися органи студентського самоврядування – студкоми, які захищали і відстоювали права та інтереси всіх студентів. Паралельно із студкомами функціонували профспілкові організації. На базі цих інституцій у 1923 р. створили ВБПС, а упродовж 1925-1926 н.р. відбувся перехід до створення єдиного профкому. Профспілкові організації керували діяльністю професійних гуртків. У реалізації завдань «культурної революції» партії сприяли добровільні товариства культурно-освітнього напрямку, насамперед «Тсоавіахім». Вони курирували роботу військових і стрілецьких гуртків. Поряд з ними працювали

спортивні гуртки та осередки МОДРу, «Товариства допомоги жертвам революції», «Друзів дітей», «Культзмички», товариства «Геть неписьменність». Значним ідеологічним чинником у житті аграрних вишів була їхня періодика.

Важливим напрямком пролетаризації і, відповідно, регулювання соціального складу студентства було проведення у їхньому середовищі соціальних «чисток» та «соціально-академічних перевірок», у ході яких відраховували студентів «контрреволюційного» напрямку, а також батьки яких не належали до робітничо-селянського середовища. Успішність молоді, рівень її освітньої підготовки до уваги не брався. Частина викладачів і студентів молоді не були згодні з політикою правлячого режиму і виявляли опозиційність. Водночас, їх залучали до обговорення гучних політичних справ, на яких вони за підказкою влади таврували «шкідників».

Одним із напрямків громадської роботи вишів була робота викладачів і студентів у селах, яка проводилась у двох напрямках – агрономічно-просвітницькому і практична допомога населенню. Для цього використовували різні шляхи: участь у «агропоходах», колективізації, хлібозаготівлі, лісонасадженнях, допомога селянам у різних сільськогосподарських роботах (протруєння насіння на посів, створення прокатних пунктів, затруєння польових шкідників, проведення польових робіт, пов'язаних із посівною і збиральницькою кампаніями), проведення практичної показової роботи. Агрономічна пропаганда відбувалася через організацію лекцій, доповідей, бесід, консультаційну роботу, організацію довгострокових і короткострокових сільськогосподарських курсів, сільськогосподарських зимових шкіл, гуртків, дитячих клубів. Заклади вищої освіти виступали організаторами сільськогосподарських виставок, селянські конференції, дні врожаю, агросуди. Вони надавали шефську допомогу також червоноармійцям. Позавишівська робота студентів і викладачів поширювалася і на міста. Зокрема, вони були учасниками ліквідації неписьменності серед дорослого населення.

РОЗДІЛ V.

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА, МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ТРУДОВОГО І СТУДЕНТСЬКОГО КОЛЕКТИВІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

5.1. Забезпечення навчальними і житловими площами. Підсобні господарства вишів

Матеріально-фінансова база сільськогосподарських вишів упродовж десятиліття була недостатньою, особливо на початку 20-х рр. Хоча у липні 1921 р. третя сесія ВУЦВК запропонувала господарським організаціям вжити рішучих заходів щодо створення матеріальної бази вишів, зобов'язала допомогти НКО УСРР в обладнанні навчальних приміщень, створенні необхідних побутових умов студентам [624, с. 60].

Становище почало відносно поліпшуватися ближче до середини десятиліття. Цьому сприяла започаткована влітку 1922 р. реформа у сфері фінансування навчальних закладів. Зокрема, 13 грудня 1922 р. на колегії Укрголовпрофосвіти визначили перелік вишів, що мали державне значення і за якими зберігалось центральне бюджетне фінансування [874, с. 10]. У другій половині десятиліття було розширено джерела надходження коштів. У 1927 р. РНК СРСР ухвалила рішення про запровадження відрахувань з прибутків сільськогосподарських підприємств у розмірі 1% на потреби сільськогосподарської освіти [842, с. 112].

Наявні статистичні дані свідчать про зростання фінансування сільськогосподарських вишів. У 1924-1925 н.р. асигнування на інститути становило 1 млн 648 тис. руб., технікуми – 1 млн 54 тис. руб., у 1925-1926 н.р. – відповідно 2 млн 115 тис. і 1 млн 506 тис., у 1926-1927 н.р. – 2 млн 535 тис. і 1 млн 884 тис., у 1927-1928 н.р. – 2 млн 702 тис. і 2 млн 35 тис. Таким чином, ми бачимо, що у цей період бюджет інститутів зріс на 163%, технікумів – 193%. Водночас, маємо зазначити, що незважаючи на такі, на перший погляд позитивні тенденції, державні надходження були не достатніми. Особливо це стосується видатків на стипендії і навчальне устаткування. У 1926-1927 н.р. у середньому на

одного студента інститутів витрачали 471 руб., у 1927-1928 н.р. – 521; у технікумах – відповідно 451 і 458. У царській Росії цей показник становив 600 руб. Мізерні кошти виділяли на навчальну частину – у середньому 56 руб. на одного студента (у дореволюційній Росії – 131 руб.). Устаткування сільськогосподарських вишів відставало від тогочасної передової техніки. За цим показником вони значно поступалися вишам інших країн. Це визнавали і представники більшовицького режиму [576, с. 40; 563, с. 12].

Мали місце складнощі у фінансуванні окремих вишів, навіть тих, які були на державному забезпеченні [17, арк. 14; 30, арк. 13; 53, арк. 208; 366, с. 103; 858, с. 17, 61]. Більша частина коштів йшла на виплату зарплати викладачам і на навчальну частину [89, арк. 222].

Покращення з точки зору фінансів намітилося лише наприкінці десятиліття. Це було пов'язано з тим, що у листопаді 1929 р. ЦВК СРСР ухвалив рішення «Про посилення фінансування вищої і середньої індустріальної і сільськогосподарської освіти» [831, с. 165.], внаслідок якого зросли видатки на аграрні виші.

Упродовж десятиліття існувала потреба у розширенні навчальних площ. Лише 5 вишів мали достатні площі [18, арк. 16зв., 18зв.; 71, арк. 345; 21, арк. 3зв.; 70, арк. 162; 122, арк. 6; 177, арк. 64а; 480, с. 88]. Ще 5 закладів успадкували приміщення від своїх попередників [17, арк. 25зв.; 29, арк. 3; 43, арк. 106зв.; 78, арк. 14; 115, арк. 5; 220, арк. 37; 230, арк. 7; 233, арк. 50; 425, с. 32; 622, с. 45-46; 663, с. 76; 711, с. 14; 752, с. 9, 12; 804, с. 6].

Виникали складнощі із забезпеченням навчальними площами провідних вишів. До 1920 р. не мав свого приміщення Одеський СГІ. Того року за СГІ закріпили приміщення інституту благородних дівичь [24, арк. 25; 766, с. 14-15]. У першій половині 20-х рр. значні труднощі із навчальними площами мав Київський СГІ, який юридично з 1922 р. був відокремлений від Київського політехнічного інституту, але територіально залишався під однією покрівлею з КПІ, перебуваючи у тих самих приміщеннях, що він мав, будучи факультетом [864, с. 8.]. Лише 8 лютого 1926 р. колегія РНК УСРР прийняла постанову про приміщень для

інституту на території т.зв. «Голосіївського ключа» (низка хуторів-маєтків колишньої Києво-Печерської лаври) [71, арк. 618; 668, с. 101; 864, с. 66-67]. У 1929 р. виш повністю перебрався у Голосієво [663, с. 33; 364; 711, с. 16]. Нові навчальні корпуси було побудовано для Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту [663, с. 76-77] і Луганського СГІ [173, арк. 95].

У другій половині 20-х рр. порушили питання про перенесення за місто і розширення навчальних площ Харківського СГІ. Судячи з усього, цей проект не реалізували і будівельні роботи було проведено вже у 30-ті рр. [858, с. 17, 67].

Існувала нагальна потреба у капітальному ремонті приміщень [43, арк. 106зв.; 70, арк. 41; 114, арк. 28-29; 115, арк. 5; 233, арк. 50]. Цікаво, що молодь Кам'янець-Подільського СГТ, не дочекавшись допомоги від держави, самостійно відремонтувала приміщення [610].

Частина сільськогосподарських вишів змушені були ділити навчальні площі з іншими навчальними закладами [69, арк. 166]. [71, арк. 345]. Тому часто навчання проводили у дві зміни [120, арк. 13]. Відчувалася нестача аудиторій [34, арк. 8; 38, арк. 201]. Ускладнювала навчальний процес і віддаленість один від одного навчальних корпусів [367, с. 93].

Результативність навчальної та науково-дослідної діяльності значною мірою залежала від забезпечення їх допоміжними підрозділами.

Наявні матеріали дають змогу провести градацію інститутів сільськогосподарського профілю за потужністю навчально-матеріальної бази, взявши за зіставні, дані за 1927-1928 н.р. Найбільш потужною вона була у Харківському СГІ. У 1920-1921 н.р. у своєму розпорядженні він мав 21 кабінет і 6 лабораторій [6, арк. 66.]. У 1927-1928 н.р. виш вже мав 96 навчально-допоміжних підрозділів, майно яких оцінювалося на початку року у 286406 руб., наприкінці – 339188 руб. [156, арк. 429]. У 1927-1928 н.р. у структурі Харківського ветеринарного інституту працювали 15 кабінетів і 7 лабораторій. На початку навчального року майно цих підрозділів оцінювалося у 136116 руб., наприкінці – 163079 [156, арк. 409зв.]. За ними розташувалися київські СГІ [38, арк. 166; 44, арк. 6зв.; 305, с. 5; 649, с. 230-231; 666; 725, с. 234, 236-237; 864, с. 9-

10] і ветеринарно-зоотехнічний інститут [67, арк. 110зв.; 156, арк. 512зв.; 425, с. 33; 641], Одеський СГІ [156, арк. 448зв.], харківські геодезично-землеустрійний [66, арк. 91зв.; 156, арк. 337зв.] і ветеринарний інститут [51, арк. 43зв.], Кам'янець-Подільського СГІ [43, арк.106; 70, арк. 40-41, 127зв.; 214, арк. 1зв.; 215, арк. 12-12зв., 15зв.-17; 228, арк. 7зв.].

Серед технікумів найпотужнішу базу мали полтавські виші. Зокрема, у землеустрійному технікумі працювали кабінети, обладнання яких оцінювалося на початку 1927-1928 н.р. у 60271 руб., наприкінці – 63829 [156, арк. 289зв.; 706, с. 12-13]. У СГТ наприкінці того ж року вартість обладнання 28 підрозділів вишу становила 63790 руб. [160, арк. 17зв., 30; 453]. Менш потужнішими були підрозділи Білоцерківського [38, арк. 200зв.; 92, арк. 88зв.; 156, арк. 109зв.; 646, с. 69], Ерастівського [89, арк. 307; 156, арк. 210зв.]; Уманського СГТ [21, арк. 5зв.; 38, арк. 34, 38; 66, арк. 116зв.], Харківського зоотехнікуму [156, арк. 243зв.; 532, с. 49] і т.д. [30, арк. 28, 33; 66, арк. 175зв.; 76, арк. 7; 89, арк. 221; 78, арк. 13; 92, арк. 11зв., 53зв.; 156, арк. 5зв., 95зв., 127зв., 259зв., 274зв., 323зв., 393зв.; 185, арк. 119; 194, арк. 30; 433, с. 84; 688, с. 8, 11; 815, с. 23].

Поступово формували бібліотеки вишів. Найпотужніші книгозбірні серед аграрних вишів функціонували в інститутах. У додатку Н ми запропонували градацію вишів щодо наповнення бібліотечних фондів.

Основними характеристиками бібліотек є надходження літератури, її вибуття, кількість виданих книг на руки і число читачів (див. додаток П). Дані додатків свідчать, що найбільшу увагу зростанню бібліотечних фондів приділяли у Київському, Харківському і Одеському СГІ, Уманській, Полтавській і Херсонській СГТ, Харківському зоотехнікумі.

Виші використовували різні шляхи для комплектування своїх фондів: закупівля літератури [17, арк. 20зв.]; обмін періодичними виданнями із сільськогосподарськими організаціям [864, с. 62]; передача літератури з фондів ліквідованих організацій [17, арк. 27; 804, с. 6]. Мали місце не поодинокі випадки, коли книги закупляли за власні кошти студенти [17, арк. 15зв.; 19, арк. 3; 26, арк. 46; 71, арк. 349; 484; 560].

При вишівських бібліотеках функціонували читальні [29, арк. 86; 36, арк. 8; 70, арк. 191; 71, арк. 349; 88, арк. 44зв.; 185, арк. 75зв.-76зв.; 215, арк. 17].

У низці вишів існували навчально-дослідні підрозділи. Відповідно до рішення методологічного комітету Укрголовпрофосвіти при кожному аграрному виші мали існувати дослідне поле та розплідник [662]. Одне з перших дослідних полів у 1921 р. було створене у Кам'янець-Подільському СГІ [620, с. 168; 276, с. 183]. На 1924-1925 н.р. виш мав 5 навчальних полів, дослідні поля рільництва, пристосування і селекції [70, арк. 46]. Ці факти спростовують дані О. Михайлюка і авторів видання «Полтавський сільськогосподарський інститут», що у Полтавському сільськогосподарському політехнікумі у 1925-1926 н.р. було створене дослідне, а у 1926-1927 н.р. селекційне поля, які були першими серед українських сільськогосподарських вишів [752, с. 11, 12; 804, с. 7]. Своім великим польовим насінневим господарством гордився Маслівський сортівничо-насінневий технікум, де молодь практично виконувала всі роботи, починаючи від підготовки ґрунту і, закінчуючи чищенням врожаю [433, с. 84]. Навчально-дослідні поля заклали у деяких інших вишах [88, арк. 15; 194, арк. 30зв.; 264, с. 44; 477; 646, с. 69; 743, с. 246; 858, с. 16, 63].

В інститутах і технікумах працювали контрольні-насінневі станції [43, арк. 75; 53, арк. 308; 156, арк. 259зв.], агрономічно-метеорологічні станції [89, арк. 221, 307, 109зв., 210зв., 259зв., 323зв., 393зв.; 264, с. 44; 752, с. 11], закладали дослідно-виробничі овочеві розсадники [70, арк. 46; 462; 743, с. 246], вегетаційні будинки [44, арк. 7; 646, с. 69; 696, с. 243-244; 846, с. 46].

Декілька вишів мали ботанічні сади. До 1928 р. Уманському СГТ підлягав дендрологічний і художньо-історичний парк «Сад III Інтернаціоналу» («Софіївка»), після чого його оголосили заповідником державного значення [123, арк. 146]. Ботанічні і помологічні садки сади мали Київський [774, с. 247; 864, с. 10] і Кам'янець-Подільський СГІ [70, арк. 46; 622, с. 66], Маслівський сортівничо-насінневий технікум [433, с. 84]. У Київському СГІ працювала також ентомологічна станція [724, с. 238], а дещо пізніше – станція випробування машин і знарядь праці [865, с. 217].

Велике значення у житті вишів відігравали музеї. Так, один з кращих сільськогосподарських музеїв в Україні працював у Кам'янець-Подільському СГІ. Відвідувачі мали можливість ознайомитися з економікою та технологією вирощування сільськогосподарських культур Поділля, Західної України та Бессарабії [511]. Музеї (насінництва, садівництва та городництва, ґрунтознавства, мінералогії і геології, сільськогосподарських машин, зоологічний, зоотехнічний геодезично-землеустрійний) діяли у низці інших вишів [38, арк. 154зв.; 78, арк. 13; 160, арк. 18; 156, арк. 109зв., 259зв., 393зв.; 276, с. 183; 305, с. 5; 620, с. 168, 171; 725, с. 236; 728, с. 244; 752, с. 11; 848, с. 249; 864, с. 10, 45, 46].

Навчально-допоміжні підрозділи обслуговував технічний персонал. У 1923 р. у 7 СГІ працювали 167 техпрацівники, у 24 СГТ – 373 [1, арк. 365зв.], у 1927-1928 н.р. – відповідно 7 і 276 [153, арк. 2зв., 4, 6зв., 10зв., 14, 17, 21], 21 і 373 [153, арк. 24, 27, 30, 33, 38, 40, 43, 46, 49, 51, 56, 59, 67, 70, 73, 75, 78, 81, 98, 100, 184]. Наявні джерела дають можливість прослідкувати кількісний склад техпрацівників в окремих вишах. Найбільше їх було у Харківському [153, арк. 14; 189, арк. 15; 361] і Київському СГІ [90, арк. 196зв.; 153, арк. 4]. За ними розташувалися Харківський геодезично-землеустрійний [153, арк. 21], Київський ветеринарно-зоотехнічний [39, арк. 11; 67, арк. 35зв.; 153, арк. 6зв.], Харківський ветеринарний інститути [90, арк. 17зв.; 119, арк. 11; 153, арк. 17], Одеський [39, арк. 8-9; 90, арк. 128зв.; 153, арк. 10] і Кам'янець-Подільському СГІ [67, арк. 4зв.; 153, арк. 2зв.; 215, арк. 18; 251, арк. 29зв.]. Серед технікумів найбільше техпрацівників було у Харківському зоотехнікумі [39, арк. 12; 70, арк. 214зв.; 153, арк. 78]. Дещо менше таких працівників було у штаті Полтавського СГТ [153, арк. 67], Уманського [153, арк. 75; 846, с. 45], Ерастівського [89, арк. 303зв.; 153, арк. 46], Маслівського сортівничо-насінневого технікуму [68, арк. 137зв.; 89, арк. 217зв.; 153, арк. 27; 155, арк. 84зв.], Київського землеустрійно-меліоративного [39, арк. 13; 91, арк. 108; 153, арк. 43], Мигійського СГТ [153, арк. 59] і т.д. [66, арк. 187зв.; 68, арк. 88зв.; 76, арк. 3, 107; 79, арк. 78, 100; 88, арк. 5зв.; 91, арк. 5зв., 53зв., 81, 158зв., 202зв.; 153, арк. 24, 30, 33, 40, 48, 49, 51, 56, 70, 73, 81,

98, 100, 184; 155, арк. 22зв.; 185, арк. 58, 115зв.]. Мали місце випадки, коли посади техпрацівників посідали студенти [71, арк. 488].

Досить складно було забезпечити студентів житлом. Це питання було актуальним упродовж десятиліття. Скажімо, у 1929-1930 н.р. у гуртожитках проживали лише 42% студентів сільськогосподарських вишів, що потребували житлової площі [744, с. 266-267]. Всі інші змушені були винаймати житло, що, звісно, потребували додаткових витрат.

Проблеми з поселенням студентів мали як інститути, так і технікуми. Наприклад, з Харківського СГІ повідомляли, що у 1924-1925 н.р. в інтернатах інституту проживали 19,2% студентів, у Будинках пролетарського студентства – 32,6% [70, арк. 185зв.-186; 167, арк. 76], у 1925-1926 н.р. – відповідно 18,9% і 39,4% [90, арк. 53зв.; 189, арк. 16]. Складнощі з поселенням були і в інших харківських вишах. Так, у Харківському ветеринарному інституті у 1924-1925 н.р. в інтернатах мешкали 9,3% молоді, у БПС – 44,9% [67, арк. 210зв.], у 1925-1926 н.р. – відповідно 3,2% і 46,1% [90, арк. 19зв.]. Через це керівництво вишу змушене було поселяти частину студентів в аудиторіях [167, арк. 76]. У Харківському геодезично-землеустрійному інституті у 1926-1927 н.р. проживанням у БПС забезпечили 23,5% студентів [66, арк. 91], Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті – у тому ж році – 26,1% [67, арк. 109зв.]. У Київському СГІ у 1925-1926 н.р. в інтернатах жили 10% студентів, у БПС – 20% [90, арк. 198зв.]. Виключення з правил тут був Одеський СГІ. Якщо у 1924-1925 н.р. змогли забезпечити житлом лише 38,8% студентів [70, арк. 18зв.], то вже у 1925-1926 н.р. – 91,1% [90, арк. 131зв.], у 1926-1927 н.р. – 100% [67, арк. 126].

Що стосується технікумів, то вповні вдалося забезпечити молодь житлом у Ерастівському [69, арк. 200зв.; 89, арк. 305зв.; 90, арк. 4.], Луганському [18, арк. 16зв.; 68, арк. 101зв.] і Красноградському [70, арк. 162зв.; 79, арк. 105зв.; 91, арк. 55зв.; 476.] і Херсонському СГТ [91, арк. 7зв.], Полтавському землеустрійному [589, с. 61.] і Харківському зоотехнічному технікумах [70, арк. 227зв.]. В інших вишах становище було набагато складнішим, особливо у першій половині 20-х рр. У другій половині десятиліття відсоток тих, хто бажав

отримати житлову площу у цих закладах дещо зріс [26, арк. 46; 66, арк. 5, 31зв., 116; 68, арк. 149зв.; 74, арк. 414; 78, арк. 177; 88, арк. 22зв.; 89, арк. 219зв., 338зв.; 91, арк. 84зв.; 160, арк. 8; 179, арк. 139; 185, арк. 71зв., 85зв.; 538, с. 62; 688, с. 13].

Частину викладачів і службовців забезпечили службовими квартирами або кімнатами в гуртожитках [18, арк. 16зв.; 36, арк. 4зв.; 38, арк. 6зв.]. У Харківському СГІ через нестачу необхідного житла для професури виділяли кімнати у навчальних корпусах [112, арк. 16зв.-17].

Хронічною проблемою у студентських помешканнях були їхня перевантаженість. Наприклад, у Кам'янець-Подільському СГІ у 1923-1924 н.р. в кімнатах жили по 15-20 осіб [43, арк. 108зв.]. Подібне мало місце в інших вишах [236, арк. 2зв.-3; 476; 803, с. XXI].

Мали місце випадки, коли не вдавалося вчасно завершити ремонтні роботи і молодь змушена була жити у коридорах [602]. У гуртожитках не вистачало повного комплекту матраців, постільної білизни, одіял тощо [521; 815, с. 27], нерідко панувала антисанітарія [43, арк. 108зв.; 457; 395].

У деяких гуртожитках вишах оголошувалися конкурси на кращу кімнату [439]. Водночас, у гуртожитках мали місце випадки порушення правил внутрішнього розпорядку [116, арк. 182].

Навчальні корпуси і гуртожитки у перші роки десятиліття потерпали через відсутність опалення і освітлення. Так, у Кам'янець-Подільському СГІ у 1921-1922 н.р. через нестачу коштів на освітлення та мінусову температуру в аудиторіях та кабінетах заняття тривали лише по 30 хв. [43, арк. 77зв.; 213, арк. 24, 35]. Взимку не опалювався інтернат, через що у ньому залишилося лише 15% студентів [213, арк. 44]. Такі ж труднощі мали місце у 7 інших вишів [24, арк. 157; 53, арк. 32; 74, арк. 816; 115, арк. 6; 121, арк. 69; 395; 457; 538, с. 93; 842, с. 114; 846, с. 44-45].

Для заготівлі дров сільгоспвишам у лісах відводили ділянки [14, арк. 25; 225, арк. 3]. Паливо доставляли силами студентів, а у деяких випадках і викладачів [14, арк. 25; 213, арк. 24; 230, арк. 20; 278, с. 276; 846, с. 45].

Сільськогосподарські ЗВО організовували підсобні господарства, які «не лише викону[вали] функції звичайних радгоспів, але водночас [були] основною базою, де діста[вали] виробничу кваліфікацію майбутні агрономи» [576, с. 41]. Загалом, у 1927-1928 н.р. сільськогосподарські інститути і технікуми мали 15783 га орної землі. Водночас, вони не були достатньо забезпечені господарськими будівлями і устаткуванням. Так, перших з них було 40% від потреби, робочої худоби і сільськогосподарських машин – по 30% [576, с. 44]. Зважаючи на це, можна поставити під сумнів дані наведені у звіті про діяльність НКО УСРР за 1922-1923 н.р. про те, що всі сільськогосподарські навчальні заклади забезпечені достатньою кількістю землі [166, арк. 35]. Таке твердження освітнього відомства спростовують низка нижченаведених джерел.

Найпотужніше господарства мав Київський СГІ. Щоправда, на початку своєї діяльності виш мав невелику виробничу базу. Навесні 1922 р. він мав лише одне господарство – хутір «Грушки», який мав 29 дес. землі [25, арк. 6; 285, с. 225-226; 548]. Поступово площі зростали [25, арк. 6; 113, арк. 15; 126, арк. 3зв.-4; 285, с. 227; 668, с. 101; 669, с. 228; 687, с. 215; 751, с. 82; 864, с. 15]. Загалом, на 1929-1930 н.р. Київський СГІ мав 2566 дес. 1456 саж. землі [306, с. 3]. Крім того, у червні 1925 р. виш отримав Боярське лісництво площею 7738 дес. [711, с. 15].

Потужне господарство мав і Одеський СГІ. У 1923-1924 н.р. воно налічувало 233 дес. землі, у 1925-1926 н.р. – 1052 дес. [10, арк. 3; 20, арк. 7; 38, арк. 4; 48, арк. 70, 81; 71, арк. 466; 144, арк. 1зв.-2; 766, с. 16-17].

Інші сільськогосподарські виші мали значно менші земельні площі. У Кам'янець-Подільському СГІ в 1920-1921 н.р. виробнича база становила лише 7,5 дес. землі, у 1921-1922 н.р. – 278 дес., восени 1922 р. – 415 дес., у 1923-1924 н.р. – 410 дес., на 1 серпня 1924 р. – бл. 500 дес. [43, арк. 91; 70, арк. 42-45; 114, арк. 29; 115, арк. 5; 215, арк. 19; 224, арк. 28; 230, арк. 57; 231, арк. 16; 233, арк. 50; 238, арк. 2-2зв., 16; 248, арк. 9-9зв.; 276, с. 181].

Мав своє господарство і флагман сільськогосподарської освіти Харківський СГІ. Але для закладу такого рівня виробнича база була недостатньою. У 1925-1926 н.р. допоміжне господарство становило 474 дес. [147, арк. 2зв.-3зв.; 189,

арк. 17зв.; 349]. У серпні 1926 р. вишу передали Чугуєво-Бабчанське лісництво площею 8446 дес. [14, арк. 25зв.-26; 111, арк. 21].

Формувалася виробнича база Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту. Загалом, на 11 травня 1923 р. виш мав 621 дес. землі [17, арк. 18; 67, арк. 62зв.-63; 67, арк. 62зв.; 641; 664, с. 9], у 1925-1926 н.р. – 302 дес. [139, арк. 2зв.-3зв.]. Харківському ветеринарному інституту передали господарство «Студенок» (у 1924-1925 н.р. площа становила 80 дес. [67, арк. 201зв.], у 1925-1926 н.р. – 149 дес.) [149, арк. 2зв.], геодезично-землеустрійному – господарство «Височинівка» (відповідно 122 і 25) [148, арк. 6зв.-8]. У 1920-1921 н.р. Херсонський СГІ отримав від сільськогосподарських училищ 235 дес. [3, арк. 7].

Що стосується технікумів, то за величиною їхніх земельних фондів умовно розподілимо їх на три групи. До першої групи належать технікуми, які мали досить потужні бази, випереджаючи за цим показником деякі інститути. Зокрема, Мигійський СГТ у квітні 1922 р. мав 600 дес. орної землі і 100 дес. саду [23, арк. 393]. Восени 1928 р. господарство вишу становило 503 га [121, арк. 71]. Полтавський СГТ у 1925 р. мав 726 дес. землі, а у 1927-1928 н.р. – 854 дес. [160, арк. 19-20; 803, с. XXII; 752, с. 9; 804, с. 6, 7], Уманський – у 1922-1923 н.р. – 825 дес. [21, арк. 4; 38, арк. 78зв.; 846, с. 44].

До другої групи віднесемо заклади, які мали від 300 до майже 700 дес. землі. Серед них – Білоцерківський [38, арк. 210; 40, арк. 7; 646, с. 68; 670, с. 59], Волинський [59, арк. 2зв.; 107, арк. 18; 142, арк. 2зв., 3зв.], Козацький [38, арк. 6-6зв.], Красноградський [69, арк. 66; 70, арк. 162зв.-163; 79, арк. 103; 91, арк. 52; 122, арк. 6; 125, арк. 212; 140, арк. 2зв.-3зв.], Майнівський [74, арк. 414; 662], Новополтавський єврейський [143, арк. 1зв.-3; 185, арк. 82], Сутиський [29, арк. 15; 74, арк. 815; 146, арк. 13зв., 14зв.] і Херсонський СГТ [151, арк. 1зв., 2зв.; 815, с. 24], Маслівський сортівничо-насіenneвий [141, арк. 1зв., 2зв.], Харківський зоотехнічний технікуми [23, арк. 541зв.; 150, арк. 14зв., 15зв.].

До третьої групи ввійшли навчальні заклади, які мали 200 і менше десятин землі (Бердянський [719, с. 117], Золотоношський [34, арк. 11], Єлисаветградський [32, арк. 4; 60, арк. 33.], Луганський [102, арк. 8], Полонський

[38, арк. 15; 521] , Полтавський [145, арк. 2зв.], Чернігівський СГТ [88, арк. 15, 56], Житомирський [53, арк. 389; 66, арк. 193; 78, арк. 14, 16, 68] і Київський землеустрійні технікуми [120, арк. 13зв.]).

Низка архівних документів свідчать про продуктивність господарств, у яких зокрема вирощувалися високопродуктивні сорти пшениці, інші зернові та технічні культури. Так, у Київському СГІ у 1923 р. у господарстві «Глибока долина» вдалося зібрати у середньому з однієї десятини 31 пуд. вівса, 40 пуд. ячменю, 29 пуд. проса, 29 пуд. гречки, 70 пуд. гороху, 63 пуд. віки [285, с. 228]. У 1924 р. у середньому з 1 дес. зібрали 56 пуд. озимого жита, у 1925 р. – 88, озимої пшениці – відповідно 35 і 56, ярої пшениці – 17 і 29, вівса – 16 і 62, гречки – 23 і 31, проса – 28 і 33, кукурудзи – 73 і 141, гороху – 13 і 55, цукрового буряка – 561 і 697, картоплі – 675 і 628 тощо [126, арк. 5]. Для порівняння наведемо дані по інших навчальних закладах за 1925-1926 н.р. (додаток Т).

Частина навчальних закладів у цьому напрямку працювали доволі успішно. Наприклад, у 1929 р. Волинський окружний земельний відділ нагородив грамотою Житомирський землеустрійний технікум за кращі сорти городини, вирощеної у навчальному господарстві у селах Ліщин і Тулин [546].

Окремі сільгоспвищі формували тваринницькі ферми. Так, у Кам'янець-Подільському СГІ вона мала відділи ВРХ, свинарства, птахівництва, навчальну молочарню, маточний садок і арборетум, припускний пункт [70, арк. 46; 276, с. 181]. У квітні 1922 р. створили молочарню, у якій проводили досліди молока, у т.ч. з різних сільських ферм. Виготовляли масло, сир, маслянку, сметану, кисле молоко, сироватку. Частину отриманих продуктів продавали на місці, а масло збували у Вінниці, Києві, Москві та інших великих містах [43, арк. 96]. Київський СГІ на 1923 р. мав 16 різних порід ВРХ [850, с. 249-250; 864, с. 45; 865, с. 218]. У 1920 р. організував навчально-дослідну ферму Харківський СГІ, яка мала 25 корів [6, арк. 10зв., 15]. Згодом поголів'я тварин зросло. Так, у 1926 р. у господарстві вишу було 39 корів, 5 бугаїв, 41 свиней [111, арк. 68]. У 1923-1924 н.р. у ній було 8 корів, 16 овець, 4 кози, 51 свиня [43, арк. 95; 115, арк. 5]. У 1922 р. ферму створили у Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті у кількості 10 корів,

27 голів дрібної рогатої худоби [17, арк. 18, 27зв.; 71, арк. 870; 641; 664, с. 9.]. Ферми мали і деякі інші виші [12, арк. 5зв.; 13, арк. 9; 18, арк. 17; 38, арк. 6зв.; 48, арк. 7; 67, арк. 60, 64; 71, арк. 870; 74, арк. 414; 121, арк. 72; 156, арк. 409зв.; 160, арк. 17; 433, с. 84; 688, с. 21; 846, с. 44].

Водночас, у роботі ферм у перші роки десятиліття, виникало чимало проблем, насамперед, не вистачало коштів для купівлі фуражу. Наприклад, у Мигійському СГТ у лютому 1922 р. для того, щоби врятувати більшу частину худоби, вимушені були виміняти на соломі 15 корів. Через недостатність харчування тоді загинули 11 коней і 2 корови, яких практично годували лише однією соломою [23, арк. 376]. Через неврожай 1921 року позбувся частини поголів'я молочної худоби, свиней і майже всіх коней і Херсонський СГТ [815, с. 21]. На законодавчому рівні не було закріплено існування таких ферм. Тому мали місце випадки, коли місцеві земельні відділи намагалися забрати худобу [115, арк. 5; 223, арк. 29, 39, 100-101зв., 105; 229, арк. 144].

Низка архівних документів свідчать про роботу ферм у 1925-1926 н.р., зокрема про кількість поголів'я (див. додаток У). Флагманом тут був профільний Харківський зоотехнічний технікум.

Частина сільськогосподарських ЗВО мали свої допоміжні підприємства, з яких найбільш поширеними були млини. Так, Одеський СГІ [144, арк. 7] і Харківський геодезично-землеустрійний інститут започаткували парові млини [148, арк. 12], а Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут [139, арк. 8] і Волинський СГТ – водяні [142, арк. 8]. Такі ж підприємства працювали в інших вишах [3, арк. 7; 111, арк. 68; 113, арк. 1; 147, арк. 8; 215, арк. 12; 230, арк. 20]. У Новополтавському єврейському СГТ функціонували також сироварня, виноробня, пекарня, маслозавод, перевійка зерна [143, арк. 7]. Крім того, у Харківському геодезично-землеустрійному інституті була сукновалка [148, арк. 12], Полтавському СГТ – виноробня [752, с. 12.], Сутиському – цегельня [146, арк. 19].

Окремі сільгоспвиші створювали пасіки. У Білоцерківському [38, арк. 210] і Полонському СГТ у 1923 р. пасіки налічували по 60 вуликів [521]. Розведенням пасік займалися також інші аграрні заклади [3, арк. 7; 13, арк. 9; 29, арк. 87; 36,

арк. 5; 62, арк. 258; 74, арк. 629; 121, арк. 72; 146, арк. 19; 752, с. 17; 815, с. 24; 846, с. 50].

Прибутки вишам приносили фруктові сади, теплиці, виноградники [12, арк. 5зв.; 13, арк. 9; 29, арк. 87; 36, арк. 5; 74, арк. 629; 125, арк. 212; 139, арк. 8; 146, арк. 19; 521; 815, с. 24]. При Харківському СГІ у 1927-1928 н.р. розпочала свою роботу консервна фабрика [112, арк. 20]. У деяких ЗВО вели рибне господарство [12, арк. 5зв.; 139, арк. 8; 521].

Вищезазначені підприємства приносили навчальним закладам певні прибутки. Наприклад, у Київському СГІ у 1925 р. чисті прибутки становили 16270 руб., у 1926 р. – 14983, у 1927 р. – 26465, у 1928 р. – 47214 [547]. У 1923 р. ферма Майнівського СГТ принесла прибуток – 17573 руб., видатки становили 13221, у 1924 р. – відповідно 13940 і 12831, у 1925 р. – 16052 і 12516, у 1926 р. – 33219 і 27482, у 1927 р. – 35008 і 26609 [688, с. 21]. Паровий млин Одеського СГІ у 1925-1926 н.р. давав прибуток – 7499 руб. Видатки становили 7302 руб. [144, арк. 7]. Тоді ж чистий прибуток водяного млину Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту складав 1984 руб., ставу – 811 руб., саду – 190 руб. [139, арк. 8].

Навчально-допоміжні господарства обслуговував господарсько-технічний персонал, який не був сталим і майже щороку оновлювався [70, арк. 7зв.; 91, арк. 5зв., 53зв.]. Загалом, у 1923 р. в інститутах персонал виробництва налічував 261 особу, а в технікумах – 474 [166, арк. 57]. У додатку Ф покажемо кількісний склад господарсько-технічного персоналу в окремих інститутах і технікумах.

Наявних кадрів працівників виробництва не вистачало. Наприклад, з Кам'янець-Подільського СГІ повідомляли, що у 1921-1922 н.р. наявні робітники покривали лише 20% необхідної робочої сили [215, арк. 20зв.]. Найбільш цінних кадрів намагалися переманити до інших міст [229, арк. 137].

Зважаючи на малочисельність господарського персоналу, керівництво невеличких закладів, як робочу силу, залучало до роботи у господарствах переважно на безоплатній основі студентів і викладачів. Задля цього у вишах створювали колективні господарства, метою яких визначалися матеріальне забезпечення викладачів, службовців і студентів, підготовка відповідних

«економічних умов для нормальної роботи інституту» [209, арк. 21; 226, арк. 58; 230, арк. 21-22, 73; 237, арк. 1; 278, с. 276; 440; 532, с. 48-49].

Викладачів і студентів ділили на три відділи, що мали структуру робітничих бригад. За їх членами закріплювали певні ділянки, де вони відпрацьовували встановлену кількість годин. Кожний член мав визначений мінімум. Наприклад, у Кам'янець-Подільському СГІ, з 1 квітня по 1 жовтня 1921 р. викладачі мали відпрацювати по 8 год. на тиждень, студенти 9-го триместру – 9 год., 7-8-го – 12 год., 4-6-го – 14 год., 1-3-го – 18 год., службовці канцелярії, бібліотеки, семінарів – 12 год., штатні працівники господарства – 48 год. З 17 жовтня 1921 р. по 1 квітня 1922 р. – відповідно 6, 6, 8, 10, 12, 8, 48 год. [217, арк. 5; 219, арк. 28; 227, арк. 1; 235, арк. 105]. У деяких навчальних закладах молодь трудилася понад 8 год. Наприклад, у Харківському зоотехнікуму влітку 1924 р. робочий день студента становив 10 год. [22, арк. 28].

Частина сільгоспвишів у перші роки десятиліття у своїх господарствах, не маючи матеріальних ресурсів на оплату праці найманих працівників, орієнтувалися лише на робочу силу студентів [17, арк. 16, 18; 76, арк. 6; 815, с. 24]). У другій половині 20-х рр. становище поліпшилося і більше використовували кваліфіковані кадри [752, с. 17-18].

Робочу силу студентів широко залучали під час посівних кампаній. Так, з Харківського СГІ повідомляли, що восени 1921 р. студентство обробило і засіяло 60 дес. озимини, зорало 140 дес., провело самий необхідний ремонт будівлі слюсарно-ковальської майстерні [14, арк. 26]. У Красноградському СГТ під час посівної кампанії навчальний процес припиняли до закінчення робіт. Студентів часто використовували для робіт, що вимагали високої кваліфікації, наприклад, оранка трактором, молотьба молотаркою тощо [69, арк. 181]. Такі роботи виконувала молодь інших вишів [21, арк. 5; 23, арк. 438; 38, арк. 33; 213, арк. 44].

Водночас, не всі селяни серйозно сприймали студентів як кваліфіковану силу [403]. У «колективах» деяких вишів якість роботи була не належною. Так, у 1922-1923 н.р. з Кам'янець-Подільського СГІ повідомляли: «Що до культур, які обробляли власними силами СГІ, а саме кукурудзи, буряків, проса і гречки, то

кукурудза не обіцяє врожаю зерна з-за несвоєчасної її обробки, гречка і просо загинули з-за пізнього посіву і не зовсім відповідної обробки ґрунту. Буряк цілком знищений совкою» [248, арк. 31зв.].

У більшості випадків студенти плати за роботу не одержували. Натомість, вони безкоштовно харчувалися [69, арк. 181; 88, арк. 5зв.]. У Київському СГІ у 1926 р. харчовий день студента у Голосієві становив 83 коп., Глибокій Долині – 63 коп., Грушках – 40 коп., у 1927 р. – відповідно 54,4 коп., 66,3 коп., 56,5 коп. [864, с. 16.]. Водночас, з Одеського СГІ повідомляли, що житлові приміщення господарств, у яких проживали студенти і робітники були у незадовільному стані. Часто вони спали на розбитих ліжках і мішках [71, арк. 466]. У Кам'янець-Подільському СГІ молодь обтяжувалася виробничою роботою, насамперед, через відсутність керівництва та технічну необладнаність господарства [70, арк. 50].

Таким чином, у 20-ті рр. ХХ ст. одним із першорядних завдань сільськогосподарських вишів було забезпечення їх навчальними приміщеннями і гуртожитками, оскільки державні надходження були не достатніми. Упродовж десятиліття існувала потреба у розширенні навчальних площ. Лише декілька закладів мали достатні площі. Поступово формувалася матеріальна база допоміжних закладів. Зокрема, зростало обладнання кабінетів і лабораторій, бібліотечні фонди, створювалися навчально-дослідні підрозділи – дослідні поля, розплідники, вегетаційні будинки, ботанічні сади, музеї. Досить складно було забезпечити студентів житлом. Виші організовували підсобні господарства, у частині з яких вирощували високопродуктивні сорти, тваринницькі ферми. Досить часто у них у якості робочої сили використовували студентів і викладачів.

5.2. Стан забезпечення стипендіями і зарплатами, харчування, медичне обслуговування. Дозвілля студентів

Одним із пріоритетних завдань більшовицької влади декларувалося поліпшення умов життя і навчання студентів, що було необхідною умовою у розв'язанні проблеми «пролетаризації» вишів. У листопаді 1920 р. відповідно до постанови Укрголовпрофосвіти студенти сільськогосподарських закладів вищої

освіти отримували посилене грошове фінансування, для них відкривали додаткові їдальні [750, с. 143]. Декретом РНК УСРР від 31 травня 1921 р. ці навчальні заклади забезпечувалися за основною трудовою нормою. Крім того, їм дозволяли організовувати виробничі комуни і споживчі товариства [210, арк. 6].

2 вересня 1922 р. постановою ВУЦВК було запроваджено державні і господарські стипендії [699, с. 617]. У 1922-1923 н.р. студентам сільськогосподарських інститутів і технікумів виплачували 650 стипендій [164, арк. 119], у 1923-1924 н.р. – 1240 [825, с. 81]. У 1926-1927 н.р. державні допомоги отримували 46,8% молоді інститутів, 27,4% – технікумів [289, с. 32]. У 1927-1928 н.р. стипендіальне забезпечення мали 32,4% студентів технікумів. Що стосується інститутів, то маємо загальні дані по інститутах і робітфаках (стипендіями забезпечили всіх робітфаківців). Вони становили 72,9% [563, с. 10]. У 1928-1929 н.р. стипендії виплачували 45% студентів [258, арк. 68], у 1929-1930 н.р. – 62,3% [644, с. 201]. Останній показник пояснюється тим, що того року у сільськогосподарські виші мобілізували на навчання понад 200 студентів-комуністів («парттисячники»), яких в обов'язковому порядку забезпечували стипендіями [744, с. 266].

Що стосується окремих начальних закладів, то, наприклад, в Київському СГІ у 1923-1924 н.р. стипендію отримували 17,8% студентів [37, арк. 19зв], у 1925-1926 н.р. – 17,6% [83, арк. 79], 1928-1929 н.р. – 61,5% [423], Харківському – у 1923 р. – 54,1% [366, с. 104], у 1924 р. – 66,7% [858, с. 64], у 1925-1926 н.р. – 89,1% [90, арк. 53зв]. В останні показники з високою долею ймовірності включено, окрім студентів, ще й робітфаківців. В Одеському СГІ у 1925-1926 н.р. державною допомогою забезпечили 70,5% студентів [90, арк. 131зв], у 1926-1927 н.р. – 84,1% [67, арк. 126], Кам'янець-Подільському СГІ – у 1924-1925 н.р. – 44,4% [67, арк. 18зв.], у 1926-1927 н.р. – 65,2% [70, арк. 127], у Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті – у 1924-1925 н.р. – 18,2% [67, арк. 65зв], у 1926-1927 н.р. – 23,4% [67, арк. 109 зв], Харківському ветеринарному – у 1924-1925 н.р. – 30,7% [67, арк. 208зв], у 1925-1926 н.р. – 25,4% [90, арк. 19зв.; 119,

арк. 10], у 1926-1927 н.р. – 19,4% [67, арк. 229], Харківському геодезично-землеустрійному – у 1926-1927 н.р. – 29,9 % [66, арк. 91].

Розбіжності у цих показниках пояснюються, насамперед, особливостями подачі статистичних даних. Вищі показники включають в себе дані про слухачів робітфаків і колишніх робітфаківців, що навчалися на основних курсах. Всіх їх держави повністю забезпечувала стипендіями. Натомість, кількість студентів інших категорій, що отримували державні допомоги, була набагато меншою.

Технікуми значно поступалися інститутам щодо стипендіального забезпечення (див. додаток X). Це було пов'язано, насамперед, з тим, що у них навчалися поодинокі робітфаківці, яких, як вже зазначалося, забезпечували державною допомогою на 100%.

Поступово збільшувався розмір стипендії у 1923 р. середній її розмір у закладах вищої освіти республіки становив 12 руб. [494, с. 23], у 1927-1928 н.р. – 24 руб. 30 коп. [172, арк. 66; 509, с. 6], у 1923-1930 н.р. – 48 руб. 60 коп. [644, с. 202]. Щодо студентів сільськогосподарських вишів, то вони наряду з молоддю індустріально-технічних інститутів, отримували найвищі державні допомоги (у 1929-1930 н.р. – 41-55 руб.) [171, арк. 36]. В інших вишах ця сума становила 35-38 руб. [644, с. 202]. Водночас, розмір стипендій не задовольняв елементарних потреб студентів [694, с. 357]. Через це значна частина молоді, особливо та, яка мала постійну роботу, не поспішала кидати роботу і йти навчатися. Якщо у 1929-1930 н.р. місячний зарібок робітника становив 85 руб. [171, арк. 36], то стипендія, як вже зазначалося, була лише 41-55 руб. Після всіх відрахувань на руки молодь отримувала лише 10-12 руб. [457]. Водночас, у ряді випадків ці мізерні стипендії виплачувалися не в повному обсязі або затримувалися [105, арк. 13; 455].

Відповідно до рішення політбюро ЦК КП(б)У від 21 липня 1922 р. встановлювалися господарські стипендії, розмір яких у 2-3 рази перевищував державні і становив 35-45 руб. [732, с. 185]. Такі допомоги виплачували студентам низки вишів [67, арк. 208зв.; 68, арк. 99зв., 147зв.; 70, арк. 265зв.; 76, арк. 5зв.; 89, арк. 338зв.; 419; 609, с. 44; 856, с. 75]. Студентство отримувало також

стипендії від різних органів (державних установ, профспілок тощо) [44, арк. 5; 66, арк. 175; 67, арк. 126, 208зв.; 68, арк. 99зв.; 70, арк. 148, 265зв.; 90, арк. 198зв.; 91, арк. 55зв., 161зв., 205 зв.; 92, арк. 9зв., 130 зв.; 366, с. 104; 846, с. 46; 858, с. 64].

Кращим студентам виплачували персональні (іменні) стипендії [578].

Мали місце випадки, коли викладачі, техперсонал вдавалися до гуманних кроків, щоб допомогти студентам і частину зарплати відраховували на стипендії [78, арк. 32; 803, с. XVIII]).

Нестача стипендій змушувала керівництво вишів достроково припиняти заняття з правом здачі заліків чи екзаменів екстерном, наприклад, у 1921-1922 н.р. у Харківському зоотехнічному технікумі [23, арк. 436]. Не достатньо було стипендій і в інших вишах [74, арк. 626; 177, арк. 64а.; 815, с. 26], що ставило під загрозу всі заходи щодо «пролетаризації» навчальних закладів.

На початку 20-х рр., не зважаючи на скрутне матеріальне становище студентів, для них запровадили плату за навчання. Упродовж десятиліття її розмір змінювався декілька разів. У 1922-1923 н.р. плата становила від 50 до 100 руб. [19, арк. 3; 34, арк. 4]. Водночас, у зв'язку з важким матеріальним становищем молодь сплачувала значно менші суми [21, арк. 3зв]. В Одеському СГІ 161 студента звільнили від плати, а 314 вносили по 12 руб. [20, арк. 6]. На той час уніфікованих норм оплати за навчання не було.

Починаючи з 1923-1924 н.р., обкладення студентів платою, їх розподіл по категоріям регулювали нормативно-правові акти [277]. У залежності від розміру плати студентів розподіляли на категорії, кількість яких була не уніфікована. Так, у Сутиському СГТ студенти першої категорії (9 осіб) платили по 4 руб., другої (5) – 8 руб., третьої (7) – по 15 руб. [74, арк. 816]. У Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті [67, арк. 65зв], Херсонському [70, арк. 265зв], і Чернігівському СГТ [88, арк. 20зв], Харківському зоотехнічному технікумі було по 4 категорії [70, арк. 225зв], а у Волинському СГТ – 5 [76, арк. 6], Харківському ветеринарному інституті [39, арк. 88] і Київському СГІ – по 6 [37, арк. 250].

29 листопада 1925 р. з'явилася нова інструкція, яка регламентувала плату за навчання в інститутах і технікумах у 1925-1926 н.р. Від плати за навчання

звільняли студентів-держстипендіатів, молодь «пролетарського складу», членів КНС, демобілізованих червоноармійців, безробітних осіб, які проводили педагогічну і наукову роботу, інвалідів війни і праці [53, арк. 461-462; 315, с. 73, 98]. У відповідності до цих правил формувався розмір плати за навчання [89, арк. 305зв.; 93, арк. 67зв., 268]. 11 листопада 1926 р. оприлюднили ще одну інструкцію, яка внесла певні зміни до нарахування розміру плати за освітні послуги [322]. Відповідно до цього нормативно-правового акту 6 студентів Одеського СГІ платили 21-40 руб., 1 – понад 40 руб. [67, арк. 126]. В Ерастівському СГТ до 20 руб. вносили 14 осіб, 21-40 руб. – 1, понад 40 руб. – 1 [90, арк. 4] і т.д. [66, арк. 116; 70, арк. 148, 242].

Низка архівних документів свідчать про відсотки студентів, які вносили плату за навчання (див. додаток Ц). Дані додатку свідчать, що з кожним роком зменшувалась кількість платників. Це було пов'язано з тим, що вищезазначені інструкції збільшували кількість пільгових категорій, що звільнялися від плати за навчання.

Запровадження плати за навчання було малоефективним засобом, зважаючи на малозабезпеченість студентів. Так, в Одеському СГІ у 1923-1924 н.р. план виконали лише на 51,4% [48, арк. 78], Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті – у 1924-1925 н.р. – 67% [67, арк. 65зв], Майнівському СГТ – 6% [74, арк. 414]. Частина студентів, не маючи змоги заплатити за навчання, відпрацьовували визначені суми на полях і городах своїх навчальних закладів [19, арк. 2зв.; 49, арк. 3].

Частину студентів через неможливість внести плату покидали навчання. Так, у 1924-1925 н.р. з Київського ветеринарного-зоотехнічного інституту через невнесення плати відрахували 22 особи [68, арк. 66]. Змушена була покинути навчання і частина молоді інших вишів [187, арк. 8; 521; 662].

Найважче у той період було студентам, які мали сім'ї. Наприклад, у Харківському СГІ у 1924-1925 н.р. одружених було 274 із 854 наявних студентів [70, арк. 185зв.-186], у 1925-1926 н.р. – відповідно 283 і 769 [90, арк. 53], Київському – у 1925-1926 н.р. – 192 і 508 [90, арк. 198], Одеському – у 1924-

1925 н.р. – 128 і 317 [70, арк. 18зв], у 1925-1926 н.р. – 84 і 309 [90, арк. 131]. Значно менше сімейних студентів було у технікумах [70, арк. 228; 88, арк. 22зв.; 91, арк. 7, 55, 84, 109, 163, 205].

На початку 20-х рр. через господарську розруху складним було становище професорсько-викладацького складу. Порівняно краще жилося лише відомим професорам, які отримували суттєву державну допомогу. Решта викладачів відчували матеріальну незахищеність [879, с. 13], особливо в роки голоду 1921-1923 рр. Зокрема, у Кам'янець-Подільському СГІ з 1 квітня 1921 р. і до кінця року не видавали зарплату. Академпайок (зерно, мука, картопля) надавали не регулярно, а за червень, липень, листопад викладачі взагалі нічого не отримали. За грудень пайок надали у лютому 1922 р., що призводило до систематичного голодування [211, арк. 51; 230, арк. 73зв]. У 1921-1922 н.р. харчовий пайок видавався на 25% [620, с. 175].

У той важкий час, викладачів змушували займатися поряд із навчальною роботою ще й важкою фізичною працею на полях і городах, що виснажувало сили персоналу. Наслідком цього були хвороби чи смерть викладачів [213, арк. 35; 230, арк. 73 зв.; 276, с. 182], які значною мірою спричинили матеріальні негаразди. У звіті Кам'янець-Подільського СГІ за 1921-1922 н.р. зазначалося, що «тільки надзвичайні відданість академперсоналу, технічного персоналу та студентства, тільки любов до молодого інституту й віри в його будучину й віра в те, що Інститут потрібний для розвитку агрікультури на Поділлі, врятували інститут від руїни і занепаду». Взимку 1922 р. виш отримував допомогу лише від міськвиконкому, бо Центр фактично припинив фінансування. Губвиконком справами СГІ не цікавився й ігнорував неодноразові звернення колективу вишу. Зокрема, лист переданий через політкомісара С. Чалого взагалі загубили. Через це викладачі і техперсонал залишилися на зиму без взуття і одягу. Мануфактуру привезену з Харкова, яка їм призначалася, розподілили ще й між студентами і працівниками допоміжного господарства [230, арк. 74].

У наступні місяці становище суттєво не змінилося. З 1 січня по 1 червня 1922 р. зарплату виплатили лише за перші три місяці. Академпайок видавали

нерегулярно. Жирів і мила взагалі не видавали, а цукру – по 1 фунту. У червні пайок становив лише 20 гр. мішанини [215, арк. 10зв.-11зв.]. У 1922-1923 н.р. харчовий пайок видавали на 60%, а грошове утримання – 40-50%. Через це чимало викладачів змушені були шукати заробіток за межами вишу [620, с. 175]. У 1923 р. у записці політкомісара вишів Кам'янець-Подільського йшлося про те, що викладачі СГІ отримували меншу зарплату ніж учителі трудових шкіл, які були на місцевому бюджеті [240, арк. 11]. У 1928 р. з флагмана аграрної вищої освіти – Харківського СГІ, повідомляли, що через не високі зарплати викладачі підпрацьовували в інших вишах та установах [112, арк. 17зв].

У Харківського зоотехнікуму наприкінці 1921 р. припинили видавати академпайок, а зарплата виплачувалась із затримкою, що змушувало викладачів шукати роботу на стороні [23, арк. 423]. Труднощі із виплатою зарплати у вишах мали місце і у наступні після голоду роки [53, арк. 209; 75, арк. 45].

Матеріальна незабезпеченість стала причиною великої плинності викладацького складу. Так, у 1927-1928 н.р. з 220 штатних викладачів інститутів залишили роботу 66, у технікумах – відповідно 175 і 60. У тому році у технікумах вдалося заповнити лише 49 вакансій [576, с. 39].

Покращення матеріального становища викладачів намітилося лише наприкінці десятиліття. Цьому сприяла постанова ЦВК СРСР від 1 жовтня 1929 р. про підвищення зарплати викладачів сільськогосподарських закладів вищої освіти [744, с. 266; 831, с. 165].

Досить гостро стояло питання з харчуванням студентів, яке не могло не відчувати катастрофічних наслідків голоду 1921-1923 рр. 12 серпня 1921 р. на засіданні колегії Укрголовпрофосвіти УСРР розглянули заяви політкомісарів УСРР про голодування студентів [9, арк. 11 зв.]. Для поліпшення становища органи державної влади запровадили дворазове місячне забезпечення продовольчими пайками. Загалом, їхня енергетична цінність складала 500-840 ккал (для здорового молодого організму необхідно було вживати 2-2,5 тис. ккал) [720, с. 70]. Варто пам'ятати, що студенти часто поєднували навчання з важкою фізичною роботою, що, у свою чергу, потребувало посилення раціону.

Складним було питання з харчуванням навіть в одному із флагманів аграрної освіти – Харківському СГІ. Норми пайків знижувалася: у жовтні 1921 р. сумарно між студентами розподіляли 1600 пуд. продуктів, у листопаді – 1435, у грудні – 1280. М'яса і картоплі з листопада взагалі не отримували [14, арк. 25]. Не інакше як злочинною можна назвати діяльність студкому інституту, який у ті важкі часи, у грудні 1922 р. забув розподілити між студентами 1,2% продовольчих карток [581]. Опитування, проведене у 1923 р. у виші, показало, що 73% студентів були напівголодними, 10% – голодними, 17% – ситими [373]. З Кам'янець-Подільського СГІ у січні 1922 р. повідомляли, що виш від голоду рятувався городиною, зібраною у підсобному господарстві, а також 50-60 пудами кукурудзяного борошна, яке щомісячно отримували як орендна плата від Ріпинецького і Фрідровецького млинів. На січень вся городина була витрачена, а помол у млинах настільки зменшився, що вони навіть не могли виплатити податок. Тому виш змушений був за безцінок продавати худобу з ферми. Інститут змушений був закрити колективну їдальню, яка була «одиноким ратунком» для бідного студентства, відрядженого з різних куточків України [240, арк. 1].

У Київському СГІ через продовольчі труднощі кількість студентів у 1921-1922 н.р. зменшилась з 833 до 492 [24, арк. 157]. У Херсонському СГТ у першому півріччі 1921-1922 н.р. до січня 1922 р. заняття хоч і відбувалися, але з великими перебоями. Починаючи з лютого у зв'язку з тим, що через важке матеріальне становище більшість студентів не могли прибути на навчання, заняття припинили. Через це навчальний рік не завершили і студентів всіх трьох курсів залишили на повторний курс навчання. Лише у серпні для студентів III курсу вдалося організувати прискоренні заняття і дати таким чином можливість до грудня 1922 р. закінчити технікум 16 студентам [815, с. 21]. Подібне мало місце і в інших вишах [23, арк. 423; 26, арк. 46; 202, арк. 9 зв.; 480, с. 88].

У наступні роки становище із харчуванням поліпшилося, але не суттєво [79, арк. 105 зв.].

Їдальні мали різні джерела фінансування. Наприклад, у 1924-1925 н.р. їдальня Одеського меліоративно-землеустрійного технікуму утримувалась за

рахунок губернського земельного управління [419]. Після ліквідації губерній цю допомогу припинили. Окружне земельне управління надавало мізерні кошти, яких було вкрай недостатньо [602]. У Полтавському СГТ їдальню утримували на кошти підсобного господарства [421].

Студенти Сутиського СГТ власними силами вирішили питання з харчуванням. Задля цього вони у листопаді 1925 р. створили кооператив «Поступ». Вартість харчування становили 6 руб. 50 коп. на місяць. Поза межами вишу за такий харч необхідно було заплатити 10-12 руб. [569]. На «товариських умовах» існувала їдальня і в Красноградському СГТ [70, арк. 162зв]. Дослідники О. Лаврут [720, с. 72], і В. Прилуцький зазначають, що ціни у студентських їдальнях були помірними. Зокрема, в Одеському СГІ у 1925-1926 н.р. місячне харчування становило 13 руб. [807, с. 91]. Зважаючи на вартість харчів у Сутиському СГТ, можна поставити під сумнів висновки цих істориків щодо помірних цін в Одесі.

Харчування молоді організовували і комітети поліпшення побуту студентів, зокрема у Кам'янець-Подільському СГІ. Щоправда, з цього вишу повідомляли, що через великі черги обід забирав багато часу, о 12 год. студенти змушені були покидати заняття і поспішати на обід, який розпочинався о 13 год., а завершувався о 15 год. [70, арк. 49].

Набагато кращим було харчування робітфаківців і випускників робітфаків, які були на повному державному забезпеченні [43, арк. 108зв.].

Для забезпечення молоді хлібом, молоком, цукром, тютюном, салом тощо при їдальнях відкривали буфети, які видавали молоді продукти на сніданок і вечерю [530, с. 80]. У їх роботі було чимало недоліків. Зокрема, 13 червня 1924 р. колектив Ерастівського СГТ висловив недовіру директору Л. Етьєну у зв'язку з підняттям цін в буфеті вище ринкових, що призвело до недоїдання студентами та виникнення туберкульозу [61, арк. 22]. У буфеті Кам'янець-Подільського СГІ панувала антисанітарія [580].

У 20-ті рр. поряд із недостатнім забезпеченням продуктами, бракувало також взуття і одягу, інших товарів широкого вжитку [25, арк. 93; 79, арк. 105зв.; 183,

арк. 13; 526]. З Кам'янець-Подільського СГІ повідомляли, що праця на виробництві викликала передчасне зношування одягу і взуття, що стало причиною зменшення продуктивності праці студентів, які намагалися берегти одяг і взуття [70, арк. 49].

Матеріальні негаразди спричинили погіршення здоров'я студентської молоді. Так, проведений у 1927-1928 н.р. медичний огляд показав, що у Кам'янець-Подільському СГІ хворими були 44,4% студентів, з яких 9,4% хворіли на бронхіт, 10,9% – неврозні хвороби, 14,5% – анемію, 0,7% – туберкульоз і т.д. [694, с. 356]. У Київському СГІ у 1929 р. анонімне анкетування показало, що хворими себе визнали 50,4% студентів. Серед причин погіршення здоров'я – перевтома, незадовільне харчування, низька якість продуктів [457].

Проблеми зі здоров'ям мали також студенти інших вишів [70, арк. 229; 88, арк. 24; 185, арк. 73]. Частина студентів через проблеми зі здоров'ям змушені були кидати навчання [185, арк. 113зв.].

Медичну допомогу надавали переважно в амбулаторіях. Так, в Уманському СГТ у перші роки десятиліття існувала лікарня, яку у серпні 1922 р. трансформували в амбулаторію, при якій працювала аптека [21, арк. 102 зв.]. Студенти Красноградського СГТ одержували медичну допомогу у робітничих поліклініках («Робмед») [476].

Не значну частину хворих забезпечували курортно-санаторним лікуванням. Наприклад, у Київському СГІ у 1929 р. на курорти відправили 35 студентів, у будинки відпочинку – 53, хоча потребували санаторно-курортного лікування загалом 174 особи [407; 519].

Для уникнення поширення епідемічних хвороб при гуртожитках створювали лазні і пральні [1, арк. 16 зв.; 53, арк. 32].

У сільськогосподарських вишах та за їх межами створювали різні організації для допомоги найбільш дієвими були профспілки, які боролися за поліпшення житлових та побутових умов, медичне обслуговування, відпочинку, стипендіального забезпечення [286, с. 49]. Практичну роботу проводили економічні комісії [694, с. 356] і виконавчі бюро

пролетарського студентства вишів, які започатковували каси взаємодопомоги, студентські кооперативи, майстерні з ремонту взуття, лазні [708, с. 42], організовували благодійні вечори [78, арк. 158, 171, 178]. Матеріальну допомогу молоді видавали адміністрації вишів [74, арк. 816].

У деяких вишах студенти організовувалися у житлово-побутові комуни, завданнями яких оголосили «виховання, психологічний злам, практичний досвід, як жити, як організувати і як будувати великі с.-г. комуни» [498].

У студентському середовищі розгорнули роботу комітети поліпшення побуту студентів. Один із них створили студенти Херсонського СГТ спільно з молоддю Херсонського ІНО і морського технікуму. Щоправда, комітет не зміг розгорнути активної роботи і обмежився розподілом коштів, які відпускалися деякими організаціями на допомогу молоді. Було організовано двотижневик допомоги студентству [708, с. 42; 428]. Студенти Донецького СГТ у 1925 р. організували благодійну студентську лотерею [443, с. 42].

Матеріальну і трудову допомогу молоді надавали каси взаємодопомоги (КВД). Зокрема, у 1922 р. її організували у Кам'янець-Подільському СГІ [436]. Члени КВД відраховували зі своїх стипендій 2% [806, с. 193]. У 1924 р. каса об'єднувала 441 особу. Того ж року через касу допомоги отримали 60% членів [436]. У 1927-1928 н.р. членами каси були 180 осіб. Упродовж року було видано 250 допомог [694, с. 354]. Такі ж каси працювали не менше як у 6 вишах [78, арк. 34; 301; 302; 396; 448, с. 82; 476; 609, с. 45; 615],

Економічні інтереси молоді відстоювали і студентські кооперативи. Зокрема, у вересні 1921 р. організували кооператив у Київському СГІ, баланс якого швидко зростав. На 1 січня 1922 р. він складав 6225 руб., 1 травня – 32586 руб., 1 серпня – 217842 руб., 1 жовтня – 1837202 руб., 1 листопада – 2257400 руб. Крім торговельної діяльності із забезпечення членів продуктами харчування та іншими товарами, кооператив опікувався роботою їдальні, яка працювала на засадах самоокупності. Працювали також перукарня, взуттєва майстерня, розгорнули книжкову торгівлю [396].

Частина студентів, насамперед нестипендіати для того, щоби елементарно вижити змушені були шукати можливості підзаробити. Так, у Харківському СГП у 1924-1925 н.р. із 854 студентів мали роботу 102 [70, арк. 185зв.-186 зв.]. У 1925-1926 н.р. підпрацьовували 109 із 1052 студентів [90, арк. 53 зв.]. В Уманському СГТ у 1926 р. на посадах лаборантів вишу працювали 29 студентів. Ще 40 студентів служили у воєнізованій охороні технікуму [846, с. 46]. З Херсонського СГТ повідомляли, що у 1923-1924 н.р. молодь, наймаючись на роботу, навантажувала іноземні пароплави зерном. Але через не повне навантаження штатних робітників-вантажників студентам почали відмовляти у роботі [70, арк. 268 зв.; 708, с. 42]. Поєднувала навчання з роботою також молодь низки інших вишів [26, арк. 46; 66, арк. 31 зв.; 67, арк. 48 зв., 210 зв.; 69, арк. 200 зв.; 70, арк. 18 зв., 227 зв., 228 зв.; 88, арк. 22 зв.; 89, арк. 219 зв.; 90, арк. 131 зв.; 91, арк. 7зв., 55 зв., 84 зв., 109 зв., 161 зв., 205 зв.; 609, с. 45].

Студенти, не зважаючи на матеріальну скруту, намагалися знайти вільний час для організації власного дозвілля, хоча можливості були дуже обмеженими. Зокрема, вони працювали у гуртках, де реалізовували свої творчі здібності. У не менш як в 11 вишах діяли літературні гуртки [2, арк. 29; 40, арк. 38зв.; 43, арк. 100; 70, арк. 111; 74, арк. 156, 618; 76, арк. 29; 156, арк. 94 зв., 397 зв.; 292, с. 195; 355; 404; 708, с. 41; 759, с. 102], а в Сутиському СГТ – гурток спілки селянських письменників «Плуг» [69, арк. 106].

Із гуртківцями проводилися заняття, на яких вони розглядали актуальні проблеми літератури, критики, читали власні твори, проводили диспути за участю авторів нових творів [74, арк. 618; 76, арк. 6зв.; 156, арк. 397 зв.; 397]. Основним методом роботи у гуртках була підготовка рефератів, які виголошувалися на засіданнях. Поряд з основними доповідачами були ще й співдоповідачі. Між ними організовували дискусії [40, арк. 38 зв.; 76, арк. 6 зв.], відбувалися літературні суди [74, арк. 156, 618]. Водночас, у січні 1928 р. секретний відділ ДПУ УСРР інформував про поширення серед гуртківців Уманського СГТ такого загрозливого явища для влади як «поклоніння есенінщини». Зазначалося, що у їхніх віршах спостерігалися песимістичні занепадницькі настрої щодо майбутнього

більшовицького режиму. Серед організованих диспутів найбільш запеклу дискусію викликав диспут про С. Єсеніна. Більшість виступаючих студентів захищали поета, а виступ завідувача відділу народної освіти Скуратівського, який «таврував» Єсеніна, супроводжувався свистом і криками [320, с. 252-253].

Популярністю серед студентства користувалися драматичні гуртки. Низка джерел повідомляють про роботу цих гуртків у 22 вишах [2, арк. 29; 26, арк. 46; 29, арк. 47, 134; 38, арк. 4; 40, арк. 78 зв.; 69, арк. 106; 70, арк. 111; 74, арк. 156, 483, 618, 816; 76, арк. 29, 101 зв., 103; 77, арк. 81; 78, арк. 33, 159; 90, арк. 9 зв.; 91, арк. 182 зв.; 93, арк. 22 зв., 173 зв., 217 зв.; 156, арк. 131 зв., 215 зв., 397 зв.; 185, арк. 82; 421; 708, с. 41; 480, с. 89; 521; 601, с. 44; 694, с. 355; 701, с. 159].

Регулярно проводилися репетиції [74, арк. 156; 156, арк. 131 зв.]. Основною формою роботи було проведення вистав. Так, гуртківці Кам'янець-Подільського СГІ з березня 1923 р. по березень 1924 р. поставили 12 вистав [292, с. 195] у 1924-1925 н.р. – 21 [70, арк. 111] у 1927-1928 н.р. – 6 [694, с. 355], Волинському СГТ – навесні 1924 р. – 3 [76, арк. 117] і т.д. [74, арк. 156; 618]. Більшість вистав приурочували революційним святкам та різним кампаніям [74, арк. 483; 76, арк. 63; 806, с. 190]. Прибутки від деяких вистав йшли на користь громадських організацій [694, с. 355].

У 15 вишах студенти працювали у складі хорових (співочих) гуртків [26, арк. 46; 38, арк. 466; 66, арк. 210; 74, арк. 157; 77, арк. 81; 78, арк. 33, 159; 90, арк. 9 зв.; 93, арк. 22 зв.; 156, арк. 96 зв.; 185, арк. 82; 355; 708, с. 41; 538, с. 45; 601, с. 44; 609, с. 45; 701, с. 159]. У Сутиському СГТ діяв вокально-музичний гурток [29, арк. 47; 69, арк. 106; 74, арк. 816]. Гуртківці влаштували концерти, більшість з яких були безкоштовними і приурочувалися державним і революційним святкам [70, арк. 158; 78, арк. 186; 89, арк. 242 зв.; 156, арк. 96 зв.].

Музичні гуртки працювали у 13 вишах [2, арк. 29; 29, арк. 31; 66, арк. 210; 69, арк. 106; 70, арк. 158; 74, арк. 157, 159, 618; 77, арк. 81; 90, арк. 9 зв.; 91, арк. 182 зв.; 156, арк. 96 зв., 131 зв., 215 зв.; 521; 538, с. 92; 601, с. 44]. У Кам'янець-Подільському СГІ діяв симфонічний оркестр [806, с. 190].

В деяких навчальних закладах повідомляли про практичну роботу цих гуртків. Так, в Уманському СГТ мали місце проблеми із забезпеченням музикантів відповідними інструментами. Тому студенти на заняттях використовували власні інструменти. Гуртківці виступали у підшефних селах та клубі вишу [74, арк. 157].

В декількох закладах діяли художні гуртки, [2, арк. 29; 79, арк. 28 зв.; 156, арк. 113 зв.].

Поширеною формою масової культурно-освітньої роботи були студентські вечори, які приурочували державним і революційним святкам, закінченню триместрів [40, арк. 38 зв.], суди-вечірки над бездіяльними студентами [88, арк. 44зв.]. Організовували також і благодійні вечірки, виручка від яких йшла на користь найбільш бідних студентів [156, арк. 186].

Для студентів організовували культпоходи у кіно та театри. Обстеження, проведене у 1929 р. у Київському СГІ, показало, що 686 студентів у театрі за триместр були 1-2 рази, в кіно – 3-4. Водночас, анонімне анкетування у цьому ж виші показало, що 161 студент регулярно вживав алкоголь, а 614 – палили. 120 студентів мали регулярні статеві стосунки, 397 – з перервами, 180 – випадкові. 34 студенти вступали у статеві стосунки з повіями, 290 – з близькими особами, 319 – з дружинами. В анкетах були і такі зізнання: «Живу випадково, переважно з чужими дружинами моїх близьких знайомих». Один із студентів жив з непманкою, яка фінансово йому допомагала [457].

Таким чином, упродовж десятиліття більшовицька влада декларувала поліпшення умов життя і навчання студентів. Зокрема, було запроваджено державні стипендії, якими забезпечили, насамперед, студентів, які у свій час навчалися на робітфаках. На початку 20-х рр. для студентів запровадили плату за навчання. Цей крок був малоефективним, зважаючи на малозабезпеченість молоді. Складним було становище професорсько-викладацького складу, які відчували матеріальну незахищеність. Незабезпеченість стала причиною їх великої плинності. Досить гостро стояло питання з харчуванням студентів, особливо у роки голоду 1921-1923 рр. Матеріальні негаразди спричинили

погіршення їхнього здоров'я. Молодь, не зважаючи на матеріальну скруту, намагалася знайти вільний час для організації власного дозвілля.

Висновок до розділу

Упродовж десятиліття, незважаючи на декларативні заяви режиму про необхідність матеріального забезпечення аграрних вишів, йому так і не вдалося повною мірою реалізувати свої плани. Державні надходження на вищу освіту були не достатніми. Упродовж десятиліття існувала потреба у розширенні навчальних площ. Це стосувалося і провідних вишів, особливо Харківського СГІ. Частина сільськогосподарських вишів змушені були ділити навчальні площі з іншими навчальними закладами. Сільськогосподарські заклади вищої освіти поступово формували мережу кабінетів і лабораторій, бібліотеки, які використовували різні шляхи для комплектування своїх фондів. У них діяли навчально-дослідні підрозділи: дослідні поля та розплідники, вегетаційні будинки, контрольно-насінневі станції, клініки, ботанічні сади, музеї. Досить складно було забезпечити студентів житлом. Причому проблеми з поселенням студентів мали як інститути, так і технікуми. Частину викладачів і службовців забезпечили службовими квартирами або кімнатами в гуртожитках. Хронічною проблемою у студентських помешканнях були їхня перевантаженість. Навчальні корпуси і гуртожитки у перші роки десятиліття потерпали через відсутність опалення і освітлення. Виші організовували підсобні господарства, найпотужніші з яких функціонували у Київському і Одеському СГІ. Частина вишів формували свої тваринницькі ферми, інші допоміжні підприємства (млини, сироварні, виноробні, пекарні, маслозавод, пасіки), які приносили вишам певні прибутки. Наявних кадрів працівників виробництва не вистачало. Через це, як робочу силу, залучали до роботи у господарствах студентів і викладачів, а в деяких з них орієнтувалися виключно лише на робочу силу як кваліфіковану силу. У більшості випадків вони плати не отримували і працювали за харчі.

Упродовж 20-х рр. держава не достатньо забезпечувала молодь стипендіями. Стовідсотково державні допомоги отримували лише студенти, які у свій час

навчалися на робітфаках, або самі робітфаківці. Натомість, кількість студентів інших категорій, що отримували стипендії, була значно меншою. Розмір стипендій не задовольняв елементарних потреб студентів. Мали місце випадки, коли викладачі, техперсонал вдавалися до гуманних кроків, щоб допомогти студентам і частину зарплати відраховували на стипендії. Одним із малоефективних засобів влади було запровадження плати за навчання. Частину студентів через неможливість внести плату покидали навчання. Найважче у той період було студентам, які мали сім'ї. Складним було становище професорсько-викладацького складу, які відчували матеріальну незахищеність особливо в роки голоду 1921-1923 рр. Академпайки видавали нерегулярно. Зарплата виплачувалась із затримкою, що змушувало викладачів шукати роботу на стороні. Матеріальна незабезпеченість стала причиною великої плинності викладацького складу. Досить гостро стояло питання з харчуванням студентів, які, як і викладачі, не могло не відчувати катастрофічних наслідків голоду 1921-1923 рр. У наступні роки становище із харчуванням поліпшилося, але не суттєво. Набагато кращим було харчування робітфаківців і випускників робітфаків, які були на повному державному забезпеченні. У 20-ті рр. поряд із недостатнім забезпеченням продуктами, бракувало також взуття і одягу. Матеріальні негаразди спричинили погіршення здоров'я студентської молоді. Не значну частину хворих забезпечували курортно-санаторним лікуванням

У сільськогосподарських вишах та за їх межами створювали різні організації для допомоги найбільшій частині студентів (профспілки, економічні комісії, виконавчі бюро пролетарського студентства, комітети поліпшення побуту студентів, каси взаємодопомоги, студентські кооперативи). Студентство, не зважаючи на матеріальну скруту, намагалося знайти вільний час для організації власного дозвілля. Зокрема, вони працювали у гуртках (літературних, драматичних, хорових, музичних, художніх), організовували студентські вечори, культпоходи у кіно та театри.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і вирішення наукової проблеми, що виявляються у комплексному і всебічному аналізі становища сільськогосподарських закладів вищої освіти в умовах формування тоталітарної системи, негативного впливу цього явища на розвиток аграрних вишів. Використання наукової літератури, наявних архівних джерел, періодики, опублікованих різноманітних документальних збірників, залучення комплексу принципів і загальнонаукових та спеціально-наукових методів історичного пізнання забезпечили виконання поставлених завдань і уможливають такі висновки.

1. Окремі аспекти даної проблеми досліджували радянські, зарубіжні та сучасні українські вчені. Більшість з них вивчали загальноукраїнський аспект. Утім вони не проаналізували діяльність сільськогосподарських закладів вищої освіти. Поза їх увагою залишилося ще чимало нез'ясованих питань, пов'язаних з навчальною, науковою і громадсько-політичною діяльністю та їхнім матеріальними становищем.

2. Упродовж 1920-х рр. сільськогосподарські виші формувалися в умовах більшовицького режиму, що, звісно, не могло не позначитися на їхній діяльності. Майбутні агрономи вищу аграрну освіту здобували в сільськогосподарських, ветеринарних, зоотехнічних, землеустрійних інститутах і технікумах, які на той час мали статус закладів вищої освіти. До кінця десятиліття деякі технікуми припинили своє існування, або були реорганізовані в інститути. З проведенням політики уніфікації системи освіти, яку розпочали у 1929-1930 н.р., технікуми змінили свій статус із вищих на середні спеціальні навчальні заклади.

Прикметною рисою того періоду була суцільна більшовицька ідеологізація життя вишів, зокрема, їм присвоювали імена видатних революціонерів, державних і партійних діячів. Передбачалося, що ці заклади мали очолювати віддані державі і партії особи. Поряд з ректорами (директорами) інститутів та керуючими технікумів відповідальність за ідеологічну складову у їхній роботі

несли і політкомісари, на яких покладалася контролююча функція, а також колегіальні органи.

3. Партійно-радянський апарат значну увагу приділяв пролетаризації вищої школи, взявши за основу класовий підхід у формуванні студентського контингенту, відповідно до якого під час вступних кампаній, які постійно контролювала місцева партійна номенклатура, перевагу надавали пролетарським верствам населення. У першій половині досліджуваного десятиліття впровадили новацію в комплектуванні студентського загалу: зарахування здійснювалося через систему відряджень на навчання партійними, комсомольськими, профспілковими, військовими організаціями, комітетами незаможних селян. Особливістю вступу до аграрних вишів була регламентація прийому до них, насамперед, селян, а після задоволення їх місцями – жителів міст. Крім того, виші поповнювали і т. зв. 25-тисячники (робітники, яких мобілізували на навчання у вишах). У середині 1920-х рр. відрядження скасували, натомість запровадили куріальну систему, яка зберігала класовий принцип комплектування студентства. Водночас, за інтелігенцією, службовцями і підприємцями, які до того формально не могли потрапити до вишів, закріплювалося фіксоване представництво серед першокурсників. Аналіз джерел засвідчує, що досить часто плани прийому сільськогосподарські ЗВО, як провідні, так і провінційні, не виконували. Не випадково, що за середніми показниками наповнюваності сільгоспвиші поступалися більшості закладам вищої освіти УСРР. Серед студентів-аграрників домінували селяни, що мали стати «матеріалом» для формування «нової» сільської інтелігенції, соціально та ідеологічно лояльної до влади. Одним із пріоритетів партійних органів було комплектування вишів комуністами і комсомольцями. У 1920-х рр. їхній відсоток серед студентства був незначним (у 1923 р. комуністи становили 9,9%, у 1929 р. – 12,5%). Абсолютну більшість становили безпартійні хлопці та дівчата. Практично до кінця десятиліття більшовикам так і не вдалося забезпечити серед студентів аграрних вишів чисельне домінування комуністів і комсомольців. Упродовж досліджуваного періоду збільшилася кількість представників титульного етносу – українців, які у

студентському середовищі чисельно переважали. Серед національних меншин найчисельніші групи становили росіяни і євреї. Значна частина молоді мали значний життєвий і виробничий досвід. За статтю абсолютна більшість була за чоловіками.

4. Влада проводила роботу щодо формування ідеологічно прихильної до неї професорсько-викладацької корпорації, оскільки у цьому напрямку пануючий режим мав суттєві проблеми. Внаслідок воєнних дій 1914-1920 рр., приходу до влади більшовиків, частина викладачів покинули стіни вишів і емігрувала, або переїхала в інші місцевості, де було більш спокійніше. Деяких фахівців, насамперед, учасників національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., влада не допускала до викладання, побоюючись, що вони принесуть у виші ворожу ідеологію. Водночас, нові кадри, які були б віддані більшовикам, підготувати не встигли. Тому доводилося співпрацювати зі старими кадрами. Упродовж десятиліття виявлено велику плинність викладацьких кадрів, що, звісно, негативно позначалося на ході навчального процесу. До недоліків можна віднести і не достатній фаховий рівень частини викладачів, через що керівництво вишів вимушене було застосовувати практику запрошення на роботу викладачів-сумісників, які, у свою чергу, не могли повністю віддатися справі на новому місці через поєднання обов'язків.

Під домінуючим ідеологічним впливом правлячої партії більшовиків перебувала навчальна робота. Їхня політика диктувалася необхідністю побудови ідеологічно спрямованого навчального процесу. Через це особлива увага приділялася викладанню суспільно-політичних дисциплін, які визначалися як один із найважливіших шляхів ідейного виховання молоді. Щоправда, у порівнянні з іншими типами вишів у аграрних закладах відсоток ідеологічних дисциплін у навчальних планах був незначним. Особливий акцент робився на витриманість навчальних планів і програм у більшовицькому дусі. Водночас, суттєвим недоліком планів була їхня нестабільність і не продуманість. До цього додавалися часті мобілізації студентів на різні роботи, зайнятість викладачів-сумісників, відсутність чітких меж початку і закінчення навчального року, а

відтак і триместрів, що досить часто призводило до не виконання навчальних планів.

Позитивне значення мало запровадження у вищій освіті українізаційних процесів. Зростала, хоч і повільно, кількість українізованих сільгоспвишів. У них реалізація політики українізації наштовхувалася на опір зрусифікованої професури. У зв'язку з з напруженою міжнародною обстановкою, можливістю військового конфлікту посилилося військово-масове виховання студентської молоді через запровадження допризовної військової підготовки. Навчально-методичну роботу регулювали предметні (циклові) і факультетські комісії. Модернізувалися методи навчання: якщо у перші роки десятиліття викладання велося переважно лекційним методом, то з 1924-1925 н.р. почали використовувати активні методи навчання (лекційно-реферативний, лабораторний, дальтон-план). Їх впровадження викликало неабияку дискусію. Суттєвим недоліком дальтон-плану була матеріальна незабезпеченість навчального процесу, що призвело до зниження показників успішності, а відтак і «другорічництва». Слабкою була трудова дисципліна частини студентів, основною причиною чого була матеріальна незабезпеченість, через що вони змушені були поєднувати навчання з роботою. Пропускали заняття і окремі викладачі.

Неоднозначною була науково-дослідна та дослідно-експериментальна робота. З одного боку, частина викладачів працювали у складі науково-дослідних кафедр і наукових шкіл Є. Вотчала, О. Палладіна, О. Янати, О. Соколовського, О. Душечкіна, Є. Алексєєва, М. Єгорова, Ю. Ланге та ін., редагували наукові збірки своїх вишів. З іншого боку, до НДР було залучено незначну кількість науково-педагогічних працівників. Це ж стосується і студентської НДР. Вона концентрувалася, насамперед, у гуртках. Кращі гуртківці продовжували навчання у семінарах вищого типу, головною метою яких була підготовка асистентів і аспірантів кафедр. Найбільш здібних випускників рекомендували на навчання в аспірантурі.

Відповідно до навчальних планів проводилися безперервні виробничі практики, під час яких студенти засвоювали техніку господарства, вивчали окремі сільськогосподарські роботи експериментальними методами, спостерігали за процесом виробництва і брали участь у його плануванні. Щорічно виникали проблеми із місцями для проведення практики, частина студентів-практикантів відчували матеріальні труднощі. Невід'ємною частиною підготовки фахівців було проведення екскурсій. Після завершення освітньої підготовки випускників направляли на стажування у кооперативні чи державні сільськогосподарські підприємства, де вони демонстрували на практиці здобуті теоретичні знання і виконували дипломні роботи. Після проходження стажування кваліфікаційні комісії видавали їм відповідні документи про здобуття фаху. Для забезпечення села більшою кількістю сільськогосподарських кадрів створювалися також спеціальні короткотермінові курси спеціалістів, запровадили екстернат. Все ж і після цих заходів підготовлених кадрів не вистачало для повного забезпечення потреб сільського господарства.

5. Однією із форм масової цілеспрямованої політико-виховної роботи у вишах була діяльність у них осередків КП(б)У і ЛКСМУ, які створювалися для посилення контролю над суспільством і поширення впливу більшовицької партії. Вони прагнули домінувати у навчальних закладах, через що нерідко втручалися у діяльність правлінь та комітетів, намагалися контролювати кадрові зміни, провокували конфліктні ситуації з ректорами тощо. На початку десятиліття вони боролися із впливом не більшовицьких політичних партій. Для теоретичного засвоєння ідей більшовизму створювалася мережа гуртків. Партійні та комсомольські осередки започатковували гуртки ідеологічного спрямування, на заняттях яких студенти підвищували свій політичний рівень та свідомість, практично окреслювалися шляхи поширення марксистсько-ленінських ідей та пропаганди серед населення. Молодь залучали до антирелігійної пропаганди, соціалістичного змагання, до участі у відзначенні державних свят та загальнодержавних кампаніях.

Важливою складовою життя вишів була громадська діяльність, яка базувалася на ідеологічних настановах партії. Одним із пріоритетів влади було встановлення контролю над органами студентського самоврядування і профспілковими організаціями, які відстоювали навчальні, соціально-економічні й побутові інтереси студентів, незалежно від їх соціального походження і політичних поглядів. Щоправда, останні змушені були виконувати вказівки партійних структур, керувалися інтересами адміністрації вишів і НКО УСРР. Під диктатом режиму були і осередки добровільних товариств культурно-освітнього спрямування («Тсоавіахім», МОДР, «Товариство допомоги жертвам революції», «Друзі дітей», «Культзмичка», «Геть неписьменність»). Виші публікували свої газети і журнали, у яких висвітлювалися участь молодіжних організацій у пролетаризації інститутів та технікумів, проведення громадсько-політичної і навчальної роботи тощо.

Пролетаризація сільськогосподарських вишів забезпечувалася також т.зв. «чистками», у ході яких відраховували студентів «контрреволюційного» напрямку, а також студентів, батьки яких не належали до робітничо-селянського середовища. Успішність молоді, рівень її освітньої підготовки до уваги не брали. Частина викладачів і студентів не були згодні з політикою правлячого режиму і виявляли опозиційність. Водночас, всіх учасників навчального процесу мобілізували для участі у мітингах, на яких «викривали ворогів народу», що проходили за сфабрикованими радянськими органами гучними політичними справами.

6. Влада насаджувала у країні змодельовані нею ж швидкі і болісні соціально-економічні перетворення, у реалізації яких, поряд з іншими, брали участь викладачі і студенти. Основний тягар у проведенні агрономічно-просвітницької і практичної роботи ліг на плечі студентства. Молодь, виконуючи ідеологічні настанови партії, брала участь у колективізації індивідуальних селянських господарств, хлібозаготівлі, ліквідації «куркульства як класу». Студентів залучали до лісонасаджень, протруєння насіння на посів, створення прокатних пунктів, затруєння польових шкідників, проведення польових робіт, пов'язаних із

посівною і збиральницькою кампаніями, до практичної показової роботи. Агрономічна пропаганда відбувалася через організацію лекцій, доповідей, бесід, консультаційні заходи, організацію довгострокових і короткострокових сільгоспкурсів, сільськогосподарських зимових шкіл, гуртків, дитячих клубів тощо. Крім того, майбутні агрономи шефствували над робітниками, місцевими установами і закладами, підрозділами Червоної армії, брали участь у ліквідації неписьменності серед дорослого населення.

7. Більшовицька влада декларувала свою постійну турботу про матеріальне забезпечення аграрних вишів. Однак реалізувати свої плани їй так і не вдалося. Асигнованих державою коштів було вкрай недостатньо. Через це частина закладів сільгоспосвіти організовувала власні підсобні господарства, тваринницькі ферми, інші допоміжні підприємства, які приносили певні прибутки. Більшість вишів мали потребу у розширенні навчальних площ. Зростала кількість кабінетів і лабораторій. Водночас, часто їхнє обладнання було недостатнє. Через це викладачі змушені були використовувати свої власні фонди підручників і посібників, інструменти, колекції. Певну увагу керівництво вишів приділяло комплектуванню бібліотек. Мали місце непоодинокі випадки, коли книги закупляли за власні кошти студентів. У вишах діяли навчально-дослідні підрозділи (дослідні поля та розплідники, вегетаційні будинки, контрольні-насіневі станції, молочні ферми, клініки, ботанічні сади, музеї), у яких молодь проходила виробничі практикуми.

Критичною була справа із забезпеченням житлом як студентів, так і викладачів та управлінців. Мізерними були стипендії студентів, які видавалися за принципом їхнього соціального походження. У першу чергу, ними забезпечувалися комуністи і випускники робітфаків. Поодинокі студенти отримували господарські стипендії. Розмір допомоги не задовольняв елементарних потреб студентів. До того ж їх становище погіршило запровадження плати за навчання. Складним було становище професорсько-викладацького складу, які відчували матеріальну незахищеність, особливо під час голоду 1921-1923 рр., що стало причиною великої плинності кадрів.

Складно було забезпечити студентів харчуванням, які, як і викладачі, не могли не відчувати катастрофічних наслідків голодних років. Набагато кращим було харчування робітфаківців і випускників робітфаків, які були на повному державному забезпеченні. Бракувало також взуття, одягу, товарів широкого вжитку. Злиденні умови життя молоді негативно позначалися на стані їхнього здоров'я. Медичну допомогу їм надавали у студентських поліклініках і амбулаторіях. Застосовувалося санаторно-курортне лікування.

Важливе значення для поліпшення умов життя та праці молоді мала діяльність різних економічних організацій (профспілки, економічні комісії, виконавчі бюро пролетарського студентства, комітети поліпшення побуту студентів, каси взаємодопомоги, студентські кооперативи). Через важкі матеріальні умови життя досить одноманітним було дозвілля молоді, чільне місце в якому займала гурткова робота. Студентство працювало у складі літературних, драматичних, хорових, музичних, художніх гуртків, організовувало вечірки, брало участь у культпоходах у кіно та театри.

Таким чином, вивчення проблеми становлення й розвитку державної політики 1920-х рр. щодо системи вищої аграрної освіти УСРР застерігає нас від повторення тих негативних процесів, які відбувалися у цей період. Водночас, фактологічний матеріал, теоретичні обґрунтування, узагальнення і висновки, які містяться у роботі сподіваємося прислужаться для написання ґрунтовної праці з вищої аграрної освіти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

1. Центральний державний архів вищих органів влади і

управління України, м. Київ

Ф. 2. Кабінет Міністрів України. 1918-1999 рр.

Оп. 2.

1. Спр. 461. Листування з Наркомосом УРСР і центральними установами України про поширення сітки учбових закладів, їх фінансування та по інших питаннях. 11 вересня 1922 р. – 17 грудня 1923 р., 358 арк.
2. Спр. 478. Листування з Наркомосвітою УРСР про фінансування укомплектування викладацького складу, відкриття учбових закладів. Заяви викладачів інститутів та матеріали до них про дозвіл на закордонні відрядження. 31 січня – 28 грудня 1922 р., 252 арк.

Ф. 166. Міністерство освіти України. 1917-2000 рр.

Оп. 1.

3. Спр. 1072. Матеріали про створення та відкриття сільськогосподарських інститутів, агрономічних шкіл, сільськогосподарських курсів (постанови РНК УСРР, виписи з постанов Наркомосу Миколаївського губревкому, доповідні записки та листування з губвідділами Наросвіти на місцях). 23 квітня 1920 р. – 12 листопада 1921 р., 104 арк.
4. Спр. 1077. Учбові плани сільськогосподарських вузів УСРР. 28 вересня 1920 р. – 2 серпня 1921 р., 28 арк.
5. Спр. 1078. Учбові плани сільськогосподарських технікумів УРСР. 15 грудня 1921 р., 18 арк.
6. Спр. 1082. Матеріали про роботу Ново-Олександрівського інституту сільського господарства і лісоводства. 16 квітня 1920 р. – 8 листопада 1921 р., 331 арк.
7. Спр. 1092. Списки та автобіографії професорсько-викладацького складу і студентів Харківського ветеринарного інституту та листування з ним про штати, фінансування та інш. 15 квітня – 22 жовтня 1920 р., 160 арк.

Оп. 2.

8. Спр. 26. Звіти Наркомосу УСРР про стан освіти і культурно-масової роботи на Україні. Листування з Всеукраїнською Академією наук з фінансових питань. Статистичні відомості про склад учнів та викладачів учбових закладів Запорізької, Катеринославської та Чернігівської губернії. 1 січня – травень 1921 р., 64 арк.
9. Спр. 233. Протоколи засідань колегії Головпрофосу УСРР за 1921 р. (оригінали) в IV томах (т. 1). Списки співробітників Головпрофосу УСРР на серпень 1921 р. 2 серпня – 30 серпня 1921 р., 20 арк.
10. Спр. 234. Протоколи засідань Колегії Головпрофосу за 1921 р. (оригінали) в IV томах (Т. 2). Серпень-вересень 1921 р., 18 арк.
11. Спр. 343. Анкетні відомості про стан Вонесенського залізничного і сільськогосподарського технікуму на 5. V. 1921 р. 5 травня 1921 р., 3 арк.
12. Спр. 386. Матеріали про роботу сільськогосподарських учбових закладів Запорізької губернії (звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, кошториси, статистичні відомості). Списки викладачів Ногайського агрономічного технікуму та Сокирянської професійно-агрономічної школи на червень 1921 р. 6 травня – 7 вересня 1921 р., 52 арк.
13. Спр. 391. Матеріали про організацію та роботу Чугуївського сільськогосподарського технікуму, Липковатівської і Ракитянської сільськогосподарських шкіл Харківської губернії (звіти, доповідні записки, виписи з протоколів, учбові плани, програми, кошториси. Список викладачів Липковатівської сільськогосподарської школи на 2 липня 1921 р.). 3 червня – 29 грудня 1921 р., 99 арк.
14. Спр. 478. Матеріали про організацію роботи науково-дослідної кафедри неорганічної хімії при Харківському інституті народної освіти (звіти, доповіді, записки, операційні плани, кошториси). 17 жовтня 1921 р. – 26 жовтня 1925 р., 72 арк.
15. Спр. 1064. Матеріали про стан учбово-виховної роботи в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті ім. К. Маркса і робітфаку при

- ньому, Інституті народної освіти в 1921/22 – 1922/23 навч. рр. (протоколи, звіти, доповіді, плани, відомості, списки професорів, викладачів, студентів цих учбових закладів). 17 листопада 1923 р. – 21 березня 1924 р., 348 арк.
- 16.Спр. 1066. Доповідь про стан учбової роботи Кам'янець-Подільського агрономічного технікуму та відомості про склад викладачів і перереєстрація студентів цього технікуму. 15 грудня 1922 р. – 1 серпня 1923 р., 46 арк.
17. Спр. 1078. Матеріали про стан учбово-виховної роботи Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту за 1922/23 – 1923/24 навчальні роки /протоколи, звіти, доповіді, відомості, списки викладачів/. 14 грудня 1922 р. – 30 жовтня 1924 р., 68 арк.
18. Спр. 1092. Доповідь про стан учбової роботи Луганського сільськогосподарського технікуму та відомості про переєстрацію студентів цього технікуму. 15 грудня 1922 р. – 27. 12. 1923 р.
19. Спр. 1098. Анкетні відомості про стан Могилів-Подільського сільськогосподарського технікуму на I. XII. 1922 р. – I. X. 1923 р. і матеріали до них. 15 січня 1922 р. – 27 жовтня 1923 р., 31 арк.
20. Спр. 1108. Звіт про політичну роботу та анкетні відомості про стан Одеського інституту сільського господарства за осінній триместр 1922 р. і цифровий звіт про прийом студентів до цього інституту в 1923/24 навчальному році. 22 серпня 1922 р. – 24 листопада 1923 р., 55 арк.
- 21.Спр. 1132. Матеріали про учбово-виховну роботу Уманського сільськогосподарського технікуму за 1921/22 – 23/24 навчальні роки (циркуляр, протоколи, звіти, плани відомості списки викладачів, студентів). 14 грудня 1922 р. – 23 грудня 1924 р., 222 арк.
- 22.Спр. 1144. Матеріали про учбово-виховну роботу Харківського зоотехнічного технікуму за 1922/23 – 23/24 навчальні роки (циркуляр, звіти, зведення, відомості, план, списки студентів). 14 червня 1922 р. – 26 листопада 1924 р., 53 арк.
- 23.Спр. 1435. Протоколи засідань комісій по перереєстрації студентів, звіти, доповіді про діяльність сільськогосподарських технікумів Укрголовпрофосу за

- 1921/22 р. та їх учбові плани, програми, кошториси на 1922/23 р. Списки викладачів Вовчанського, Херсонського, Ерастівського сільськогосподарських технікумів та студентів Мигейського сільськогосподарського, Ново-Московського лісного технікумів на 1.08.22 р. 24 березня – 5 грудня 1922 р., 555 арк.
- 24.Спр. 1449. Звіти про діяльність за 1922 р. учбові плани, списки професорсько-викладацького складу Кам'янець-Подільського, Київського, Одеського сільськогосподарських інститутів, Київського ветеринарно-зоотехнічного та Харківського геодезично-землеупорядницького інститутів. 8 травня – 30 грудня 1922 р., 250 арк.
- 25.Спр. 1463. Матеріали про стан та учбову освітню роботу Київського сільськогосподарського інституту в 1922/23 н.р. (протоколи, звітна доповідь, доповідні записки, кошториси, відомості, акти, листування, списки викладачів, студентів). 2 грудня 1922 р. – 28 грудня 1923 р., 129 арк.
- 26.Спр. 1472. Матеріали про стан учбово-освітню роботу Одеського сільськогосподарського інституту за 1921/22 – 23/24 н.р. учбові плани, доповідні, кошториси, анкетні відомості, листування, список викладачів. 22 грудня 1922 р. – 2 січня 1924 р., 65 арк.
- 27.Спр. 1481. Доповідні записки Харківського сільськогосподарського інституту про матеріальний стан інституту і робфаку при ньому за 1921-22 рр. та листування з ним з цього питання та про учбово-наукову роботу в інституті. Списки професорсько-викладацького складу інституту на 1. XI. 22 р., викладачів робфаку на 15. X. 23 р. 16 листопада 1922 р. – 6 лютого 1924 р., 358 арк.
28. Спр. 1482. Матеріали про стан учбової роботи Харківського ветеринарного інституту в 1922 р. (довідні записки, кошториси, відомості, листування, списки викладачів). 2 січня – 28 грудня 1922 р., 135 арк.

Оп. 3.

29. Спр. 206. Річні звіти Київського інженерно-меліоративного технікуму Сутиського і Херсонського сільськогосподарських технікумів та Одеського сільськогосподарського інституту (1923-1924 рр.), 164 арк.
30. Спр. 214. Річний звіт про роботу Маслівського сортівниче-насіннєвого технікуму за 1923-24 рр. 1 жовтня 1923 р. – 1 жовтня 1924 р., 133 арк.
31. Спр. 260. Цифровий звіт про прийом та статистичні відомості про склад переєстрацію студентів, анкета загальних відомостей Бобровицького сільськогосподарського технікуму. 30 березня – 17 листопада 1923 р., 24 арк.
32. Спр. 277. Звіти про роботу та статистичні відомості про склад студентів, протоколи засідань комітету та анкета загальних відомостей Єлисаветградського сільськогосподарського технікуму, списки викладачів. 5 жовтня 1923 р. – 16 травня 1924 р., 39 арк.
33. Спр. 279. Звіт про прийом студентів та статистичні відомості про їх склад; анкета загальних відомостей Єрастівського сільськогосподарського технікуму за 1923/24 учбовий рік. 2 жовтня 1923 р. – 29 жовтня 1924 р., 77 арк.
34. Спр. 286. Анектні відомості про стан учбової роботи Золотоношського агрономічного технікуму Полтавської губернії 1921/22, 22/23 навч. році та зведення про переєстрацію студентів. 28 квітня – 4 червня 1923 р., 30 арк.
35. Спр. 342. Статистичний звіт Могилів-Подільського сільськогосподарського технікуму про прийом студентів у 1923/24 навч. році та відомості про переєстацію студентів. 17 серпня 1923 р. – 24 жовтня 1924 р., 8 арк.
36. Спр. 378. Звіт про прийом студентів та статистичні відомості про їх склад і переєстрацію. Анкета загальних відомостей Сутиського сільськогосподарського технікуму ім. Т. Шевченка 1923/24 учбовий рік. 31 серпня – 6 листопада 1923 р., 64 арк.
37. Спр. 595. Матеріали про стан і роботу Київських Політичного сільськогосподарського інститутів/звіти про роботу та прийом студентів, статистичні відомості про штати, переєстрацію і склад студентів, учбові плани та інше. Списки викладачів. 18 вересня 1923 р. – 24 червня 1924 р., 271 арк.

38. Спр. 634. Матеріали про стан і роботу вищих і середніх учбових закладів сільськогосподарської освіти, звіти, учбові плани, кошториси витрат, баланси, описи майна, відомості про урожай та ін. 12 січня – 28 липня 1923 р., 223 арк.
39. Спр. 635. Матеріали про роботу сільськогосподарських інститутів протоколи, штати, учбові плани і програми. 5 грудня 1923 р. – 24 грудня 1924 р., 121 арк.
40. Спр. 644. Матеріали про роботу Білоцерківського сільськогосподарського технікуму/доповідь, звіти, кошториси видатків, програма робіт та листування про передачу технікуму парку «Олександрія» учбові плани, надсилку різних відомостей, державні іспити та інше. 22 грудня 1923 р. – 31 грудня 1924 р., 40 арк.
41. Спр. 649. Листування з Єрастівським сільськогосподарським технікумом про поїздки студентів в Москву на сільськогосподарську виставку. 31 серпня – 4 вересня 1923 р., 2 арк.
42. Спр. 653. Відомості про стан земельних участків Золотоношського агрономічного технікуму. 21 вересня 1923 р., 2 арк.
43. Спр. 655. Матеріали про роботу Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту (звіти, протоколи, кошториси видатків, списки викладачів та листування про штати надсилку різних відомостей та інше). 17 листопада 1923 р. – 30 грудня 1924 р., 170 арк.
44. Спр. 658. Звіти про роботу за 1922 р. цифрові звіти про прийом у 1923/24, 1924/25 учбових роках. Зведення і загальні відомості про учнівський склад і штати та іменний список студентів Київського сільськогосподарського інституту. 2 березня – 9 березня 1923 р., 69 арк.
45. Спр. 661. Матеріали про стан та роботу Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту (протоколи, звіти, кошториси витрат, відомості про штати, списки викладачів та листування з цих питань). 23 січня – 13 грудня 1923 р., 145 арк.
46. Спр. 662. Матеріали про роботу Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту (доповіді, протоколи, акти, учбові плани, програми, пояснюючі записки та листування про надсилку різних відомостей, забезпечення коштами на утримання). 8 вересня 1923 р. – 23 грудня 1924 р., 225 арк.

47. Спр. 675. Матеріали про стан і роботу Мигейського сільськогосподарського кооперативного технікуму (протоколи, накази, операційний план, кошториси видатків, пояснюючі записки, зведення про склад і перереєстрації студентів). 17 березня – 26 листопада 1923 р., 154 арк.
48. Спр. 683. Матеріали про роботу Одеського сільськогосподарського інституту (звіти, учбові плани, програми, акти, відомості про штати, список студентів і викладачів та листування про наділення земельними участками забезпечення коштами на харчування і одяг студентів та інше). 18 жовтня 1923 р. – 18 грудня 1924 р., 108 арк.
49. Спр. 698. Матеріали про стан і роботу Сутиського сільськогосподарського технікуму (доповіді, звіти, статут, учбові плани і програми, план земельних участків кошториси витрат, оборотні відомості, операційні плани та списки викладачів). 5 вересня – 17 грудня 1923 р., 40 арк.
50. Спр. 701. Матеріали про стан і роботу Уманського сільськогосподарського технікуму (протоколи, звіти, доповідні записки, накази, кошториси витрат, баланси, учбові плани та листування про фінансування, звільнення від податків, надсилку різних відомостей, учнівський склад, штати та інше). 6 січня – 27 грудня 1923 р., 161 арк.
51. Спр. 702. Матеріали про стан і роботу Харківського ветеринарного інституту (протоколи, накази, звіт, доповідна записка, відомості про штати, списки викладачів та листування про надсилку різних відомостей, особистий склад викладачів і студентів, надрукування статей в журналі «Ветеринарное дело» забезпечення коштами на виплату зарплати та інше). 5 січня – 31 грудня 1923 р., 97 арк.
52. Спр. 705. Річний звіт про роботу за 1922-1923 навчальний рік, учбові плани, списки викладачів та листування з Херсонським сільськогосподарським технікумом про надсилку відомостей, зміну учбових планів, надання коштів на закупку реманенту та забезпечення насінням для посіву. 25 травня – 20 грудня 1923 р., 18 арк.

Оп. 4.

53. Спр. 112. Матеріали про стан та роботу сільськогосподарських технікумів України (плани, програми, огляди, відомості, листування, посвідчення та списки співробітників). 28 червня 1924 р. – 23 лютого 1926 р., 629 арк.
54. Спр. 121. Листування з центральними та місцевими радянськими установами та учбовими закладами про стан та поліпшення культурно-освітньої роботи професійно-технічної та сільськогосподарської освіти на Україні. Список стажерів Харківського ветеринарного інституту на січень 1925 р. 24 грудня 1924 р. – 14 квітня 1925 р., 775 арк.
55. Спр. 229. Звіти, анкетні відомості про стан та діяльність Херсонського сільськогосподарського технікуму за 1922 р. та зведення про переєстрацію, прийняття студентів в 1923/24 навч. році. 3 січня – 15 лютого 1924 р., 26 арк.
56. Спр. 476. Матеріали про діяльність відділу сільськогосподарської освіти Укрголовпрофосу та стан і розвиток сільськогосподарської освіти на Україні (постанови, обіжники, плани робіт, звіти, відомості, мережа учбових закладів). 2 лютого 1924 р. – 1 лютого 1925 р., 379 арк.
57. Спр. 478. Матеріали про стан та роботу сільськогосподарських технікумів (програми та навчальні плани, звіти, доповідні записки і статистичні відомості, листування. Списки викладачів і студентів). 14 березня – 24 грудня 1924 р., 113 арк.
58. Спр. 482. Протоколи засідань Комітету та матеріали обстеження Волинського сільськогосподарського технікуму. 17 вересня – 20 грудня 1924 р., 62 арк.
59. Спр. 483. Звіт Волинського агрономічного технікуму та листування з ним про оплату викладачам. 24 січня – 22 жовтня 1924 р., 12 арк.
60. Спр. 488. Протоколи засідань комітету, накази, учбові програми, списки викладачів і студентів та інші матеріали Єлисаветградського сільськогосподарського технікуму. 21 лютого – 31 серпня 1924 р., 168 арк.
61. Спр. 489. Учбові програми, виписи з протоколів засідань комітету та правління Єрастівського сільськогосподарського технікуму та листування з

ним про призначення викладачів, складання планів і програм, надсилку відомостей про роботу. 5 квітня – 8 грудня 1924 р., 70 арк.

62. Спр. 513. Протоколи засідань правління, накази доповіді, звіти, списки викладачів та студентів Уманського сільськогосподарського технікуму. 14 січня – 25 грудня 1924 р., 319 арк.
63. Спр. 515. Матеріали про стан та роботу Харківського геодезичного та землепорядного інституту і 2-х річних курсів при ньому (положення, протоколи, акт обстеження відомості, листування. Список викладачів курсів). 18 січня 1924 р. – 15 січня 1925 р., 106 арк.

Оп. 5.

64. Спр. 33. Виписки з протоколів засідання президії ВУЦВК та листування з ним про увічнення пам'яті Гната Михайличенка і Нероновича та про забезпечення пенсіями родин загиблих членів уряду України тт. Нероновича, Михайличенка, слинько і Шахрая. 15 квітня – 15 листопада 1925 р., 24 арк.
65. Спр. 258. Статистичні відомості про стан та розподіл студентів вузів і технікумів України на початок 1925/26 учбового року. 1925-1926 рр., 148 арк.
66. Спр. 279. Річні звіти середніх та вищих сільськогосподарських закладів України про їх роботу за 1924/25, 1925/26, 1926/27 учбові роки. 19 вересня 1925 р. – 24 січня 1928 р., 247 арк.
67. Спр. 280. Річні звіти вищих та середніх сільськогосподарських та ветеринарних учбових закладів України про їх роботу за 1924/25, 1925/26, 1926/27 учбові роки. Листопад 1925 р. – січень 1928 р., 269 арк.
68. Спр. 281. Річні звіти вищих та середніх сільськогосподарських вузів України про їх роботу за 1924/25, 1925/26, 1926/27 учбові роки. Листопад 1925 р. – січень 1928 р., 188 арк.
69. Спр. 282. Річні звіти сільськогосподарських та ветеринарних вищих і середніх учбових закладів та вечірних робітничих технікумів України про їх роботу за 1924/25, 1925/26, 1926/27 учбових роках. Листопад 1925 р. – січень 1928 р., 210 арк.

70. Спр. 300. Річні звіти Одеського інституту народного господарства, Харківського сільськогосподарського інституту, зоотехнікуму, Херсонського держсаду про їх роботу за 1924/25, 1925/26, 1926/27 учбові роки. Листопад 1925 р. – січень 1928 р., 308 арк.
71. Спр. 538. Матеріали про стан та роботу сільськогосподарських інститутів в Україні (протоколи, накази, звіти, доповіді, доповідні записки, учбові плани, програми, кошториси в III-х томах. Списки викладачів Одеського СГІ, студентів Харківського ветеринарного інституту, закінчивших інститут у 1923/24 учбовому році та студентів цього інституту I триместру 1925 р.). 2 січня – 12 червня 1925 р., 910 арк.
72. Спр. 539. Матеріали про стан та роботу сільськогосподарських інститутів України (протоколи, накази, звіти, доповіді, доповідні записки, учбові плани, програми, кошториси, статистичні відомості). Т. II. Списки студентів Харківського ветеринарного інституту, закінчивших інститут в 1925 р. та відомість на виплату заробітної плати викладачам Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту за листопад 1924 р. 15 травня – 2 листопада 1925 р., 936 арк.
73. Спр. 540. Матеріали про стан та роботу сільськогосподарських інститутів України (протоколи, накази, звіти, доповіді, доповідні записки, учбові плани, програми, кошториси, статистичні відомості). 31 жовтня – 30 грудня 1925 р., 540 арк.
74. Спр. 541. Матеріали про стан та роботу сільськогосподарських технікумів України (протоколи, накази, звіти, доповіді, доповідні записки, плани, програми, кошториси). 2 лютого – 13 травня 1925 р., 837 арк.
75. Спр. 543. Матеріали про стан та роботу сільськогосподарських технікумів України (протоколи, накази, звіти, доповіді, доповідні записки, плани, програми, кошториси, статистичні відомості). 4 серпня – 22 листопада 1925 р., 887 арк.
76. Спр. 549. Річні звіти Волинського агрономічного технікуму про його роботу за 1923/24 та 1924/25 учбові роки. Березень 1925 р., 138 арк.

77. Спр. 550. Річні звіти Ерастівського сільськогосподарського технікуму про його роботу за 1923/24, 24/25 – 1925/26 учбовий рік., 133 арк
78. Спр. 551. Річні звіти Житомирського землеустрійного технікуму про його роботу за 1923/24, 1924/25 учбові роки. 1925-1926 рр., 240 арк.
79. Спр. 553. Річні звіти Червоноградського сільськогосподарського технікуму про його роботу за 1924/25 учбовий рік. 1925 р., 118 арк.
80. Спр. 554. Учбові плани, програми сільськогосподарських інститутів України на 1925/26 учбовий рік. Червень-грудень 1925 р., 131 арк.
81. Спр. 555. Учбові плани, програми сільськогосподарських технікумів України на 1925/26 учбовий рік. 1925 р., 122 арк.
82. Спр. 556. Учбові плани, програми сільськогосподарських технікумів України на 1925/26 учбовий рік. Травень 1925 р. – листопад 1926 р., 133 арк
83. Спр. 628. Положення та інструкції ВЦРПС про організацію пролетарського студентства, правила перевodu, відновлення в правах і відпусках студентів, про діловодство і архіви Наркомосу УСРР, відомості про студентів-стипендіатів та постанови урядових установ з цього приводу. Інструкція Наркомосу УСРР про плату за навчання в профшколах. 28 вересня 1925 р. – 22 лютого 1926 р., 145 арк.
84. Спр. 743. Інформаційні відомості науково-дослідної кафедри організації лісного господарства при Харківському сільськогосподарському інституті про її роботу 1924/25 р. 23 жовтня 1925 р., 4 арк.
85. Спр. 761. Протокол засідання Київського сільськогосподарського інституту про будівництво помешкання для лісового факультету. Звіти кафедри рільництва та рослинознавства при Київському сільськогосподарському інституті про її роботу за 1923, 1924/25 рр. та листування з Херсонським сільськогосподарським технікумом про прийом Лисогоріва стажором-аспірантом на кафедру загального рослинознавства в м. Києві. 14 березня 1925 р. – 5 лютого 1926 р., 17 арк.
86. Спр. 860. Річний звіт Харківського зоотехнікуму про його роботу за 1924/25 р. 1925 р., 99 арк.

87. Спр. 923. Матеріали щодо складання перспективного плану сільськогосподарської освіти Наркомосу УСРР (протоколи, доповіді, статистичні відомості, таблиці, операційні плани). 19 листопада – 12 грудня 1925 р., 153 арк.
88. Спр. 1188. Річний звіт Чернігівського сільськогосподарського технікуму та фінансовий звіт Одеського інституту за 1924/25 р. 9 грудня 1925 р. – 18 жовтня 1926 р., 287 арк.
- Оп. 6.**
89. Спр. 192. Річні звіти вищих і середніх учбових закладів промислово-індустріальної і сільськогосподарської освіти про їх фінансово-матеріальний стан та учбово-виховну роботу за 1925/26 навчальний рік і матеріали до них. Грудень 1926 р. – червень 1927 р., 364 арк.
90. Спр. 193. Річні звіти вищих і середніх учбових закладів промислово-індустріальної і сільськогосподарської освіти про учбово-виховну роботу за 1925/26 і 1926/27 навчальні роки і матеріали до них. Жовтень 1926 р. – жовтень 1927 р., 248 арк.
91. Спр. 194. Річні звіти сільськогосподарських технікумів про учбово-виховну роботу за 1925/26 навчальний рік. Листопад 1926 р. – січень 1927 р., 230 арк.
92. Спр. 198. Річні звіти технікумів сільськогосподарської освіти про їх стан та навчально-виховну роботу за 1924/25 і 1926/27 навчальні роки. 7 січня 1926 р. – 16 січня 1928 р., 274 арк.
93. Спр. 223. Річні звіти вищих і середніх учбових закладів сільськогосподарської освіти про їх стан та учбово-виховну роботу за 1925-26 навчальний рік і матеріали до них. Жовтень 1926 р. – жовтень 1927 р., 372 арк.
94. Спр. 236. Звіти вищих і середніх учбових закладів сільськогосподарської освіти про прийом і склад студентів в 1926/27 навчальному році. Вересень 1926 р. – лютий 1927 р., 153 арк.
95. Спр. 479. Протоколи засідань правління Харківського ветеринарного інституту. Список членів комітету інституту. 3 жовтня 1925 р. – 28 січня 1926 р., 34 арк.

96. Спр. 480. Список професорсько-викладацького складу Харківського геодезичного інституту на 1925/26 навчальний рік. 30 січня 1926 р., 1 арк.
97. Спр. 481. Листування з Одеським сільськогосподарським інститутом про затвердження професорсько-викладацького складу на 1925/26 навчальний рік та перевод і зарахування до інституту бувшого Чернігівського агротехнікуму Примакова Г. 11 січня – 4 лютого 1926 р., 12 арк.
98. Спр. 482. Протокол засідання штатної комісії Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту імені Карла Маркса та листування з ним про відкриття садового відділу при інституті та покращення роботи інститутської бібліотеки. 4 листопада 1925 р. – 27 січня 1926 р., 15 арк.
99. Спр. 484. Листування з Київським ветеринарно-зоотехнічним інститутом про відкриття молочарської профшколи при інституті та оплати праці стажорів і практикантів. 4 січня – 1 лютого 1926 р., 16 арк.
100. Спр. 486. Листування з Катеринославським землеустрійним технікумом про затвердження професорсько-викладацького складу технікуму на 1925/26 навчальний рік. 23 грудня 1925 р. – 1 лютого 1926 р., 12 арк.
101. Спр. 487. Виписки з протоколів засідань комітету і профкому Ерастівського сільськогосподарського технікуму та листування з ним про перевірку та спростування фактів, зазначених в газеті «Вісті». Відомості успішності студентів 3-го курсу технікуму. 14 січня – 25 січня 1926 р., 16 арк.
102. Спр. 489. Листування з Луганським сільськогосподарським технікумом про його стан та роботу, передачу Луганського досвідного лану в розпорядження технікуму. 7 січня – 6 лютого 1926 р., 9 арк.
103. Спр. 494. Листування з Білоцерківським сільськогосподарським технікумом про затвердження складу комітету технікуму та відкриття кредитів. 13 січня – 4 лютого 1926 р., 9 арк.
104. Спр. 497. Протоколи засідання комітету та правління Майнівського сільськогосподарського технікуму. Висновок юрисконсульта по статуту студкоопу при технікумі та командировочні посвідчення співробітника технікуму Ковальова К. Ф. 24 грудня 1925 р. – 6 лютого 1926 р., 10 арк.

105. Спр. 498. Листування з Житомирським землеустрійним технікумом про організацію виробничої практики студентів та забезпечення їх стипендіями. 22 грудня 1925 р. – 26 січня 1926 р., 16 арк.
106. Спр. 501. Листування з Червоноградським сільськогосподарським технікумом про затвердження викладацького складу на 1925/26 навчальний рік, прийом студентів до технікуму та видачу пільгових посвідчень студентам, які їдуть додому. 30 грудня 1925 р. – 6 лютого 1926 р., 13 арк.
107. Спр. 504. Листування з Волинським агротехнікумом про стан спортивної роботи в технікумі, виплату командировочних і громадське навантаження студентів, налагодження взаємовідносин між технікумом і селянством навколишніх сіл та затвердження складу комітету технікуму. 21 грудня 1925 р. – 30 січня 1926 р., 18 арк.
108. Спр. 505. Тези доповідей про сучасну систему сільськогосподарської освіти та вимоги до неї сільського господарства України, надіслані Держпланом УСРР до наради з цього ж питання. 2 червня 1926 р., 44 арк.
109. Спр. 2364. Листування з НКО УСРР, Одеським окрвиконкомом і окрінспектурою про реорганізацію Одеської школи садівництва й виноградарства в технікум садівництва й виноградарства. 1925 р. – 16 серпня 1927 р., 46 арк.
110. Спр. 4119. Матеріали про науково-дослідну роботу Харківського сільськогосподарського інституту (випис з протоколів, плани робіт, доповідні записки, кошториси, спис наукових робітників та постанови про запровадження аспірантів, листування). 15 квітня 1926 р. – 13 грудня 1927 р., 316 арк.
111. Спр. 4121. Матеріали про організацію та роботу науково-дослідних господарств Харківського сільськогосподарського інституту (виписи з протоколів, господарські плани, кошториси, доповіді, доповідні записки, листування). 1 липня 1926 р. – 12 грудня 1927 р., 203 арк.

112. Спр. 4129. Протоколи засідань правління Харківського сільськогосподарського інституту та доповіді про його діяльність. 24 листопада 1928 р. – 5 березня 1930 р., 223 арк.
113. Спр. 4149. Матеріали про роботу навчально-дослідних господарств Київського сільськогосподарського інституту (протоколи та виписки з протоколів, операційні плани, доповідні записки, листування, список робітників Боярського лісництва). 21 вересня 1925 р. – 20 березня 1926 р., 318 арк.
114. Спр. 4170. Доповідні записки про завдання, що стоять перед Кам'янець-Подільським сільськогосподарським інститутом та його матеріальне становище, листування з інститутом про асигнування коштів на покращення учбового процесу та капітальний ремонт приміщення. 16 квітня 1926 р. – 7 жовтня 1930 р., 114 арк.
115. Спр. 4173. Доповідь про сучасний стан та перспективи розвитку Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту. 9 квітня 1926 р., 18 арк.
116. Спр. 4190. Протоколи засідань Одеського сільськогосподарського інституту. 14 червня 1926 р. – 13 лютого 1930 р., 419 арк.
117. Спр. 4206. Доповідні записки про організацію та діяльність (до квітня 1926 р.) Харківського геодезичного та земельного устрою інституту, проект учбового плану геодезичного факультету та резолюції правління технікуму по доповіді про роботу цього факультету. 6 квітня – 9 липня 1926 р., 27 арк.
118. Спр. 4213. Матеріали обстеження стану та роботу Харківського геодезичного та землевпорядного інституту (протоколи, акт, висновки, цифрові відомості, списки персоналу та студентів-стипендіатів). 13 квітня – 4 грудня 1928 р., 205 арк.
119. Спр. 4221. Звіт про стан та діяльність Харківського ветеринарного інституту за 1925/26 навчальний рік та матеріали до нього, листування з інститутом про організацію ювілейної комісії по святкуванню 75-річного існування інституту. 28 травня – 30 грудня 1926 р., 34 арк.

120. Спр. 4314. Стенографічний звіт загальних зборів студентів і адміністративно-технічного персоналу Київського землевпорядного технікуму від 17 жовтня 1926 р. по розгляду звіту про роботу технікуму у 1925/26 навчальному році та учбового плану на 1926/27 рік. Звіт про роботу 8-місячних землемірно-землевпорядчих курсів при Київському землевпорядному технікумі за 1925/26 р., список слухачів курсів та протокол наради адміністрації курсів, профшколи та технікуму. 13 липня 1926 р. – 28 лютого 1928 р., 39 арк.
121. Спр. 4439. Накази та протоколи засідань правління Мігійського сільськогосподарського технікуму і листування з ним щодо проведення ліквідації технікуму. Доповідна записка і висновки комісії Первомайського окрвиконкому по перевірці стану технікуму. 4 лютого 1926 р. – 3 жовтня 1929 р., 307 арк.
122. Спр. 4461. Матеріали про стан та роботу Червоноградського сільськогосподарського технікуму, а також щодо переведу до с. Василівка Запорізького округу і об'єднання з сільськогосподарським відділом Запорізького індустріального технікуму. 1926 р. – 3 січня 1930 р., 95 арк.
123. Спр. 6161. Листування з Київським ботанічним садом, Уманським сільськогосподарським технікумом про організацію науково-дослідної роботи в Уманському саду ім. III Інтернаціоналу. 30 серпня 1928 р. – 16 березня 1929 р., 3 арк.
124. Спр. 7928. Матеріали про виробничу діяльність учбово-допоміжних господарств педагогічних і сільськогосподарських інститутів і технікумів (звіти, плани, кошториси, пояснюючі записки, листування). 11 березня – 11 травня 1929 р., 291 арк.
125. Спр. 7929. Матеріали про виробничу діяльність учбово-допоміжних господарств сільськогосподарських учбових закладів (звіти, відомості, пояснюючі записки, листування). 15 травня – 21 листопада 1929 р., 323 арк.
126. Спр. 7930. Звіт Київського сільськогосподарського інституту про діяльність виробничих підприємств інституту за 1924/25 рік. 1925 р., 132 арк.

127. Спр. 8358. Заяви студентів Харківського сільськогосподарського інституту про надання дозволу на наукову екскурсію за кордон. 16 квітня – 19 квітня 1927 р., 2 арк.
128. Спр. 9220. Протоколи засідань науково-дослідної кафедри зоотехнії при Харківському сільськогосподарському інституті, звіти про роботу наукових співробітників кафедри зоотехнії Ветухова і Воскресенського, командировчі посвідчення аспірантів науково-дослідних кафедр Харківських інститутів. 26 березня 1927 р. – 27 січня 1930 р., 76 арк.
129. Спр. 10197. Матеріали про обслідування роботи сільськогосподарських учбових закладів (виписки з протоколів, відомості, доповідні записки, землемірні плани, висновки, зауваження та листування). 16 березня – 4 грудня 1926 р., 220 арк.
130. Спр. 10203. Виписки з протоколів засідань підготовчої комісії РНК УРСР про заходи боротьби з бур'янами та листування з Цукротрестами, вищими і середніми учбовими закладами про участь школярів у боротьбі з бур'янами. Тези доповіді «О связи работы опытных учреждений с сельскохозяйственными школами», прийнятої Харківською обласною радою по досвідній справі. 20 лютого 1926 р. – 6 червня 1930 р., 69 арк.
131. Спр. 10214. Матеріали про обстеження роботи сільськогосподарських учбових закладів та придбання сільськогосподарської літератури (протоколи, доповідні записки, акти, висновки, пропозиції, листування). 26 травня 1926 р. – 5 травня 1930 р., 229 арк.
132. Спр. 10216. Листування з Наркомземом та вищими і середніми учбовими сільськогосподарськими закладами про організацію і роботу сільськогосподарських курсів. 16 квітня 1926 р. – 4 січня 1930 р., 68 арк.
133. Спр. 10218. Матеріали про організацію ветеринарної освіти (постанови, протоколи, виписки з протоколів, доповідні записки, відомості, резолюції, листування). 26 липня 1926 р. – 21 березня 1930 р., 202 арк.

134. Спр. 10225. Матеріали про організацію і роботу сільськогосподарських технікумів (положення, доповідні записки, акти, відомості, списки майна, висновки, листування). 22 липня 1926 р. – 13 червня 1929 р., 99 арк.
135. Спр. 10228. Проект постанови РНУ УРСР про організацію агротехнікуму в с. Антоніни Шепетівського округу та листування з Наркомземом з цього питання. 22 червня – 26 червня 1926 р., 4 арк.
136. Спр. 10231. Доповідна записка та листування з ВУЦВК про відкриття у м. Єлисаветграді сільськогосподарського технікуму. 6 липня – 14 серпня 1926 р., 6 арк.
137. Спр. 10232. Виписка з протоколу засідання президії Мелітопольського окрвиконкому та листування з Мелітопольською окрінспектурою наросвіти про відкриття сільськогосподарського технікуму в м. Мелітополі. 10 серпня – 19 листопада 1926 р., 5 арк.
138. Спр. 10234. Матеріали про утворення у м. Полтаві сільськогосподарського політехнічного інституту (положення, протоколи, доповідні і пояснюючі записки, листування). 25 червня 1926 р. – 12 листопада 1929 р., 46 арк.
- Оп. 7.**
139. Спр. 71. Звіт Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту про роботу його навчально-зразкового господарства за 1925/26 р. 7 жовтня 1927 р., 11 арк.
140. Спр. 73. Звіт Красноградського сільськогосподарського технікуму про роботу його допоміжного господарства за 1925/26 р. 29 грудня 1926 р., 17 арк.
141. Спр. 84. Звіт Маслівського сортонасіннєвого технікуму про його роботу за 1925/26 р. 1926 р., 19 арк.
142. Спр. 98. Звіт Ново-Чарторійського сільськогосподарського технікуму про роботу його допоміжного господарства за 1925/26 р. 27 грудня 1926 р., 15 арк.
143. Спр. 101. Звіт Ново-Полтавського сільськогосподарського технікуму про роботу його допоміжного господарства за 1925/26 р. 24 червня 1927 р., 10 арк.
144. Спр. 104. Звіт Одеського сільськогосподарського інституту про роботу його допоміжного господарства «Червоний хутір» за 1925/26 р. 1 жовтня 1926 р., 31 арк.

145. Спр. 112. Звіт Полтавського землевпорядного технікуму про роботу його допоміжного господарства за 1925/26 р. 4 травня 1927 р., 11 арк.
146. Спр. 123. Звіт Сутиського сільськогосподарського технікуму про роботу його допоміжного господарства. 29 серпня 1927 р., 25 арк
147. Спр. 129. Звіт Харківського сільськогосподарського інституту про роботу його допоміжного господарства за 1925/26 р. 20 лютого 1927 р., 23 арк.
148. Спр. 130. Звіт Харківського геодезичного і землеустрійного інституту про роботу його учбового допоміжного господарства «Височинівка» за 1925/26 р. 12 травня 1927 р., 15 арк.
149. Спр. 134. Звіт Харківського ветеринарного інституту про роботу допоміжного господарства інституту «Студенок» за 1925/26 р. 25 серпня 1927 р., 11 арк.
150. Спр. 135. Звіт Харківського зоотехнікуму про роботу його допоміжного господарства за 1925/26 р. 7 жовтня 1927 р., 27 арк.
151. Спр. 137. Звіт Херсонського сільськогосподарського технікуму про роботу його допоміжного господарства за 1925/26 р. 1927 р., 18 арк.
152. Спр. 150. Перспективний план розвитку сільськогосподарської освіти по Україні за 1925-1931 рр. Б. д., 139 арк.
153. Спр. 302. Звіти сільськогосподарських, педагогічних, народної освіти технікумів та інститутів України про прийом учнів у 1927/28 рр. 1927 р., 265 арк.
154. Спр. 328. Список вузів та технікумів на 1927-28 р. 1927 р., 33 арк.

Оп. 8.

155. Спр. 122. Статистичні відомості про прийом до вузів сільськогосподарської освіти по Україні на 1928/29 учбовий рік. Вересень – грудень 1928 р., 209 арк.
156. Спр. 124. Річні звіти сільськогосподарських технікумів по Україні за 1927/28 учбовий рік. Списки викладачів цих технікумів. Жовтень 1928 р. – березень 1929 р., 549 арк.
157. Спр. 380. Листування з Уманським та Чернігівським технікумами сільського господарства про організацію семінарів по підготовці працівників

по колективізації сільського господарства та затвердження планів цих семінарів. 3 січня – 6 березня 1928 р., 37 арк.

Оп. 9.

158. Спр. 84. Зведені статистичні дані про прийом студентів до учбових закладів сільськогосподарської освіти УСРР на 1929/30 р. та соціальний та партійний стан поступаючі. 1 жовтня 1929 р. – 20 березня 1930 р., 169 арк.
159. Спр. 86. Зведені статистичні відомості про випуск фахівців з вузів УСРР сільськогосподарського профіля в 1929/30 – 1932/33 рр. Б. д., 45 арк.
160. Спр. 186. Плани роботи семінарів та річний звіт Полтавського сільськогосподарського політехнікуму за 1927/28 рік. Виписки з протоколів засідань Полтавського окрвиконкому. 25 лютого 1929 р. – 26 січня 1930 р., 49 арк.
161. Спр. 926. Листування з окрінспекторами народної освіти про контингенти прийому до вузів України, організацію зоотехнічного факультету при Волинському сільськогосподарському політехнікумі. 25 квітня – 25 липня 1930 р., 95 арк.

Ф. 413. Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК.

1924-1932 рр.

Оп. 1.

162. Спр. 88. Документи про культосвітню роботу серед нацменшостей (витяги з протоколів, плани, доповідна записка, листування). 18 грудня 1925 р. – 3 вересня 1926 р., 124 арк.
163. Спр. 131. Відомості, списки, таблиці про чисельність шкіл та культосвітніх установ в округах України. Вересень 1925 р., 119 арк.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань

України, м. Київ

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України,

1918-1991 рр. Оп. 20.

164. Спр. 1020. Переписки с Народным комиссариатом просвещения УССР, Главполитпросветом, главпрофобром о стипендиях учащимся в учебных

- заведениях профобра, приеме студентов в институты, распределении стипендий, мобилизации коммунистов на педагогическую работу, проведении двухмесячника по ремонту школ, детских домов, работе книгоиздательского товарищества и др. вопросам. Письмо М. В. Фрунзе в Политбюро ЦК РКП(б) об отклонении ходотайства Главполитпросвета о снятии с снабжения пролеткульта. 11 января 1922 г. – 4 января 1923 г., 139 арк.
165. Спр. 1076. Протоколы заседаний Центрального бюро коммунистического студенчества при организационно-инструкторском отделе при ЦК КП(б)У. Протоколы заседаний членов бюро Дома пролетарского студенчества (ДПС). 24 августа – 28 декабря 1922 г., 160 арк
166. Спр. 1776. Отчёты Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У о деятельности за 1922-1923 учебный год. Сводки, статистические сведения Народного комиссариата просвещения о сети учебных заведений, количестве студентов в них, состоянии научных учреждений, количестве ликпунктов по губерниям Украины и др. вопросам. 1 января – 11 декабря 1923 г., 198 арк.
167. Спр. 2010. Переписки с Наркомпросом УССР, СНК УССР, ВУЦИК, ВУСПС, ЦК ЛКСМУ, докладные записки Наркомпроса УССР о выполнении постановлений ЦК КП(б)У, оказании материальной помощи студентам, обучающимся в высших учебных заведениях Германии. 5 августа 1925 г. – 8 января 1926 г., 167 арк.
168. Спр. 2491. Выписки из протоколов заседаний Секретариата ЦК КП(б)У, копии резолюций всесоюзных и всеукраинских съездов пролетарского студенчества. Протоколы комиссии Политбюро ЦК КП(б)У, переписка с Наркоматом просвещения УССР о работе высших учебных заведений республики. 3 января – 11 ноября 1927 г., 118 арк.
169. Спр. 2703. Докладные записки, справки информотдела ЦК КП(б)У, ВСНХ УССР, советских органов о состоянии и перспективах развития высшего образования в республике, связях вузов с производством, положении дел в отдельных учебных заведениях, деятельности партячек вузов. Тезисы доклада

проф. С. Ю. Семиковсково о взаимопомощи республиканских и союзных научно-исследовательских учреждений. Февраль – 29 сентября 1928 г., 86 арк.

170. Спр. 2704. Переписка с Наркомпросом УССР, выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, справки, докладные записки информотдела ЦК КП(б)У, советских органов по вопросам состояния и работы высших учебных заведений, средних школ, техникумов, создания института советского строительства, материальном положении и бытовых условиях студентов. 11 апреля – 19 декабря 1928 г., 117 арк.

171. Спр. 3099. Докладная записка, справки ЦК КП(б)У, Всеукраинского комитета профсоюзов работников просвещения в ЦК КП(б)У о роли сельских учителей в социалистическом строительстве, террористических актах куркулей против учителей, материально-бытовых условиях учителей и студентов, распределении окончивших высшие учебные заведения и др. вопросом. 28 февраля – 27 мая 1930 г., 49 арк

***Ф. 7. Центральний комітет Ленінської комуністичної
спілки молоді України. 1919-1991 рр.***

Оп. 1.

172. Спр. 274. Резолюции бюро ЦК ЛКСМУ, докладные записки, переписки о состоянии вузов, школ и др. учебных заведений. Заявления комсомольцев о посылке их на учёбу. 10 июня 1927 г. – 30 декабря 1929 г., 88 арк.

173. Спр. 494. Стенограмма вузовского совещания при ЦК ЛКСМУ. 27 марта – 29 марта 1929 г., 178 арк.

3. Державний архів Вінницької області, м. Вінниця

***Ф. П. 1. Подільський губернський комітет Комуністичної партії (більшовиків)
України. 1919-1925 рр.***

Оп. 1.

174. Спр. 1542. Протокол заседаний губернской комиссии по приему в учебные заведения, циркуляры, инструкции, правила приема, схемы, доклады, запросы о предоставлении мест в вузы и другие материалы по вопросу направления на учебу. 3 июня – 21 октября 1924 г., 49 арк.

175. Спр. 1637. Протоколы заседаний коллегии агитпропотдела Каменец-Подольского окрпарткома и протокол комиссии по проверке успеваемости студентов-коммунистов высших учебных заведений. 1 марта 1923 г. – 14 января 1924 г., 76 арк.

Ф. П. 29. Вінницький окружний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. 1923-1930 рр.

Оп. 1.

176. Спр. 172. Отчёты и переписка окружного отдела народного образования о состоянии украинизации, партийного и советского аппарата, ликвидации неграмотности и работе учебных заведений. 14 января – 31 декабря 1925 г., 212 арк.

177. Спр. 414. Инструкции, справки и переписка окружного комитета КП(б)У по вопросу работы учебных заведений, состоянии народного образования и здравоохранения в округе. 27 января – 29 декабря 1928 г., 88 арк.

178. Спр. 430. Докладные записки и переписка по вопросу работы добровольного общества «Безбожник» и материалы антирелигиозной пропаганды. 20 февраля – 3 декабря 1928 г., 24 арк.

Ф. Р. 595. Вінницький окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1922-1930 рр.

Оп. 2.

179. Спр. 306. Протоколы заседаний окружной комиссии по вопросам украинизации. 5 марта – 13 ноября 1928 г., 286 арк.

Оп. 4.

180. Спр. 15. Обращения общества Друзей Воздушного флота (ОДВФ) о целях и задачах общества. Планы работы Винницкого ОкрКНС и отделов Винницкого округа, месячный бюлетень Гайсинського окружного отдела управления и переписка о отделах окрисполкома по организационным вопросам. Списки райисполкомов и сельсоветов Винницкого округа. 1 января – 17 декабря 1923 г., 107 арк.

Ф. Р. 3510. Вінницький сільськогосподарський технікум. 1926-1929 рр.

Оп. 1.

181. Спр. 3. Заявления студентов техникума о зачислении их на должность лаборанта и список лаборантов. 3 ноября 1927 г. – 1 ноября 1930 г., 39 арк.
182. Спр. 5. Циркуляры, указания Винницкого окружного совета профессиональных союзов, протоколы заседаний окружного бюро пролетарского студенчества. 2 октября 1929 г. – 27 апреля 1930 г., 167 арк.

Оп. 2.

183. Спр. 7. Переписка с профорганизациями учебных заведений, предприятиями о политвоспитательной работе среди студентов, по административным, хозяйственным и бытовым вопросам; заявления, справки и удостоверения студентов. 17 ноября 1929 г. – 1 декабря 1930 г., 370 арк.

4. Державний архів Дніпропетровської області, м. Дніпро

Ф. Р. 6477. Семенівський сільськогосподарський технікум. 1927-1934 рр.

Оп. 1.

184. Спр. 1. Протоколи засідань шкільної ради. 28 жовтня 1927 р. – 15 травня 1929 р., 53 арк.

5. Державний архів Миколаївської області, м. Миколаїв

Ф. Р. 99. Інспектура народної освіти виконавчого комітету Миколаївської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

1923-1930 рр.

Оп. 3.

185. Спр. 13. Листування з Ново-Полтавським сільськогосподарським технікумом та звіти про роботу технікуму. 25 червня 1924 р. – 1 лютого 1930 р., 239 арк.

6. Державний архів Одеської області, м. Одеса

Ф. Р. 1650. Одеський єврейський педагогічний технікум. 1925-1935 рр.

Оп. 2.

186. Спр. 5. О наборе студентов в высшие учебные заведения. О бронировании студентов. 21 января – 31 декабря 1928 г., 22 арк.

Ф. Р. 5019. Ново-Полтавський єврейський сільськогосподарський інститут. 1924-1933 рр.

Оп. 1.

187. Спр. 2. Прикази інститута. 15 листопада 1928 г. – 8 травня 1929 г., 26 арк.

7. Державний архів Полтавської області, м. Полтава

Ф. Р. 369. Полтавська окружна інспектура народної освіти. 1925-1930 рр.

Оп. 2.

188. Спр. 14. Обіжне розпорядження Народного комісаріату освіти УСРР про порядок передачі церков під сільбуду; листування з інститутами м. Полтави про звільнення студентів по соціальному стану; списки райінспекторів Полтавської округи; акти комісії про огляд музеїв, інститутів та бібліотек м. Полтава; листування з райінспекторами народної освіти та окружному КП(б)У про загальне обов'язкове навчання в окрузі та іншим питанням. 25 лютого – 11 вересня 1930 р., 209 арк.

8. Державний архів Харківської області, м. Харків

Ф. Р. 1148. Харківський сільськогосподарський інститут.

Оп. 6.

189. Спр. 12. Постановлення СНК УССР, приказ ректора інститута, рапорты и отчёт о хозяйственно-оперативной деятельности Чугуево-Бабчанского лестничества. 1 января 1925 г. – 1 января 1926 г., 18 арк.

Оп. 7.

190. Спр. 14. Протоколи и выписки протоколов заседаний бюро партийной и комсомольской ячеек Харьковского сельскохозяйственного института. 13 октября – 23 декабря 1925 г., 14 арк.

191. Спр. 17. Протоколи общих собраний и заседаний бюро коммунистической ячейки Харьковского сельскохозяйственного института. 18 января – 26 июня 1926 г., 19 арк.

192. Спр. 23. Протоколи заседаний бюро коммунистической ячейки Харьковского сельскохозяйственного института. 26 января – 22 ноября 1927 г., 17 арк.

193. Спр. 34. Протоколы общих собраний и заседаний бюро коммунистической и комсомольской ячеек Харьковского сельскохозяйственного института. 8 февраля – 18 декабря 1929 г., 43 арк.

9. Державний архів Херсонської області, м. Херсон

Ф. Р. 2. Виконавчий комітет Херсонської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1923-1930 рр.

Оп. 1.

194. Спр. 416. Резолюция по докладу об итогах и перспективах профессионально-просветительской работы. Исторический очерк Херсонского сельскохозяйственного института с данными о присвоении им. Д. Д. Цюрупы. 15 декабря 1927 г. – 29 мая 1929 г., 72 арк.
195. Спр. 665. Докладная записка окружного исполнительного комитета ВУЦИК и переписка с ним, горсоветом и другими учреждениями об улучшении быта студенчества, ликвидации жилищного кризиса. 1 февраля – 27 августа 1930 г., 85 арк.

Ф. Р. 413. Відділ народної освіти Херсонської повітової ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Оп.1.

196. Спр.63. Учебные планы, требовательные ведомости на выплату зарплаты преподавательскому и техническому персоналу Херсонской профессиональной школы. Список преподавателей и учащихся школы. 25 ноября 1921 г. – 18 ноября 1922 г., 125 арк.

Ф. Р. 414. Інспектура народної освіти виконавчого комітету Херсонської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

1917-1930 рр.

Оп. 1.

197. Спр. 692. Годовые отчёты о деятельности профшколы, списки сотрудников профшкол. 4 января – июнь 1923 г., 246 арк.
198. Спр. 708. Дело о деятельности Херсонского сельхозтехникума. Списки учащихся и учителей. 19 июля – 31 декабря 1923 г., 49 арк.

199. Спр. 794. Заявления студентов и переписка с профшколами об освобождении от платы за обучение. 10 февраля 1928 г. – 2 июня 1929 г., 61 арк.

Ф. Р. 469. Херсонський державний педагогічний інститут.

1919-1940, 1944-1985 рр. Оп. 1.

200. Спр. 7. Протоколы заседания бюро Херсонского окружного комитета КП(б)У, комиссии по чистке института, об организации академсовещания, об организации краеведческого центра в Херсонском округе. 22 декабря 1924 г. – 24 июня 1926 г., 82 арк.

Ф. Р. 471. Херсонський ордена Трудового Червоного Прапора

сільськогосподарський інститут імені О. Д. Цюрупи.

1918-1941, 1944-1984 рр. Оп. 3.

201. Спр. 708. Протоколы заседаний совета. Переписка с уездным отделом народного образования и другими учреждениями по расстановке кадров. 1 июля – 7 октября 1921 г., 73 арк.

202. Спр. 709. Протоколы заседаний студенческого комитета. Сведения о количестве удержанного зерна с помола. 24 мая – 11 июня 1921 г., 22 арк.

Оп. 5.

203. Спр. 4. Директивы и инструкции Народного комиссариата образования о порядке приема в институт и организация приемных комиссий, ведения секретного делопроизводства, предоставлении отстрочек военнообязанным, сведения о социальном происхождении студентов. 5 декабря 1925 г. – 15 декабря 1926 г., 84 арк.

204. Спр. 25. Указания Наркомзема УССР о порядке ведения секретного делопроизводства. Список студентов и административно-преподавательского состава. Список ценного оборудования лабораторий и кабинетов института. 15 февраля – 2 сентября 1932 г., 24 арк.

10. Державний архів Хмельницької області, м. Хмельницький
Ф. П. 1. Кам'янець-Подільський повітовий комітет Комуністичної партії
(більшовиків) України. 1920-1923 рр.

Оп. 1.

205. Спр. 12. Директивы, инструкции, тезисы и письма Центральных комитетов РКП(б) и КП(б)У Подольского комитета КП(б)У по организационно-партийным и агитационно-массовым вопросам и др. 1 мая – 24 сентября 1921 г., 57 арк.

Ф. П. 3. Кам'янець-Подільський окружний комітет Комуністичної партії
(більшовиків) України. 1923-1930, 1935-1937 рр.

Оп. 1.

206. Спр. 263. Директивы ЦК ВКП(б) и протоколы совещаний по вопросам высших учебных заведений при Каменец-Подольском окружном КП(б)У. 15 августа 1928 г. – 1 июля 1929 г., 38 арк.

Ф. Р. 5. Кам'янецька окружна інспектура народної освіти.
1922-1930 рр.

Оп. 1.

207. Спр. 561. Циркуляры, распоряжения и протоколы совещаний Подольского губернского отдела профобразования о порядке приёме в техникумы; об организации курсов профобразования; выписки из приказов по подотделу профобразования. 18 августа 1922 г. – 20 февраля 1924 г., 81 арк.

208. Спр. 563. Доклад о работе Каменецкого уездного отдела профобразования за 1922 г., доклады и отчёты о работе подотдела профобразования за 1923 г., института народного образования и школ фабрично-заводского обучения, сведения о комплектовании институтов, техникумов и рабфаков, анкеты школ профобразования. 30 января – 15 декабря 1923 г., 282 арк.

Ф. Р. 195. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут.**Оп. 1.**

209. Спр. 2. Декрети, постанови Ради народних комісарів УСРР, розпорядження, накази Кам'янець-Подільського університету. 3 липня 1921 р. – 12 жовтня 1922 р., 66 арк.
210. Спр. 3. Постановления, декреты СНК УССР, протоколы заседаний продуктивного коллектива при институте. 26 апреля 1921 г. – 13 августа 1923 г., 15 арк.
211. Спр. 6. Учебные планы. 5 декабря 1920 г., 32 арк.
212. Спр. 7. Учебный план института на 1923 год, программы лекций, планы организации работы студентов в сельском хозяйстве института. 21 апреля 1921 г. – 29 сентября 1923 г., 166 арк.
213. Спр. 9. Звіти про діяльність інституту і його відділів. 21 вересня 1921 р. – 8 грудня 1922 р., 115 арк.
214. Спр. 11. Сведения об учебной и научной работе Каменец-Подольского института. 1 июня 1921 г. – 8 декабря 1922 г., 75 арк.
215. Спр. 15. Промова голови ради. Декларація ради інституту з питань принципів організації інституту. 21 травня 1921 р., 28 арк.
216. Спр. 16. Накази політкомісара вищих учбових закладів м. Кам'янця-Подільського. 16 квітня – 27 вересня 1921 р., 37 арк.
217. Спр. 18. Накази по сільсько-господарському інституті з 23 грудня 1921 р. 3 жовтня – 30 грудня 1921 р., 19 арк.
218. Спр. 20. Протоколи засідань бюро інституту. 16 січня – 30 вересня 1921 р., 67 арк.
219. Спр. 21. Протоколи засідань ради інституту. 6 вересня – 19 грудня 1921 р., 59 арк.
220. Спр. 26. Выписки из протоколов заседаний педсоветов факультетов института переписка с уездными учреждениями по вопросам оборудования кабинетов института, введения минимума физического труда в институте,

- расстановке кадров и по другим вопросам. 27 декабря 1920 г. – 4 июня 1921 г., 60 арк.
221. Спр. 27. Приказ по институту, выписки из протоколов заседаний педсовета и переписка с учебными заведениями города по вопросам утверждения состава совета института, подбора кадров и распределения должностей, рабочие планы отделов института. 8 апреля – 10 июня 1921 г., 36 арк.
222. Спр. 31. Листування з установами та організаціями м. Кам'янець-Подільського про забезпечення бібліотеки літературою та організацію гідротехнічного кабінету при інституті. 28 грудня 1920 р. – 11 липня 1921 р., 37 арк.
223. Спр. 39. Матеріали зоотехнічної ферми інституту (листування, відомості, акти). 19 березня. – 20 квітня 1921 р., 104 арк.
224. Спр. 43. Списки рухомого майна інституту. 28 травня 1921 р. – 20 грудня 1922 р., 86 арк.
225. Спр. 44. Циркуляри та розпорядження Наркомату освіти УРСР, Українського головного профбюро, повітового відділу народної освіти. 11 березня – 1 липня 1922 р., 98 арк.
226. Спр. 45. Постановления Совета Народных Комиссаров о сохранении за профессиональными техническими учебными заведениями материалов и инвентаря; переписка с отделами института по организационным и хозяйственным вопросам. 23 января – 4 августа 1922 г., 26 арк.
227. Спр. 47. Инструкция об организации работы в коллективе института. 1 апреля – 17 июня 1922 г., 8 арк.
228. Спр. 50. Протоколи загальних зборів студентів Робфаку. 13 вересня – 26 вересня 1922 р., 8 арк.
229. Спр. 51. Протоколи засідань комісій. 2 березня – 6 вересня 1922 р., 19 арк.
230. Спр. 52. Звіти по триместрах про діяльність кафедр. 1 січня – 28 липня 1922 р., 120 арк.

231. Спр. 53. Доклады об организации и работе рабфака, научной и педагогической деятельности преподавателей, о снабжении института сельскохозяйственным инвентарем. 13 февраля – 19 сентября 1922 г., 19 арк.
232. Спр. 55. Сведения о составе учащихся с 1 октября 1922 г. по 1 января 1923 г. 25 ноября – 31 ноября 1922 г., 39 арк.
233. Спр. 56. Анкета об организации и состоянии института; переписка с уездной инспектурой народного образования по организационным и другим вопросам. 12 января – 10 июля 1922 г., 84 арк.
234. Спр. 57. Накази політкомісара по вищих учбових закладах м. Кам'янця-Подільського та по інституту. 4 січня – 9 грудня 1922 р., 84 арк.
235. Спр. 65. Переписка бюро института с ректором, преподавателями, отделами института по финансовым, хозяйственным и др. Вопросам. 16 мая – 2 ноября 1922 г., 159 арк.
236. Спр. 68. Переписка с заведующим столовой и интернатом института об обеспечении студентов обедами, общежитиями и по хозяйственным вопросам. 26 июня – 24 октября 1922 г., 60 арк.
237. Спр. 70. Статут продуктивного коллектива института, доклад о работе коллегии коллектива, заявления преподавателей и студентов о выделении им участков земли под огороды. 1 апреля – 20 ноября 1922 г., 56 арк.
238. Спр. 72. Матеріали про роботу радгоспів СГІ (листування, відомості, акти). 31 травня – 10 липня 1922 р., 21 арк.
239. Спр. 74. Списки литературы и имущества кабинетов института. 6 января – 26 декабря 1922 г., 44 арк.
240. Спр. 75. Приказы по институту, объяснительная записка к организационному плану по сельскому хозяйству, характеристика материального положения преподавателей и технического состава высших учебных заведений города. 27 марта – июль 1923 г., 21 арк.
241. Спр. 76. Книга учёта работ написанных преподавателями института. 1 октября 1925 г. – 24 декабря 1928 г., 16 арк.

242. Спр. 78. Матеріали по організації кафедри естествознания, сільського хазяйства і культури, протоколи засідань бюро і секцій кафедри, списки її членів. 17 червня 1926 г. – 2 липня 1927 г., 93 арк.
243. Спр. 81. Главня книга агрономического кружка. 27 травня 1926 г. – 29 березня 1927 г., 48 арк.
244. Спр. 84. Плани і отчеты о работі аспірантів. 1927 р., 91 арк.
245. Спр. 85. Учебні плани, програми і научні роботи професорів інституту. 1927 г., 60 арк.
246. Спр. 86. Отчет о работі кафедри за другою половину 1925 года, списки і сведения о преподавателях і аспірантах інституту. 18 квітня – 3 грудня 1927 г., 86 арк.
247. Спр. 90. Дипломна робота студента інституту Скибинского В. М. «Організаційний план навчального господарства Барської сільськогосподарської профшколи». 1929 г., 98 арк.
248. Спр. 119. Протоколи спеціальної комісії по питаннях організації радгоспів та інших земельних господарств інституту. 20 січня 1922 р. – 18 листопада 1923 р., 36 арк.
- Оп. 2.**
249. Спр. 1. Штаты і расписания отделов інституту, списки преподавателей, академического і техперсонала інституту. 15 квітня 1921 г. – 26 грудня 1922 г., 30 арк.
250. Спр. 5. Списки викладачів, асистентів та студентів інституту. 31 серпня 1921 р. – 24 вересня 1922 р., 13 арк.
251. Спр. 6. Списки викладачів та асистентів інституту. 27 листопада 1921 р. – 23 січня 1922 р., 52 арк.
252. Спр. 7. Список академічного складу інституту. 25 жовтня 1921 р. – 25 листопада 1922 р., 4 арк.
253. Спр. 12. Протоколи засідань приймальної комісії та комісії по звільненню студентів від плати за навчання, списки студентів. 13 січня – 27 грудня 1921 р., 250 арк.

254. Спр. 14. Протоколи засідань бібліотечної комісії і рабфака СГІ, відношення Райіполкома по вопросу укомплектования фундаментальної бібліотеки інститута, перевірки каталога, изъяття заборонених книг; списки рекомендованої і підлягаючої изъяттю літератури. 12 січня 1927 г. – 10 квітня 1932 г., 88 арк.
255. Спр. 21. Оповістки та оголошення по інституту. 17 грудня 1920 р. – 10 грудня 1921 р., 138 арк.

Ф. Р. 302. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут.

1920-1935, 1948-1997 рр.

Оп. 4.

256. Спр. 28. Накази і обіжники, розпорядження Народного комісаріату народної освіти. 23 серпня – 27 жовтня 1928 р., 14 арк.

Ф. Р. 1086. Інспектура народної освіти Шепетівського окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

1923-1930 рр.

Оп. 1.

257. Спр. 134. Листування про направлення студентів інститутів, профшкіл в школи округу, про проведення практики та документи з інших питань. 7 грудня 1925 р. – 25 листопада 1926 р., 81 арк.

Ф. Р. 1584. Кам'янецьке окружне бюро пролетарського студентства.

1924-1930 рр. Оп. 1.

258. Спр. 3. Директиви, циркуляри, розпорядження ВУСНС, протоколи засідань президіума Центрального бюро пролетарського студентства ВУСНС о социалистическом соревновании между вузами, о перевыборах профстудорганізацій і по др. вопросам. 11 грудня 1928 г. – 15 жовтня 1929 г., 74 арк.

***Ф. Р. 1586. Кам'янецький окружний комітет поліпшення
побуту студентів. 1923-1930 рр.***

Оп. 1.

259. Спр. 37. Постановления ВУЦИК и СНК УССР об обеспечении жилыми помещениями пролетарского студенчества; списки студентов сельскохозяйственного института, института народного образования и других учебных заведений; ведомость о выдаче зарплаты и др. документы. 30 января 1925 г. – 8 ноября 1926 г., 161 арк.

***Ф. Р. 3722. Кам'янецький окружний комітет допомоги
жертвам інтервенції. 1924-1930 рр.***

Оп. 1.

260. Спр. 1. Обіжники, директиви, звернення правління Всеукраїнського товариства. Звіт про роботу окружного комітету та інше. 18 червня 1924 р. – 29 травня 1925 р., 60 арк.

Опубліковані документи і матеріали

261. Агрономічне ґрунтознавство в Україні (1918-1930 рр.): зб. док. і мат./[уклад.: В. А. Вергунов, О. А. Пашківська; УААН, ДНСГБ]. Київ, 2008. 224 с.
262. Агрономічний гурток//КПІ та КС-ПІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 256–262.
263. Адміністрація Інституту//Записки сільського-господарчого інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділля: друкарня ім. Леніна, 1924. Т. I. С. 187.
264. Адрес-календарь на 1923 год (для Херсонского и Днепровского уездов Одесской губернии): Херсонско-Днепровский справочник. Херсон: 2-я гос. типо-литография им. В. И. Ленина, 1923. 137 с.
265. В Головпрофосі УСРР//Радянська освіта: громад.-політ. журн./[редкол.: М. В. Салько(ред.), О. К. Дорошкевич, Г. М. Іваниця та ін.]. Київ: Шлях освіти. 1923. Ч. 2. С. 90.

266. Від редакції//Записки Київського сільсько-господарського інституту. Київ: вид-во Київ. сільс.-госп. ін-ту, 1926. Т. I. С. 3–4.
267. Відділ науковий//Записки Кам'янець-Подільської науково-дослідчої катедри/[редкол.: Ф. А. Кондрацький (гол.), Ф. У. Донський, І. А. Любарський та ін.]. [Харків]: Держ. вид-во Укр., 1929. Т. 1. С. 2–4.
268. Відділ офіційний: Положення про семінари підвищеного типу//Питання та замітки Дніпропетровського інституту народної освіти. Дніпропетровськ, 1927. С. 47.
269. Володарський Б., Косман Й. Про набір до вищої школи. З додатком програм до вступу у вузи та робфаки. Харків: Держ. вид-во Укр., 1929. 64 с.
270. ВУЦВК про підсумки прийому до вишів//Сільськогосподарська освіта. Харків, 1929. № 12, грудень. С. 56.
271. Гарба В. На розпутьях: (до історії одного покоління). Нью-Йорк: ВУАН; Тов-во подолян при ВУАН, 1976. 351 с.
272. До всіх професорів, викладачів, службовців, студентів та робітників загонів «легкої кавалерії» РСІ і КСГІ//Реконструктор. Київ, 1929. 29 січня. № 1. С. 2.
273. До читачів нашої газети//Шлях праці. Харків, 1929. 26 вересня. №6. С. 1.
274. Друга Всеукраїнська конференція с.-г. освіти: матеріали конференції / НКО УСРР. Харків: Держ. вид-во Укр., 1927. 156 с.
275. Друга Всеукраїнська нарада ректорів с.-г. інститутів і керуючих с.-г. технікумами: матеріали наради (ухвалено президією Головпрофосу, 24.IV.1925 р.) / НКО УСРР, Укрголовпрофосвіта. Харків: Укрголовпрофосвіта, 1925. 60 с.
276. З історії інституту//Записки сільсько-господарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі, 1924. Т. I. С. 181–185.
277. Инструкция по освобождению от платы за правоучение уч-ся ВУЗов и профшкол УСРР в 1923-1924 уч. году//Студент революції. Харків, 1923. №7-8. С. 128–129.
278. Інститутські організації КПІ та КС-ГІ та їх робфаків//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 275–276.

279. Катедри та навчально-допомічні установи//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілейн. зб. Київ, 1923. С. 230–250.
280. Короткий відчит про працю Агрономічного гуртка при Кам.-Под. С.-Г. Інституті ім. Карла Маркса з 1.05.1926 р. по 15.09.1927 р.//Записки сільськогосподарчого інституту в Кам`янці на Поділлі. Кам`янець на Поділля, 1927. Кн. 4. С. 186–190.
281. Короткий звіт про агрикультурну працю Житомирського землевпорядного технікуму//Досвід агрикультурної роботи сільськогосподарських шкіл. 1924-1926 рр.: зб. матеріалів. Харків: Держ. вид-во Укр., 1927. С. 68–70.
282. Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – червень 1941): зб. док. і матер./[упоряд.: В. М. Даниленко, О. Г. Луговський, І. О. Молодчикова та ін.; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас та ін.]. Київ: Наук. думка, 1986. 416 с.
283. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр.: зб. док. / [редкол.: О. І. Євсєєв (ред.), Л. В. Гусєва, О. В. Килимник та ін.]. Київ: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1960. Т. 1. 1917 – червень 1941 рр. 884 с.
284. Культурное строительство на Херсонщине, 1921-1987: сб. док. и матер./[сост.: Л. В. Виноградова, Е. С. Каминская и др.; редкол.: А. Т. Мельникова (отв.ред.), В. П. Рылеев, Л. М. Пучинская и др.]. Симферополь: Таврия, 1988. 272 с.
285. Маєтки інституту//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілейн. зб. Київ, 1923. С. 225–228.
286. Масова загальна, профтехнічна й вища освіта/[укл.: І. Козачок, А. Самохвалів]. Харків: Держвидав-во України, 1930. 66 с.
287. Навчальні плани інститутів і технікумів с.-г. вертикалі з пояснювальними записками / НКО УСРР, Держ. наук.-методич. к-т. Харків, 1926. 47 с.
288. Народня освіта України на 1 січня 1925 р. Установи професійної та політичної освіти//Статистика України. №76. Серія VII. Статистика народної освіти. Вип. II. Т. V. Харків: Центр. стат. управ. УСРР, 1926. 94 с.

289. Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р.//Статистика України. Серія VII. Статистика народної освіти. Вип. 2. Т. VIII. №152. Харків: Центр. стат. управл. УССР, 1929. 66 с.
290. Науково-дослідчі катедри//КІІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 251–255.
291. НОТ в ВУЗах: матеріали Главпрофобра УСРР. Б.м.: Гос. изд-во України, 1925. 84 с.
292. Огляд культ-освітньої діяльності студентства СГІ на селі та в м. Кам'янці з березня 1923 року по березень 1924 року//Записки сільського-господарчого інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділля: друкарня ім. Леніна, 1924. Т. I. С. 193–196.
293. Огляд навчальної роботи агрофаку//Записки сільського-господарчого інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділля, 1928. Т. V. С. 332–338.
294. Перша Всеукраїнська конференція сільсько-господарської освіти: матеріали конф./НКО УСРР. Харків: Укрголовпрофосвіта УСРР, 1924. 36 с.
295. Підсумки прийому до вузів 1927-28 навчального року//Сільськогосподарська освіта. 1928. №1, лютий. С. 66.
296. Підсумки прийому до вузів у 1928-29 навч. році//Сільськогосподарська освіта. 1929. №1, січень. С. 69.
297. Піщанська О. Характеристика штатного педперсоналу с.-г. ВУЗів (За відомостями Учрозподілу НКО на 1/XI 1927 р.)//Сільськогосподарська освіта. 1928. № 1, лютий. С. 63–64.
298. Плян святкування 12-річчя Жовтневої революції в КСГІ//Реконструктор. 1929. 7 листопада. №12. С. 1.
299. По Головпрофосвіті. Стаж по скінченні ВУЗів//Радянська освіта: громад.-пед. журн. Харків, 1923. Ч. 1, листоп. С. 106.
300. По с.-г. школах. Випуск с. г. Вузів 1927-28 року//Сільськогосподарська освіта. 1928. №5, червень. С. 71–72.

301. Попередній звіт про діяльність каси взаємодопомоги №12 спілки «Робос» при Київському Сільсько-Господарському інституті (мк ч. 30) з 1-го січня 1920 року до 1-го січня 1929 року//Реконструктор. 1929. 21 березня. №4. С. 1.
302. Порядок вступу до К.В.Д. //Реконструктор. 1929. 12 вересня. №10. С. 4.
303. Постанова партколегії ХОКК з 9.04.29 р. в справі Христового О. Х.//Шлях праці. 1929. 10 жовтня. №7. С. 1.
304. Правила вступу на Робфак та Агрофак Кам'янецького С.-Г. Інституту//Червоний кордон. 1927. 6 липня. Ч. 51 (320). С. 6.
305. Правила й програми для вступу до Київського сільсько-господарського інституту і його робфаку на 1925-26 академічний рік. Київ, 1925. 40 с.
306. Правила і програми для вступу до Київського сільсько-господарського інституту за 1929/30 академічний рік. Київ: вид-во Київ. сільс.-госп. ін-ту, 1929. 39 с.
307. Прием в Институты и Робфаки УСРР в 1923-24 уч. году//Студент революції. 1924. № 1-2. С. 30.
308. Прийом до інституту 1929-30 академічного року//Шлях праці. 1929. 10 жовтня. №7. С. 4.
309. Про екстернат за курс ВУЗів//Сільськогосподарська освіта. 1928. №1, лютий. С. 64–65.
310. Про завершення політграмоти й с.-п. наук. мінімуму в школах п.-т.о. (Обіжник ЦК КП(б)У (26.01.22 р. № 78)//Червона правда. 1922. 23 лют. Ч. 44 (144). С. 3.
311. Програма практики студентів: рекомендов. зав. катедрою проф. О. М. Лозовим/Харків. сільск.-господ. ін-т, катедри кооперац. та колективіз. Харків, 1926. 20 с.
312. Резолюція загальних зборів студентства, професури та службовців//Шлях праці. 1929. 7 грудня. №12. С. 1.
313. Резолюція Правління Інституту//Шлях праці. 1929. 7 грудня. №12. С. 1.
314. Рік агрикультурної роботи Херсонського сільсько-господарського технікуму (огляд роботи за 1924-25 рік)//Досвід агрикультурної роботи

- сільсько-господарських шкіл. 1924-1926 рр.: зб. матеріалів. Харків: Держ. вид-во Укр., 1927. С.56–60.
315. Сборник действующего законодательства УСРР по народному просвещению/[сост. М. А. Глейзер; под. ред. Я. П. Ряппо]. Харьков: Юридич. изд-во Наркомюста УССР, 1926. 208 с.
316. Сільсько-господарський технікум. Навчальний план з пояснюючими записками/НКО УСРР, Укрголопрофосвіта. Харків: Червоний шлях, 1924. 14 с.
317. Спис академперсоналу//Записки сільсько-господарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі, 1924. Т. I. С. 186–187.
318. Список с.-г. ВУЗів, де проводитиметься екстернат//Сільськогосподарська освіта. 1928. №1, лютий. С. 65.
319. Статут Товариства Приятелів Хемичної оборони й Хемичної промисловості СРСР («Доброхем СРСР»)//Червоний кордон. 1925. 29 січня. Ч. 78. С. 2.
320. Українська інтелігенція і влада: зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927-1929 рр./[упоряд. В. М. Даниленко]. Київ: Темпора, 2012. 756 с.
321. Умови прийому до ВУЗів//Сільськогосподарська освіта. 1929. №7-8, липень-серпень. С.78–79.
322. Хроніка. В Н.К.О. Плата за навчання в вузах//Студент революції. 1926. №5-6. С. 47.
323. Чугай В. П. Правила прийому до Кам'янець-Подільського Сільсько-Господарчого Інституту// Студент революції. 1929. 28 травня. Ч. 55 (579). С. 4.
324. Щоголів І. План навчання КС-ГІ //КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 219–220.

Праці державних і політичних діячів

325. Гринько Г. Ф. Доповідь на III губернській нараді працівників освіти Донбасу//Просвещение Донбасса: ежемесеч. орган Донец. губ отдела народ. образов. Бахмут, 1922. № 1-2. С. 51–55.
326. Ленін В. І. Доповідь Центрального Комітету 30 березня)//Ленін В. І. Повне зібрання творів. В 55 т./Лн-т історії партії при ЦК КП України – філіал Ін-ту

- марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Вид. 5-е./пер. з рос. Київ: вид-во політ. л-ри, 1974. Т. 40: грудень 1919 – квітень 1920. С. 227–245.
327. Ряппо Я. В защиту советской высшей школы. Харьков: «Путь просвещения» и «Студент революции», 1923. 26 с.
328. Ряппо Я. Новий прийом учнів до ВУЗів та наші чергові завдання//Студент революції. 1925. №5. С. 24.
329. Ряппо Я. Практика й стаж в системі вищої освіти України//Студент революції. 1926. №3. С. 1–3.
330. Ряппо Я. Прием в ВУЗы и социально-академическая проверка учащихся//Студент революции. 1924. №6. С. 11–13.
331. Ряппо Я. Радянське студентство (характеристика вузів України). Харків: Держ. вид-во Укр., 1928. 48 с.
332. Ряппо Я. Технікуми України – вища школа. Харків: Держ. вид-во Укр., 1927. 28 с.
333. Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. [Харків]: Книгоспілка, 1928. 113 с.
334. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції. [Харків], 1927. 126 с.
335. Скрипник М. Нові лінії в національному будівництві. Харків: Держ. вид-во України, 1930. 64 с.
336. Скрипник М. О. Вибрані твори/[упоряд.: І. Ф. Курас (кер.), С. С. Діброва, Б. І. Канцелярук та ін.]. Київ: Україна, 1991. XVIII с. + 617 с.
337. Шліхтер О. Про підсилення та поліпшення агророботи//Український агроном. Харків, 1929. №1. С. 77.

Періодична преса

338. А. З інституту на село: 75 молодих агрономів на допомогу колективізації//Наддніпряньська правда. Херсон, 1930. №8 (562). С. 3.
339. А. П. До соціалістичного змагання//Реконструктор. 1929. №9. С. 1.
340. А. Х. У Харківському Геодезичному Інституті//Студент революції. 1924. №1-2. С. 89–90.

341. Агрикультурна робота Білоцерківського с.-г. Політехнікуму //Сільськогосподарська освіта. 1928. №6, липень-серпень. С. 57–58.
342. Агрикультурна робота КСГІ//Сільськогосподарська освіта. 1928. №2-3, березень-квітень. С. 90.
343. Агрикультурна робота Полтавського с.-г. Політехнікуму //Сільськогосподарська освіта. 1928. №6, липень-серпень. С. 61–64.
344. Агрикультурна робота Чернігівського с.-г. політехнікуму (за 1926-27 рік)//Сільськогосподарська освіта. 1928. №1, лютий. С. 69–70.
345. Агрикультурний похід студентства на село//Сільськогосподарська освіта. 1929. №7-8, липень-серпень. С. 74.
346. Агрокультробота Херсонського с.-г. технікуму//Сільськогосподарська освіта. 1928. № 2-3, березень-квітень. С. 87–89.
347. Агронарада при Ніженському ОЗВ про Майнівський с.-г. технікум//Сільськогосподарська освіта. 1929. № 1, січень. С. 74–75.
348. Агроосвітянин. В школі агро-педагогічного комскладу//Шлях праці. 1929. 13 червня. № 4-5. С. 6.
349. Алов. Харківський сільсько-господарський інститут (1816-1929 рік)//Шлях праці. 1929. 24 жовтня. №8. С. 2.
350. Алов Х. Харківський сільсько-господарський інститут (1816-1929 рік)//Шлях праці. 1929. 6 листопада. № 9-10. С. 6.
351. Атеїст. Як піп агронома використав//Шлях праці. 1929. 6 листопада. № 9-10. С. 8.
352. Б. О. Постріл по шкідникам//Реконструктор. 1929. 3 грудня. № 13. С. 1.
353. Б.З. Робота наших депутатів у міськраді//Шлях праці. 1929. 10 жовтня. № 7. С. 1.
354. Бабак. Записки Червоноградського с.-г. технікуму//Сільськогосподарська освіта. 1928. №6, липень-серпень. С. 78.
355. Байда Р. Волинський Агро-Технікум//Студент революції. 1924. № 6. С. 60.
356. Байда Р. Шефська робота Волинського Агро-Технікума//Студент революції. 1925. №1. С. 44–45.

357. Березіков В. Деякі аспекти з життя Одеського с.-г. Інституту//Сільськогосподарська освіта. 1928. № 8-9, жовтень. С. 54–59.
358. Білецький. Агропохід полтавського студентства та викладачів//Сільськогосподарська освіта. 1929. №3, березень. С. 27–34.
359. Більше уваги готуванню кадрів //Червоний кордон. 1930. 13 травня. № 51 (721). С. 3.
360. Більше уваги дітям//Реконструктор. 1929. 7 червня. № 7. С. 2.
361. Будівництво інституту розпочати цього року//Шлях соціалістичної реконструкції: газета студентів, професорів, викладачів, робітників та службовців Харківського СГІ ім. Сельінтерну, 1930. 30 січня. № 1. С. 2.
362. Бурлаков Я. Участь студентства Одещини в засівній компанії//Студент революції. 1930. № 11. С. 22.
363. Г. В Кам'янці. Перша округова краєзнавча конференція//Червоний кордон. 1926. 13 червня. Ч. 45 (216). С. 4.
364. В Наркомосвіті. Будування Київського С.-Госп. Інституту в Голосієво//Сільськогосподарська освіта. 1928. № 5, червень. С. 64.
365. В Наркомосвіті. Перейменування технікумів в інститути //Сільськогосподарська освіта. 1928. №7, вересень. С. 61.
366. В Харьковском С.Х.И.//Студент революції. 1923. № 7-8. С. 103–105.
367. В Харьковском Сельско-Хозяйственном Институте//Студент революції. 1923. № 4-5. С. 93–94.
368. В. Л. Про роботу марксо-ленінського гуртка //Червоний ветеринар: щомісяч. газета колективу студентів, викладачів та співробітників Харківського ветеринарного інституту. Харків. 1930. 9 червня. № 1. С. 3.
369. В. Ш. Б. Як ми відсвяткували//Червоний кордон. 1925. 30 липня. Ч. 130. С. 2.
370. Вакуленко К. Село та студентство//Студент революції. 1924. №8-9. С. 43–44.

371. Васильченко В. Записки Волинського Землеустрійного Технікуму ім. Раковського в м. Житомирі//Сільськогосподарська освіта. 1928. №1, лютий. С. 77.
372. Васільєв В. Незаможнику! Використовуй досягнення агрономічної науки //Червоний кордон. 1928. 5 квітня. Ч. 41 (417). С. 2.
373. Вагранский Н. Очередные задачи//Студент революції. 1923. №7-8. С. 16.
374. Вирок//Реконструктор. 1929. 18 квітня. №5. С. 2.
375. Відкриття в с. Васильєвці с.-г. технікума//Сільськогосподарська освіта. 1928. №7, вересень. С. 61.
376. Відповідь китайським хижакам//Реконструктор. 1929. 12 вересня. №10. С. 1.
377. Він. Про куркуля-студента КСГІ//Реконструктор. 1929. 19 грудня. №14. С. 4.
378. Віщун І. Чи потрібно?... (Що до організації в Кам'янці селянського університету)//Студент революції. 1927. 1 червня. Ч. 41 (310). С. 3.
379. Вопросы строительства высшей школы//Студент революції. 1924. №3-5. С. 10.
380. Герф С. До підсумків перевірки Вишівських осередків КП(б)У//Студент революції. 1930. №4. С. 7.
381. Горвіц В. Всеукраїнські річні курси колгосподарських кадрів для КСГІ//Реконструктор. 1929. 1-15 березня. №3. С. 3.
382. Городецький С. Вищі педагогічні курси при Київському с.-г. інституті//Сільськогосподарська освіта. 1929. №1, січень. С. 71–72.
383. Грищенко В. В медвежьем углу//Студент революції. 1925. №2. С. 47.
384. Грінченко О. Робота науково-дослідної катедри ґрунтознавства//Шлях праці. 1929. 6 листопада. №9-10. С. 6.
385. Давидов. Поточна робота «легкої кінноти»//Шлях праці. 1929. 24 жовтня. № 8. С. 2.
386. Даєш агронома//Наддніпряньська правда. 1930. 17 січня №14 (568). С. 5.
387. Де-кілька рядків//Шлях праці. 1929. 27 квітня. №2 (5). С. 6.
388. Демченко О. Наркомзем УРСР Шліхтер серед нашого студентства//Реконструктор. 1929. 15 лютого. № 2. С. 1.

389. Демченко О. Шлях Реконструктора//Реконструктор. 1929. 10 жовтня. №11. С. 2.
390. Денисюк П. Вінницький сільсько-господарський технікум//Студент революції. 1927. №1. С. 82.
391. Денісевський Д. Агрикультурна робота Мігієвського с.-г. Технікуму//Сільськогосподарська освіта. 1928. №6, липень-серпень. С. 54–56.
392. Денісевський Д. Агропохід Мігієвського с.-г. технікуму на село//Сільськогосподарська освіта. 1929. №3, березень. С. 34–36.
393. Денісевський Д. У Мігієвському сільсько-господарському технікумі//Сільськогосподарська освіта. 1929. № 4-5, квітень-травень. С. 100.
394. Денісевський Д. Участь Мігієвського Т-му в засівкампанії//Сільськогосподарська освіта. 1928. №8-9, жовтень. С. 60–61.
395. Де-що з роботи легкої артилерії//Реконструктор. 1929. 15 лютого. № 2. С. 2.
396. Деятельность экономических организаций высших школ Киева. Политехнический и Сельско-Хоз. Институт//Студент революції. 1926. № 2-3. С. 105.
397. ДПО. Не відстаємо//Студент революції. 1929. №3. С. 54.
398. Доброхем в С.-Г. Інституті //Червоний кордон. 1924. 12 жовтня. Ч. 48. С. 4.
399. Донської. В Кам'янці треба заснувати селянський університет//Червоний кордон. 1927. 14 травня. Ч. 36 (305) С. 7.
400. Допоможемо в'язням капіталу//Реконструктор. 1929. 21 березня. № 4. С. 2.
401. Дослідна робота Червоноградського с.-г. технікуму//Сільськогосподарська освіта. 1928. №8-9, жовтень. С. 113–114.
402. Драмарець. Наші студкори//Студент революції. 1927. № 5. С. 94–95.
403. Драмарецький. Нам треба навчитися господарювати//Студент революції. 1927. № 6. С.85.
404. Жедачевський. В клубі СГІ та Робфаку//Червоний кордон. 1924. 7 грудня. Ч. 63. С. 4.
405. З позикою не все гаразд//Шлях праці. 1929. 10 жовтня. №7. С. 1.

406. За нову школу (стінгазети ВУЗів м. Харкова)//Студент революції. 1925. № 8. С. 40–41.
407. За студентське здоров'я//Реконструктор. 1929. 1 травня. №6. С. 4.
408. Заблуда Г. В Ерастівському с.-господарському технікумі//Студент революції. 1927. № 4. С. 65.
409. Заволока Д. Вношу й викликаю//Шлях праці. 1929. 23 листопада. №11. С. 4.
410. Зайцев Б. Недільник на користь індустріалізації//Шлях праці. 1929. 24 жовтня. №8. С. 1.
411. Зайцев. Більше боротьби з антисемітизмом//Шлях праці. 1929. 6 квітня. №1 (4). С. 4.
412. Заклинський Р. Партосередок вищих шкіл (Робота за останній тиждень)//Червоний кордон. 1925. 12 лютого. Ч. 82. С. 2.
413. Записки с.-г. Вузів//Сільськогосподарська освіта. 1928. №5, червень. С. 136–139.
414. Записки Червоноградського с.-г. технікуму//Сільськогосподарська освіта. 1928. №10, листопад. С. 78–80.
415. Зв'язок з Червоною армією//Реконструктор. 1929. 1 травня. № 6. С. 4.
416. Златопольский М. Пролетаризация Высшей школы в Одессе//Студент революції. 1923. № 2-3. С. 98-99.
417. Змагання між виробничими частинами Чернігівського і Полтавського політехнікумів//Сільськогосподарська освіта. 1929. № 7-8, липень-серпень. С. 80.
418. Знавець. І... скільки їх//Шлях праці. 1929. 25 травня. № 3 (6). С. 4.
419. Зотин М. З нашого життя//Студент революції. 1925. № 3. С. 39.
420. Зузик Д. Итоги анонимной переписи студенчества г. Харькова. С. 11-12.
421. Іваніщенко К. З нашого життя//Студент революції. 1925. № 7. С. 37.
422. Івченко О. Студентські агрокультурні походи на село//Студент революції. 1930. № 5. С. 47.
423. Ільченко М. Робота комісії студсправ//Реконструктор. 1929. 21 березня. № 4. С. 4.

424. К.О. Більше уваги українізації//Студент Прикордоння. 1929. 18 грудня.
425. Калкатін Д. Ветеринарний факультет Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту//Сільськогосподарська освіта. 1929. № 2, лютий. С. 32–36.
426. Каньовський О. Агрогурток у системі підготовки агронома//Реконструктор. 1929. 29 січня. № 1. С. 3.
427. Кармалюк П. Праця профсекції «Робос» при СГІ та Робфаку//Червоний кордон. 1924. 14 грудня. Ч. 65. С. 2.
428. Карпов В. Наша бібліотека//Шлях праці. 1929. 6 листопада. №9-10. С. 4.
429. Касперович. Все на допомогу пролетарському студентству//Херсонський комунар. Херсон, 1925. 15 марта. № 60 (924). С. 1.
430. Київський с.-г. інститут і будівництво зернових радгоспів//Сільськогосподарська освіта. 1929. № 3, березень. С. 71–72.
431. Київський Сільсько-Господарський Інститут //Реконструктор. 1929. 12 вересня. № 10. С. 3.
432. Кішінець С. Антисемітизм добирається до наших ВИШів//Комсомолец Прикордоння. 1929. 28 лютого. № 7 (48). С. 2.
433. Кленський П. На практичній роботі//Студент революції. 1927. №6. С. 84–85.
434. Клочко Д. Підсумки роботи МОДРу в інституті//Реконструктор. 1929. 21 березня. № 4. С. 2.
435. Комісія. Змагання – виконуємо//Студент революції. 1930. № 7. С. 43.
436. Комітет взаємодопомоги при СГІ та Робітфаку//Червоний кордон. 1924. 27 листопада Ч. 60. С. 4.
437. Коморний М. Вузи та село//Студент революції. 1926. № 2. С. 21.
438. Комячейка в с.-г. технікумі//Херсонський комунар. 1925. 16 января. № 12 (876). С. 2.
439. Конкурс на кращу кімнату//Реконструктор. 1929. 18 квітня. № 5. С. 4.
440. Коротун Г. Організація праці в умовах сільськогосподарських вузів України //Студент революції. 1926. № 3. С. 24.
441. Костик П. За співробітництво с.-г. ВУЗів, досвідних станцій і суспільної агрономії//Сільськогосподарська освіта. 1929. № 1, січень. С. 16–27.

442. Краснов. С новими силами (В Харьковском Ветеринарном Институте)//Студент революції. 1924. № 7. С. 42–43.
443. Круть М. «Обличчям до села»//Студент революції. 1926. № 1. С. 41–42.
444. Круть М. Яка користь від наради//Студент революції. 1926. № 2. С. 23.
445. Кузьменко А. «Записки Маслівського сортівничо-насінньового технікуму ім. Тимірязева К. А.»//Сільськогосподарська освіта. 1928. №1, лютий. С. 76–77.
446. Кукс. Харківський Ветеринарний Інститут//Студент революції. 1924. № 1-2. С. 82–84.
447. Кукс. Харківський Землеустрійний Інститут//Студент революції. 1924. №1-2. С. 94.
448. Кукс. Харьковский Геодозический и Землеустроительный Институт//Студент революції. 1923. № 6. С. 82–83.
449. Кумпань І. Наші стінні газети//Студент революції. 1924. №7. С. 50–52.
450. Курси колективізації при Полтавському с.-г. політехнікумі//Сільськогосподарська освіта. 1928. № 11-12, грудень. С. 56–58.
451. Курси хатнього господарства в Полтаві//Сільськогосподарська освіта. 1928. № 11-12, грудень. С. 53–56.
452. Курсовая система в с.-х. Институте//Студент революції. 1922. № 1. С. 90.
453. Кушніренко В. З життя кабінету с.-г. ботаніки Полтавського с.-г. політехнікуму//Сільськогосподарська освіта. 1929. № 7-8, липень-серпень. С. 40–43.
454. Кушніренко О. Діла мерзотні //Студент революції. 1930. № 5. С. 45.
455. Л. В хвості перебудови //Студент революції. 1930. № 6. С. 34.
456. Левадський А. Вітаймо свій орган//Реконструктор. 1929. 29 січня. № 1. С. 2.
457. Левадський А. Підсумки обслідування побуту студентства за анонімними анкетами//Реконструктор. 1929. 1 травня. № 6. С. 4.
458. Лимаренко Д. Увага X семестру//Реконструктор. 1929. 1-15 березня. № 3. С. 2.
459. Лисогорів С. Де-що про Херсонський С.-Г. Технікум//Студент революції. 1925. № 1. С. 46.

460. Лифшиц Э. О дипломных работах и стажерстве в сельско-хозяйственных ВУЗах//Студент революції. 1925. № 4. С. 35–36.
461. Лобахін В. І. Проблему тваринництва й підготовку ветеринарних спеціалістів в порядок денний//Червоний ветеринар. 1930. 15 жовтня. № 2. С. 1.
462. Лопатін М. Про розсадник захисту рослин при Гуманському с.-г. політехнікумі//Сільськогосподарська освіта. 1929. № 7-8, липень-серпень. С. 43–47.
463. Лубенський, Котман та ін. В Одесі листопадові ухвали не реалізовано//Студент революції. 1930. № 15. С. 15–16.
464. Любченко І. Замість «Різдва» – 2-й день індустріалізації//Шлях праці. 1929. 25 грудня. №13. С. 3.
465. М. С. Про нашу стінну газету//Студент революції. 1926. № 1. С. 55.
466. Максимов. Геодезія – агроспецу//Студент революції. 1926. № 3. С. 22.
467. Мальченко В. Треба утворити два осередки (м. Кам'янець на Поділлію) //Червоний кордон. 1928. 11 жовтня. Ч. 117 (493). С. 3.
468. Мандзій Т. Газета – на задвірках життя ВИШу (Вінницький сільсько-господарський технікум)//Студент революції. 1930. № 7. С. 42.
469. Марченко П. Наукове товариство при технікумі селекції та насінництва в с. Маслівці//Сільськогосподарська освіта. 1929. № 3, березень. С. 72–73.
470. Масовий агропохід с.-г. шкіл і вузів за підвищення врожайності//Сільськогосподарська освіта. 1929. № 7-8, липень-серпень. С. 71–76.
471. Матвієнко А. «У мене своя політика» //Шлях праці. 1929. 24 жовтня. № 8. С. 2.
472. Машкін Ан. Рік роботи за дальтон-планом//Студент революції. 1926. № 2. С. 15–17.
473. Мельник М. Аспірантура сьгоднішнього дня//Студент революції. 1927. № 5. С. 44.

474. Мертлін. Всеукраїнська конференція зимових с.-г. шкіл//Український агроном. 1927. № 10-11. С. 121–122.
475. «Механічні громадяни» у виші//Студент революції. 1929. № 4. С. 47.
476. Михайлик М. Життя Красноградського с.-г. технікуму//Студент революції. 1926. № 3. С. 24.
477. Михайлик М. Красноградський сільсько-господарський технікум//Студент революції. 1927. № 6. С. 85.
478. Міловзоров. Студент у відпустці//Реконструктор. 1929. 3 липня. № 8. С. 2.
479. «Місяць лісу» //Червоний кордон. 1924. 2 листопада. Ч. 54. С. 4.
480. Модржевська М. З трьохлітніх мандрювань Єлазевецького С.-Г. Технікуму//Студент революції. 1924. № 1-2. С. 88–89.
481. Мороко. Попередні підсумки прийому до аспірантури 1929-30 року//Шлях праці. 1929. 6 листопада. № 9-10. С. 6.
482. Н. К. Профіль нового фахівця//Шлях соціалістичної реконструкції. 1930. 2 березня. № 3. С. 2.
483. На збудування літака «Червоний студент»//Шлях праці. 1929. 10 жовтня. № 7. С. 4.
484. Нам пишуть. Саневич. Будуть з книжками//Червоний кордон. 1925. 19 лютого. Ч. 84. С. 4.
485. Наукове товариство при технікумі селекції та насінництва в с. Маслівці//Сільськогосподарська освіта. 1929. № 3, березень. С. 72–73.
486. Наукові працівники та студентство вимагають рішучої кари контрреволюціонерам//Сільськогосподарська освіта. 1929. № 12, грудень. С. 57–58.
487. Наші журнали. «Жнива»//Студент революції. 1925. № 3. С. 57.
488. Неможна мовчати//Реконструктор. 1929. 3 грудня. № 13. С. 1.
489. Немоловский И. Стаж для окончивших ВУЗы//Студент революції. 1925. № 4. С. 27.
490. Нижників. Студентство дбатиме за реалізацію нової позики//Червоний кордон. 1930. 5 квітня. Ч. 37 (707). С. 4.

491. Норми прийому до ВУЗів//Сільськогосподарська освіта. 1928. № 7, вересень. С. 61–62.
492. О. С. Вісті, а чий?//Шлях праці. 1929. 6 квітня. №1 (4). С. 2.
493. Обзор работы профячеек при Х. С.-Х. Ин-те//Студент революції. 1923. № 4-5. С. 101–102.
494. Обушний Л. Жовтень та матеріальна забезпеченість студентства//Студент революції. 1927. №7. С. 23–25.
495. Олексенко. Наші болячки//Реконструктор. 1929. 1 травня. №6. С. 6.
496. Олесь. Харківське студентство в поході на неписьменність //Студент революції. 1930. №6. С. 37.
497. Олійник І. Поглибити вивчення сільськогосподарського рахівництва//Червоний кордон. 1929. 24 грудня. Ч. 143 (667). С. 3.
498. Очеретяний Б. Завдання житлово-побутової комуни//Реконструктор. 1929. 3 грудня. №13. С. 4.
499. Очеретяний Б. Робота ТСО Авіяхему//Реконструктор. 1929. 3 грудня. №13. С. 2.
500. Оява. Знаряддя калічення майбутніх фахівців //Студент революції. 1930. №5. С. 45.
501. П. З. Гуртки поточної політики//Реконструктор. 1929. 29 січня. № 1. С. 3.
502. П. М. За висуванців на наукову роботу//Реконструктор. 1929. 3 липня. № 8. С. 3.
503. П. Ш. В культпохід на темряву//Шлях праці. 1929. 6 листопада. № 9-10. С. 7.
504. Пальчевський В. Свято пролетарської культури//Студент революції. 1923. № 7-8. С. 112–113.
505. Пам`яті проф. І. К. Тарнані//Шлях соціалістичної реконструкції. 1930. 2 березня. №3. С. 4.
506. Партійне життя. Комосередок Вищих Шкіл (літня робота)// Червоний кордон. 1924. 14 вересня. Ч. 40. С. 4.
507. Передплатив позику і викликає//Реконструктор. 1929. 12 вересня. №10. С. 1.

508. Перейменування Волинського землеустрійного технікуму ім. Раковського//Сільськогосподарська освіта. 1928. №5, червень. С. 64.
509. Перша Всеукраїнська студконференція. Зроблено недосить, треба зробити більше (З доповіді голови студсекції тов. Лучина)//Студент революції. 1933. № 6. С. 6–8.
510. Перші кроки //Шлях праці. 1929. 13 червня. № 4-5. С. 3.
511. Перші кроки до організації сільськогосподарського музею в Кам'янці-Подільському//Червоний кордон. 1924. 25 вересня. Ч. 43. С. 4.
512. Першому числу багатопримірничкової газети КСГІ//Реконструктор. 1929. 29 січня. № 1. С. 2.
513. Петришин. На пути за качеством//Студент революції. 1923. № 7-8. С. 43.
514. Петровський І. Виробниче навчання в землевпорядних школах (Досвід Полтавського землевпорядного технікуму)//Сільськогосподарська освіта. 1928. №1, лютий. С. 46–51.
515. Печук І. Дещо з історії розвитку Робфаку КСГІ//Реконструктор. 1929. 1 травня. №6. С. 5.
516. Пиріг А. До відкриття нових факультетів при КСГІ//Реконструктор. 1929. № 9. С. 3.
517. Піднести роботу «Озет»//Шлях праці. 1929. 7 грудня. № 12. С. 41.
518. Підсумки вкомплектування вишів//Сільськогосподарська освіта. 1929. № 12, грудень. С. 55.
519. Підсумки роботи санаторно-курортної комісії за сезон 1929 року//Реконструктор. 1929. 10 жовтня. №11. С. 3.
520. Позняков П. Ветеринарный Институт//Студент революції. 1923. №2-3. С. 115–116.
521. Полонский с.-хоз. техникум//Студент революції. 1923. № 6. С. 87.
522. Пронік. Праця на селі//Червоний кордон. 1925. 29 березня. Ч. 95. С. 3.
523. Посилити темпи//Шлях праці. 1929. 24 жовтня. № 8. С. 3.
524. Поширити програму сільсько-господарської економіки//Студент революції. 1927. № 6. С. 83.

525. Прейс К. Потрібні екскурсії//Студент революції. 1927. № 8. С. 22.
526. Приходько Я. Праця кооператкомісії//Реконструктор. 1929. 29 січня. № 1. С. 3.
527. Пройденый путь//Студент революции. 1922. № 11. С. 7.
528. Профпработа в ВУЗах. В сельско-хозяйственном институте//Студент революції. 1923. №6. С. 97.
529. Профпработа Каменец-Подольского Рабфака и Агрофака С.Х.И.//Студент революції. 1923. №6. С. 99–101.
530. Прохоров. Работа Харьковского КУБУЧа в истекшем году и перспективы будущего// Студент революції. 1924. № 6. С. 78–84.
531. Проценко К. У нашому осередкові ленінського комсомолу//Реконструктор. 1929. 1-15 березня. № 3. С. 2.
532. Пшенишний П. З нашого життя (Харківський зоотехнікум)//Студент революції. 1924. №7. С. 48–49.
533. Р. Начало учебного года в Харьковском Геодезическом и Землеустроительном Институте//Студент революції. 1924. № 7. С. 47.
534. Рабфак Киевских Политехническ. и сельско-хоз. институтов//Студент революції. 1923. № 6. С. 86.
535. Радзівіл. Бійцям Далеко-Східної Армії//Реконструктор. 1929. 3 грудня. № 13. С. 2.
536. Радіонова. Нахабна антисемітська вихватка в землеустрійному //Студент революції. 1930. №25. С. 43.
537. Рейд Л. К. Черговий «букет» чужаків в нашому ВИШі//Реконструктор. 1929. 18 квітня. № 5. С. 2.
538. Рибалка Д. В Полтавському Агро-Кооперативному технікумі//Студент революції. 1924. № 1-2. С. 92–93.
539. Р-ий М. Стаж і практика в УСРР//Студент революції. 1927. № 23. С. 46–49.
540. Рикаліс В. За матеріалами обслідування бригади НКРСІ//Студент революції. 1930. № 14. С. 13–15.
541. Різне //Сільськогосподарська освіта. 1928. № 5, червень. С. 79.

542. Різне//Сільськогосподарська освіта. 1928. № 7, вересень. С. 69.
543. Різне//Сільськогосподарська освіта. 1928. № 10, листопад. С. 74.
544. Різне//Сільськогосподарська освіта. 1929. № 3, березень. С. 77.
545. Різне//Сільськогосподарська освіта. 1929. № 7-8, липень-серпень. С. 77.
546. Різне. Волинський землеустрійний технікум//Сільськогосподарська освіта. 1929. №1, січень. С. 75.
547. Р-ка А. Господарства КСГІ в 1927-28 р.//Реконструктор. 1929. 18 квітня. № 5. С. 3.
548. Р-ка А. Господарство «Грушки»//Реконструктор. 1929. 12 вересня. № 10. С. 2-3.
549. Робітниче життя. Елем. Треба розворушитися//Червоний кордон. 1925. 9 серпня. Ч. 133. С. 3.
550. Робфак напередодні нового навчального року//Шлях праці. 1929. 26 вересня. №6. С. 2.
551. Рогинський М. Оборонець автокефальної//Студент революції. 1930. № 10. С. 31.
552. Рогозинський. Райагрономи, фахівці чому не пишете? //Червоний кордон. 1927. 2 лютого. Ч. 9 (278). С. 6.
553. Розповсюдження III-ї позики індустріалізації//Шлях праці. 1929. 26 вересня. №6. С. 4.
554. Рубель. Перед перевіркою//Шлях праці. 1929. 24 жовтня. №8. С. 1.
555. Румянцев В. Наш агропохід на село//Сільськогосподарська освіта. 1929. №3, березень. С. 23–27.
556. С. Б. Геть куркуля, попа, непмана з ВИШу//Реконструктор. 1929. 15 лютого. № 2. С. 2.
557. Савченко М. Про краєзнавчі осередки кам'янецьких ВУЗів//Студент революції. 1926. № 1. С. 50.
558. Самокиш М. На головних магістралях: Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституту 75 років//Край Кам'янецький. 1994. 18 жовтня.

559. Свято Жовтня у студентів СГІ та Робфаку//Червоний кордон. 1924. 13 листопада. Ч. 56. С. 4.
560. СГІ. Оголошення//Червоний кордон. 1925. 23 квітня. Ч. 103. С. 4.
561. СГІ. Секція КНС при СГІ та Робфаку//Червоний кордон. 1924. 4 грудня. Ч. 62. С. 4.
562. Середа А. Итоги социально-академической проверки Вузов и нового приема в харьковские вузы//Студент революції. 1924. №8-9. С. 9–14.
563. Сільсько-господарська вища освіта на Україні, її стан і перспективи розвитку//Сільськогосподарська освіта. 1928. № 10, листопад. С. 7–16.
564. Сільсько-Господарська освіта (місячник Наркомосвіти УСРР)//Сільськогосподарська освіта. 1929. № 10-11, жовтень-листопад. С. 48.
565. Сільсько-Господарський Інститут//Червоний кордон. 1925. 26 квітня. Ч. 104. С. 5.
566. Сільсько-господарський інститут. Спільно на допомогу сільському господарству//Червоний кордон. 1927. 8 травня. Ч. 34 (303). С. 5.
567. Сіняпкін І. Література підшефним//Шлях праці. 1929. 27 квітня. №2 (5). С. 6.
568. Сіняпкін І. Трактори селу//Шлях праці. 1929. 25 травня. №3 (6). С. 3.
569. Скакун. Кооперація допомогла //Студент революції. 1926. №1. С. 38.
570. Скасування виробничого стажу для осіб, що закінчили ВУЗи//Сільськогосподарська освіта. 1929. №7-8, липень-серпень. С. 78.
571. Сміливий. Пролетарські студенти на селі//Червоний кордон. 1924. 30 листопада. Ч. 61. С. 3.
572. Сніжко П. С.-г. виші в похід за врожай//Шлях праці. 1929. 27 квітня. №2 (5). С. 1.
573. Созанський П. Зимові селянські сільськогосподарські курси на Кам'яничині. Ліквідуємо сільськогосподарську неписьменність//Червоний кордон. 1927. 30 березня. Ч. 24 (293). С. 7.
574. Солод О. За чистку комсомольських лав//Шлях праці. 1929. 10 жовтня. №7. С. 2.

575. Соціалістичне змагання ВУЗів//Сільськогосподарська освіта. 1929. № 7-8, липень-серпень. С. 79–80.
576. Стан і перспективи с.-г. освіти на Україні//Сільськогосподарська освіта. Харків, 1929. №10-11, жовтень-листопад. С. 33–48.
577. Стан українізації ХСПІ за даними урядницької комісії//Шлях соціалістичної реконструкції. 1930. 17 лютого. №2. С. 4.
578. Стипендії імені Івана Франка //Червоний кордон. 1926. 6 жовтня. Ч. 76 (247). С. 2.
579. Стоякевич І. Дещо про педвідділ//Реконструктор. 1929. 1 травня. № 6. С. 5.
580. Студентський буфет при Кам'янецькому СПІ працює незадовільно //Червоний кордон. 1930. 25 квітня. №45 (715). С. 4.
581. Студенческие столовые в Харькове //Студент революції. 1923. №4-5. С. 107.
582. Таборник. Студенти в таборах//Реконструктор. 1929. 10 жовтня. № 11. С. 3.
583. Тов. Ходак – ректор ХСГ інституту //Шлях праці. 1929. 25 грудня. №13. С. 3.
584. Троцько. Осередок МОДР відповідає на білий терор//Реконструктор. 1929. 7 червня. № 7. С. 2.
585. У Київському с.-г. інституті//Сільськогосподарська освіта. Харків, 1929. № 3, березень. С. 71.
586. Увольнения и новые назначения профессуры в ВУЗах Харькова//Студент революції. 1922. №1. С. 98.
587. Українізація в Одеському сільсько-господарському інституті//Херсонський комунар. 1925. 20 янв. № 15 (879). С. 2.
588. Усиченко С. Агроробота Херсонського с.-г. Політехнікуму//Сільськогосподарська освіта. 1928. № 8-9, жовтень. С. 62–68.
589. Хмиз. Полтавський землевпорядний технікум//Студент революції. 1927. № 8. С. 61–62.
590. Хроніка. Сільгоспінститут має одержати 1 мільйон карб. на будівництво //Наддніпряньська правда. 1930. 15 січня. № 12 (566). С. 6.
591. Хроніка// Студент революції. 1927. № 2-3. С. 109.

592. Хроніка//Реконструктор. 1929. 7 листопада. № 12. С. 6.
593. Хроніка//Студент революції. 1926. № 1. С. 64.
594. Хто керує готуванням наукових кадрів?//Студент революції. 1930. № 15. С. 17.
595. Черняшевський. Осередок МОДРу у КСПІ//Реконструктор. 1929. 3 грудня. №13. С. 2.
596. Чугай В. Курси колективізації сільського господарства для спеціальних секцій чи відділів при с.-г. ін-тах//Сільськогосподарська освіта. 1929. № 7-8, липень-серпень. С. 22–25.
597. Чукічев. Перші кроки партнаванчання//Шлях праці. 1929. 6 листопада. № 9-10. С. 3.
598. Шадкін А. Про комплектування й термін навчання в селянському університеті//Студент революції. 1928. 2 червня. Ч. 63 (429). С. 5.
599. Шахмарденбен. День Авіахему в Кам'янці//Червоний кордон. 1925. 19 липня. Ч. 127. С. 4.
600. Шварц І. Доброхем і студентство//Студент революції. 1924. № 6. С. 28.
601. Шевелев М. Що дали сільсько-господарські курси//Студент революції. 1925. № 3. С. 43–44.
602. Шевельов. Наші хиби//Студент революції. 1925. № 8. С. 33.
603. Шефство вищих шкіл Кам'янця над Маківським районом //Червоний кордон. 1924. 5 жовтня. Ч. 46. С. 4.
604. Шполя Г. Без керма та вітрил //Студент революції. 1930. №5. С. 24.
605. Шрамченко В. З досвіду Майнівського технікуму//Студент революції. 1925. № 2. С. 45–46.
606. Ще одна вища с.-г. школа//Червоний кордон. Кам'янець-Подільський, 1928. 6 жовт. Ч. 115 (491). С. 5.
607. Ювілейні цифри//Шлях праці. 1929. 13 червня. № 4-5. С. 3.
608. Я. К. Записки Гуманського с.-г. Технікуму//Сільськогосподарська освіта. 1928. № 8-9, жовтень. С. 116–119.
609. Яблоновский. За работой//Студент революції. 1925. № 3. С. 44–45.

610. Як ми живемо //Студент революції 1926. № 2. С. 24.
611. Як ми святкували день врожаю. В с. Кубачівка та Карвасарах//Червоний кордон. 1924. 25 вересня. Ч. 43. С. 3.
612. Як ми святкували день врожаю. В с. Панівцях//Червоний кордон. 1924. 25 вересня. Ч. 43. С. 3.
613. Як ми святкували день врожаю. Свято врожаю у СГІ//Червоний кордон. 1924. 25 вересня. Ч. 43. С. 3.
614. Як ми святкували день врожаю. У В.Арм`янах//Червоний кордон. 1924. 25 вересня. Ч. 43. С. 3.
615. Як працює КВД//Реконструктор. 1929. 19 грудня. № 14. С. 2.

Монографії, книги, брошури, статті, тези

616. Алещенко М. І. Секції студентів з незаможних селян//Укр. іст. журн. 1982. № 2. С. 112.
617. Анікіна О. П. Сторінки становлення агрономії в Одеському краї у 20-х рр. ХХ століття [Електронний ресурс]. URL: http://repository.kpi.kharkov.ua/.../vestnik_HPI_2011_64_Anikin (дата звернення: 14 лютого 2016 р.).
618. Антонович Д. І. Українська культура. Мюнхен: E. Mohlthalters Buch u Kunstdruckerei, 1988. 519 с.
619. Апостол А. В. Поширення сільськогосподарських знань академіком ВУАН А. О. Сапегіним (1883-1946 рр.//Вісник аграрної історії: зб. наук. пр. /[редкол.: М. А. Журба (гол. ред.), С. О. Білан, В. А. Вергунов та ін.]. Київ: СПД ФО Куц В. М., 2015. Вип. 10. С. 238–244.
620. Баєр М. М. Підсумки будівництва Кам`янецького Сільсько-Господарського Інституту та перспективи його розвитку: відбитки з кн. 4-ої «Записок С.-Г. Інституту в Кам`янці на Поділлі». Кам`янець на Поділлі: друкарня імені Леніна, 1927. 21 с.
621. Баєр М. М. Науково-дослідна катедра «Природи, Сільського господарства й Культури Поділля при Кам`янецькому СГІ»: відбитки з кн. 4-ої «Записок С.-Г.

- Інституту в Кам'янці на Поділлію». Кам'янець на Поділлію: друкарня імені Леніна, 1927. 19 с.
622. Бахмат М. І., Алещенко М. І. Подільський державний аграрно-технічний університет: монограф. Кам'янець-Подільський: б.в., 2005. 264 с.
623. Березовчук М. Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. Київ: Політвидав України, 1965. 124 с.
624. Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937 рр.). Харків: Вища шк., 1974. 144 с.
625. Білан Л. Формування системи підготовки педагогічних та науково-педагогічних працівників//Вісник Книжкової палати: наук.-практ. журн./[редкол.: М. І. Сенченко (гол. ред.), Н. О. Петрова та ін.]. Київ, 2009. № 6. С. 22–24.
626. Білоусько О. А., Єрмак О. П., Ревегук В. Я. Новітня історія Полтавщини (перша половина ХХ століття): підруч. для 10 кл. загальноосвіт. школи. Полтава: Оріяна, 2005. 312 с.
627. Білоцерківська А. Агрономічний гурток Київського політехнічного інституту та участь в ньому А. Г. Терниченка//Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. пр. /[редкол.: О. Я. Пилипчук (відп. ред.), Л. М. Бєсов, В. А. Вергунов та ін.]. Київ, 2006. Вип. 24. С. 21–28.
628. Близнюк Р. О. Історіографія вищої аграрної освіти України в історичній науковій літературі 1950 середині 1960-х рр.//Вісник аграрної історії: зб. наук. пр./[редкол.: М. А. Журба (гол. ред.), В. А. Вергунов, С. В. Віднянський та ін.]. Київ: СПД ФО Куц В. М., 2013. Вип. 4-5. С. 94–102.
629. Близнюк Р. О. Основні історіографічні етапи дослідження вищої аграрної освіти України у другій половині ХХ століття//Вісник аграрної історії: зб. наук. пр./[редкол.: М. А. Журба (гол. ред.), В. А. Вергунов, С. В. Віднянський та ін.]. Київ: СПД ФО Куц В. М., 2012. Вип. 3. С. 122–130.
630. Бондарчук П. М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1998. 46 с. («Історичні зошити»).

631. Бородай І. С. До історії становлення зоотехнічної науки в Україні//Київська старовина. Київ, 2010. Т. 1. С. 3–10.
632. Бородай І. С. До історії становлення зоотехнічної освіти в Україні//Проблеми зооінженерії та ветеринарної медицини: зб. наук. пр. /[редкол.: В. О. Головка (відп. ред.), Ю. О. Приходько, Г. В. Свириденко та ін.]. Харків: РВВ ХДЗВА, 2009. Вип. 18. Ч. 1. Сільськогосподарські науки. С. 19–24.
633. Бородай І. С. Природа становлення та розвитку вітчизняної вищої зоотехнічної освіти.
URL:http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Gileya/2012_56/Gileya56/I17_doc.pdf (дата звернення: 26 січня 2016 р.).
634. Борисенок Е. Феномен советской украинизации. Москва, 2006. 241 с.
635. Бочков М. В. Харківський геодезичний та землевпорядний інститут//Записки Харківського геодезичного та землевпорядного інституту. Харків: геодезич.-землеустр. ін-т, 1927. Кн. 1. С. 3–18.
636. Васильєв В. П. Агрикультурна робота Кам'янець-Под. С.-Г.І//Записки сільськогосподарчого інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділля, 1928. Т. V. С. 342–348.
637. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки/УААН, ДНСГБ. Київ: Аграрна наука, 2006. 492 с.
638. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки/УААН, ДНСГБ. Київ: Аграрна наука, 2008. 568 с.
639. Вергунов В. А. Невідомі сторінки діяльності професора Д. Г. Віленського//Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. пр. /[редкол.: О. Я. Пилипчук (відп. ред.), Л. М. Бесов, В. А. Вергунов та ін.]. Київ, 2006. Вип. 23. С. 28–39.
640. Вергунов В. А. Репертуар статей журналу «Вісті Харківського сільськогосподарського інституту імені тов. Раковського» (1925-1929) як інформаційний ресурс для вивчення історії аграрної науки та освіти в Україні//Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр. /

- [редкол.: В. М. Шейко (відп. ред.), Н. М. Кушнарєнко, Г. Г. Асєєв та ін.]. Харків: ХДАК, 2010. Вип. 31. С. 144-153.
641. Вересенко О. П. Роль професора В. П. Устьянцева в організації і становленні Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту. URL: http://www.nbuu.gov.ua/old_jrn/Chem_Biol/nvnuu_vmyabpt/2011_167_1/11vop.pdf
642. Верт Николая. История советского государства. 1900-1991/пер. с фр. Москва: Прогресс-Академия, 1992. 480 с.
643. Веселовський С. Науково-дослідна катедра сільсько-господарської економії//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 253–255.
644. Вища школа Української РСР за 50 років/[кер. авт. кол., відп. ред. В. І. Пічов]. Київ: Київ. держ. ун-т ім Т. Г. Шевченка, 1967. 395 с.
645. Вініковецький С. Я., Воловик В. П. Деякі аспекти культурного розвитку Подільської губернії 20-х років ХХ ст.//Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції/[редкол.: І. С. Винокур (відп. ред.), Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 407–415.
646. Власенко В. М., Стародуб О. В., Чернецький Є. А. Білоцерківський аграрний університет: від витоків до сьогодення. Біла Церква, 2005. 224 с.
647. Власюк П. Агрикультурна робота як вона є в Гуманському с.-г. технікумі//Досвід агрикультурної роботи сільсько-господарських шкіл. 1924-1926 рр.: зб. матеріалів / НКО УСРР, Держ. наук.-метод. к-т. Харків: Держ. вид-во Укр., 1927. С. 61–64.
648. Волощук А. С. Михайлівський дендрологічний парк Кам'янець-Под. С.-Г.І.//Записки сільсько-господарчого інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі: друкарня ім. Леніна, 1927. Кн. 4. С. 124–127.
649. Вотчал Є. Ф. Ботанічна лабораторія К.С-Г.І.//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 230–231.

650. Гатлих Г. А., Корнев А. И., Литвиненко А. Н. Сельскохозяйственные вузы СССР. Москва: Высш. шк., 1965. 368 с.
651. Гілязетдінов Р. Н. Перша конференція з сільськогосподарської освіти на Полтавщині//Вісник аграрної історії: зб. наук. пр. / [редкол.: М. А. Журба (гол. ред.), С. О. Білан, В. А. Вергунов та ін.]. Київ: СПД ФО Куц В. М., 2015. Вип. 10. С. 230–233.
652. Голікова О. М. Із історії Харківського національного аграрного університету імені В. В. Докучаєва (1816-2006 рр.)//Вісник Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва. Серія: Ентомологія та фітопатологія/[редкол.: Є. М. Білецький (гол. ред.) В. Л. Мешкова, Б. М. Литвинов та ін.]. Харків, 2006. № 12. С. 116–121.
653. Горпиненко. Нарис громадсько-політичного життя Робітничих факультетів КПІ та КС-ГІ//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С.263–265.
654. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Україна в добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): монограф. Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2001. 276 с.
655. Гришко-Лесенко М. М., Лисанський І. Ф. Досвід п'ятирічної агрикультурної роботи Майнівського сільсько-господарського технікума//Записки Майнівського Сільсько-Господарського технікума. Ніжин, 1928. Т. 1. С. 273–321.
656. Грищенко Ю. Культурно-освітні процеси в середовищі болгар УСРР//Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвідомч. зб. наук. пр./[редкол.: С. В. Віднянський (відп. ред.), О. А. Іваненко, І. І. Вовканич та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2016. Вип. 25. С. 186–205.
657. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 288 с.
658. Гусаров В. К., Молостов В. А. Становлення МОДР на Україні (1922-1925 рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 1972. № 11. С. 63–70.
659. Данилевський Н. М. Катедра метеорології та метеорологічна станція//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 240–243.

660. Даниленко В. М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. Киев: Наук. думка, 1986. 215 с.
661. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. 1920-30-і роки. Київ: Либідь, 1991. 342 с.
662. Дедович Д. В. Технікуми Чернігівщини на поч. 20-х рр. ХХ ст. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Ltkp/2011_62/teor/t_7.pdf (дата звернення: 17 березня 2016 р.).
663. Діденко В. В. Нарис історії Національного аграрного університету (до сторіччя заснування). Київ: Аграрна наука, 1998. 176 с.
664. Дніпропетровський державний аграрний університет/[ред. рада: В. І. Шемавн'юв (гол.), А. С. Кобець, П. К. Охмат та ін.]. Вид. 3-є, доп. і перероб. Дніпропетровськ: ТОВ «Енем», 2007. 220 с.
665. Дорош Т. О. «Виховання» радянської сільськогосподарської інтелігенції УСРР в умовах становлення адміністративно-командної системи (20-і рр. ХХ ст.)//Український селянин: зб. наук. пр. / [редкол.: А. Г. Морозов (відп. ред.), В. І. Марочко, С. В. Корновенко та ін.]. Черкаси: Черкас. нац. ун-т, 2008. Вип. II. С. 158–160.
666. Душечкін О. І. Агрономічна хімія//КПІ та КС-ГІ. ХХV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 244–245.
667. Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2001. 304 с.
668. Живора С. М., Васильєва Н. В. Аграрна освіта в Наддніпрянській Україні (кінець ХІХ 1950-ті рр.)//Вісник аграрної історії: зб. наук. пр./[редкол.: М. А. Журба (гол. ред.), В. А. Вергунов, С. В. Віднянський та ін.]. Київ: СПД ФО Куц В. М., 2012. Вип. 3. С. 96–109.
669. Завадський. Верховенський комбінат і агрошкола КС-ГІ//КПІ та КС-ГІ. ХХV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 228–229.
670. Завальнюк О. О. Сільськогосподарські заклади Київщини в першій третині ХХ століття//Історія освіти, науки і техніки в Україні: перша конференція молодих вчених та спеціалістів: тези доп. та повідомл., м. Київ, 30 травня

- 2002 р./[редкол.: В. А. Вергунов (відп. ред.), В. В. Дерлеменко, Т. І. Григора та ін.]. Київ, 2002. С.56–60.
671. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. Б. м., б. в., 1927. 410 с.
672. Зотін М. Педагогічна освіта на Україні. Харків: Держ. вид-во Укр., 1926. 216 с.
673. Иванович К. А. Сельскохозяйственное обучение в СССР. Москва: Гос. изд-во «Советская наука», 1958. 240 с.
674. История Украинской ССР: в 10 томах/[АН УССР, Ин-т истории; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; редкол. тома: С. В. Кульчицкий (отв. ред.) и др.]. Киев: Наук. думка, 1984. Т. 7: Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921-1941). 720 с.
675. І. П. Аграрно-культурна робота//Записки Полтавського землевпорядного технікуму. Полтава, 1927. Кн. 1. С. 45–47.
676. Іванцова Н. І. Жіноча сільськогосподарська освіта в Україні у 20–30-х рр. XX ст. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Ltkp/2012_70/teor/teor4.pdf (дата звернення: 18 липня 2016 р.).
677. Історія селянства Української РСР: в 2-х томах/[АН УРСР, Ін-т історії; редкол.: І. І. Компанієць (відп. ред.) І. Х. Ганжа, І. І. Слинько та ін.]. Київ: Наук. думка, 1967. Т. 2. Від Великого Жовтня до наших днів. 536 с.
678. Історія українського селянства/[авт. кол.: О. В. Андрущук, В. К. Баран, А. В. Блануца та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2006. 655 с.
679. Історія Української РСР: в 10-ти томах/[АН УРСР, Ін-т історії; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гол.) та ін.; редкол. тому: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1977. Т. 6. УРСР в період будівництва та зміцнення соціалістичного суспільства. 544 с.
680. Каденюк О. С., Коломієць С. С., Алещенко М. І. та ін. Аграрна історія України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. аграрної освіти. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2008. 292 с.

681. Каденюк О. С., Ісакова Н. П. Розвиток сільськогосподарської науки та освіти в Україні за радянської доби//Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення) / [за заг. ред. Л. Ю. Беренштейна, С. С. Коломійця]. Київ: Навч.-наук. природ.-гумніт. ін-т Нац. аграрн. ун-ту, 2003. Ч. 2 і 3. С. 49–68.
682. Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Корольов Б. І. та ін. Історичне джерелознавство: підруч. Київ, 2002. 488 с.
683. Капеллер Андреас. Мала історія України/пер. з нім. Київ: К.І.С., 2007. 264 с.
684. Карасюк І. М. Науково-педагогічні кадри – основа успіху Уманської аграрної школи на межі ХІХ-ХХ століття//Збірник наукових праць Уманського державного аграрного університету/[редкол.: П. Г. Копитко (відп. ред.), П. В. Костогриз, А. Ф. Балабан та ін.]. Умань, 2007. Вип. 64. Ч. 1. Агрономія. С. 193–200.
685. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т Укр. студій Едмонтон. ун-ту, 1992. 176 с.
686. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті рр.). Київ: Наук. думка, 1991. 95 с.
687. Касяненко І. Вища школа червоних агрономів//КПІ та КС-ГІ. ХХV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 214–216.
688. Квітко Д. Майнівка в минулому та сучасному. Історичний огляд//Записки Майнівського Сільсько-Господарського технікуму. Ніжин, 1928. Т. 1. С. 4–21.
689. Ключників. Агрикультурна робота Харківського зоотехнікуму//Досвід агрикультурної роботи сільсько-господарських шкіл. 1924-1926 рр.: зб. матеріалів /НКО УСРР, Держ. наук.-метод. к-т. Харків: Держ вид-во Укр., 1927. С. 65–67.
690. Коваль Б. Вища і середня спеціальна освіта на Україні//Українська радянська культура: зб. ст./[редкол.: М. Погребінський, Ф. Сарана]. Київ: Держ. вид-во. політ. л-ри, 1957. С. 78–97.

691. Ковальов К. П. Історичний нарис розвитку Харківського зоотехнікуму//Записки Харківського зоотехнікуму ім. Г. Михайличенка. Харків, 1828. Т. 1. С. 7–10.
692. Ковальська К. В. Життєвий та творчий шлях Д. Г. Віленського//Історичні записки: зб. наук. пр./[редкол.: В. П. Михайлюк (гол. ред.), В. М. Бодрухін, В. І. Абакумова та ін.]. Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007. Вип. 13. С. 74–88.
693. Колесник П. П. Звідомлення про діяльність науково-технічного гуртка//Записки сільського-господарчого інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділля, 1928. Т. V. С. 349–352.
694. Колесник П. П. Робота студпрофорганізацій за 1927/28 академ. рік//Записки сільського-господарчого інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділля, 1928. Т. V. С. 353–357.
695. Колкунов В. В. Діяльність дослідчої катедри хліборобства (1922-1923)//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 251.
696. Колкунов В. В., Раєвський В. Г. Вегетаційний будинок катедри загального хліборобства//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 243–244.
697. Коляда І. А. Студентські будівельні загони в УРСР: до історії молодіжного руху (1920-1980 рр.)//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 58 (3). С. 166–174.
698. Коляска І. В. Освіта в Радянській Україні: перекл. з англ. мови з доповн. і додатк. Б. м., б. р. 246 с.
699. Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монографія/наук. ред. проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.
700. Короткий історичний нарис що до організації та розвитку Волинського Землеустрійного Технікуму ім. т. Раковського в м. Житомирі//Записки

- Волинського землеустрійного технікуму імені тов. Раковського в м. Житомирі. Житомир: Житомир. поліграф., 1925. Кн. 1. С. 5–10.
701. Коротун Г. Ф. Студколектив зоотехнікуму, його склад і будова роботи//Записки Харківського зоотехнікуму ім. Г. Михайличенка. Харків, 1928. Т. 1. С. 156–159.
702. Косовський М. С. Зв'язки Херсонського С.-Г. Технікуму з Херсонською Дослідною Станцією (підсумки трьохрічної спільної агрикультурної праці 1924-27 рр.)//Вісті Херсонського Сільсько-Господарського технікуму ім. О. Д. Цюрупи. Херсон, 1927. Ч. 1. С. 104–107.
703. Кравчук Х. Організації загальностудентського представництва в УСРР у 1920-ті рр.//Схід: інформ.-аналіт. журн. /[редкол.: В. І. Кравченко, С. Р. Лях, В. О. Пірко та ін.]. Донецьк, 2009. №8 (99), листоп. С. 31–35.
704. Кравчук Х. А. Організації Комуністичної спілки молоді України у ВНЗ УСРР у 1920-і роки//Наука. Релігія. Суспільство: наук. журн./[редкол.: А. І. Шевченко (гол.), О. З. Беліков, Н. Ю. Белікова та ін.]. Донецьк: Наука і освіта, 2010. № 3. С. 90–95.
705. Красовицкая Т. Ю. Модернизация России: национально-культурная политика 20-х гг. Москва: ИРИ РАН, 1998. 414 с.
706. Красовський І. Г. Статика та динаміка Землевпорядчого Технікуму//Записки Полтавського землеустрійного технікуму. Полтава, 1927. Кн. 1. С. 7–24.
707. Крилов І. Система освіти в Україні (1917-1930 рр.): досліді і матеріали. Мюнхен, 1956. 96 с.
708. Круглий. Червоне студентство//Збірник, присвячений 50-ти річному ювілею Херсонського сільсько-господарського технікуму імені А. Д. Цюрупи. Херсон: вид. Ювілейн. Комісії, 1924. С. 40–43.
709. Кручек О. А. З історії становлення освітньої системи в Україні на початку 20-х років ХХ ст.//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2010. Вип. 35. С. 85–90.

710. Кручек О. А. Становлення державної політики УСРР в галузі національної культури (1920-1923 рр.). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1996. 49 с.
711. Кузня сільськогосподарських кадрів: корот. іст. нарис. Київ: вид-во «Урожай», 1973. 152 с.
712. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1992. 396 с.
713. Курносів Ю. О., Бондар А. Г. У навчанні та праці: підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. Київ: Наук. думка, 1964. 344 с.
714. Курок В. П. Вплив соціально-економічних факторів на розвиток інженерно-педагогічної освіти України в першій половині ХХ ст. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vchdpu/ped/2011_93/Kurok.pdf (режим доступу: 26 березня 2017 р.).
715. Лаврут О. Політична поведінка студентської молоді в непівській Україні//Краєзнавство: наук. журн./[редкол.: П. Тронько (гол. ред.), В. Адамовський, О. Бажан та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2010. Ч. 3. С. 64–71.
716. Лаврут О. О. «Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До II конференції пролетарського студентства України» як джерело до вивчення життя студентства закладів УСРР 20-х рр. ХХ ст.//Література та культура Полісся: зб. наук. пр./[редкол.: Г. В. Самойленко (відп. ред. і упоряд.), М. К. Бойко, О. Д. Бойко та ін.]. Вип. 65. Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2011. С. 97–105.
717. Лаврут О. О. Організація харчування студентів УСРР у 20-ті рр. ХХ ст.//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2010. Вип. 32. С. 68–75.
718. Лаврут О. О. Громадська діяльність студентства УСРР в 20-х рр. ХХ ст.//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.),

- Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 26. С. 71–80.
719. Лаврут О. О. Діяльність студентів у гуртках//Наукові праці: наук.-метод. журн./[ред.-видавн. рада: Л. П. Клименко (гол.), О. П. Мещанінов, М. І. Михальченко та ін.]. Миколаїв: Черноморс. держ. ун-т ім. П. Могили, 2009. Т. 115. Вип. 102. Історія. С. 27–35.
720. Лаврут О. О. Краєзнавча діяльність студентів УСРР періоду 20-х років ХХ ст.// Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 58 (3). С. 115–122.
721. Лаврут О. О. Стажування студентів вищих навчальних закладів в УСРР періоду 20-х років ХХ ст.//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2011. Вип. 44 (№2). С. 120–129.
722. Лаврут О. О. Студентська преса в УСРР періоду 20-х рр. ХХ ст.//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 28. С. 45–56.
723. Лановюк Л. П. Всеукраїнська «Тімірязєвка»: із історії аграрної освіти та науки//Вісник аграрної історії: зб. наук. пр./[редкол.: М. А. Журба (гол. ред.), В. А. Вергунов, С. В. Віднянський та ін.]. Київ: вид. центр Vitas-LTD, 2011. Вип. 2. С. 68–73.
724. Лебедев О. Г. Ентомологічна станція//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 238–240.
725. Лебедев О. Г. Зоологічна лабораторія за 25 років існування//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 234–238.
726. Левченко В. В. Еврейское высшее образование в Одессе (1917-1930-е гг): история, опыт, традиции. URL: [http:// www.migdal.org.ua/migdal/events/science-confs/6/17449/?pr](http://www.migdal.org.ua/migdal/events/science-confs/6/17449/?pr) (дата звернення: 16.08.17).

727. Левченко В. В. Історія єврейських вишів у системі освіти України між двома світовими війнами. URL: <http://oaji.net/articles/2015/294-1441289513.pdf> (дата звернення: 16.08.17).
728. Левченко Ф. Катедра ґрунтознавства//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 244.
729. Липинский В. В. Кто защитит студента? Студенческие организации Украины: история и современность: науч.-популяр. изд. Донецк: Донец. обл. управл. по печати РИО, ассоциац. «Украинский диалог», 1991. 116 с.
730. Липинський В., Кравчук Х. Організаційне становлення студентських профспілок УСРР у 1920-ті роки//Краєзнавство: наук. журн./[редкол.: П. Тронько (гол. ред.), О. Бажан, Л. Баженов та ін.]. Київ: ТОВ НВП «Ферокол», 2011. Вип. 4. С. 25–32.
731. Липинський В. В. Нові методи навчання в системі освіти УРСР у 20-ті рр.//Наука. Релігія. Суспільство: зб. наук. пр./[редкол.: А. І. Шевченко (голов. ред.), Г. В. Костенко, М. М. Кузьменко та ін.]. Донецьк: Наука і освіта, 2002. № 2. С. 68–75.
732. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки: монографія. Донецьк: РВА Донецьк. держ. техн. ун-т, 2000. 247 с.
733. Лисогорів С. Агрікультурна роботи пролетарського студентства//Збірник, присвячений 50-ти річному ювілею Херсонського сільсько-господарського технікуму імені А. Д. Цюрупи. Херсон: вид. Ювілейн. комісії, 1924. С. 128-131.
734. Ляпіна О. В. Становлення інститутів народної освіти в УРСР (перша половина 1920-х рр.)//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 18. С. 56–65.
735. Ляпіна О. В. Студенти міста Києва у 1920-ті рр.//Соціальна історія: наук. зб./Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2009. Вип. V. С. 52–59.
736. Магочій Павло-Роберт. Ілюстрована історія України /пер. з англ. С.Біленького. Київ: Критика, 2012. 447 с.

737. Магочій Павло-Роберт. Україна: історія її земель та народів/пер. з англ.: Е. Гейдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук. Ужгород: вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.
738. Мазур І. В. Реформування та модернізація системи освіти України в першій половині 20-х рр. ХХ ст. (на прикладі губернських центрів)//Вісник інституту історії, етнології і права: зб. наук. пр./[редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), І. М. Романюк, О. К. Струкевич та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2010. Вип. 8. С. 45–48.
739. Мазуренок М. В. Впровадження «українізації» у систему вищої освіти УСРР в 1920-х рр.//Педагогічний дискурс: зб. наук. пр./[редкол.: І. М. Шоробура (гол. ред.), О. М. Галус, Б. С. Кришук та ін.]. Хмельницький: Хмельн. гум.-пед. академ., 2013. Вип. 14. С. 289–293.
740. Майборода С. В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917-1959 рр.): монограф. Київ: вид-во УАДУ, 2000. 308 с.
741. Макарська Н. П. Організаційно-педагогічні форми підготовки фахівців-аграрників в Україні у першій половині ХХ ст.//Науковий вісник Національного аграрного університету/[редкол.: Д. О. Мельничук (відп. ред.), І. І. Ібатулін, М. Д. Мельничук та ін.]. Київ, 2008. Вип. 130. С. 198–203.
742. Макарська Н. П. Підготовка фахівців-аграрників в Україні у першій половині ХХ століття як історико-педагогічна проблема//Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія/[редкол.: Д. О. Мельничук (відп. ред.), М. Д. Мельничук, В. П. Лисенко та ін.]. Київ: Нац. ун-т біоресурсів і природокористування Укр., 2011. Вип. 159. Ч. 4. С. 133–139.
743. Малюшицький М. Катедра часткового хліборобства//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 245–246.
744. Мандрик Я. Підготовка керівних спеціалістів села УСРР на початку 1930-х рр.//Галичина: всеукр. наук. і культ.-просвіт. краєзн. часопис / [редкол.:

- М. Кугутяк (відп. ред.), О. Марущенко, С. Кобута та ін.]. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2012. Ч. 20-21. С. 264–272.
745. Мандрик Я. Навчання керівних кадрів сільського господарства радянської України в роки проведення масової насильницької колективізації URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nikp/2006_2007/Madryk.pdf (дата звернення: 18 вересня 2017 р.).
746. Мануїлова К. В. Рефлексії одеських освітян євреїв, росіян та українців на політику українізації у 1920-х – 1930-х роках (на матеріалах держархіву Одеської області)//Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. пр./[редкол.: П. С. Сохань (гол. ред.), Є. П. Сінкевич, Л. П. Клименко та ін.; Чорноморський державний університет імені Петра Могили, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України]. Миколаїв, 2010. Вип. 5. С. 23–27.
747. Марчуков А. В. Украинское национальное движение УССР. 1920-1930-е годы. Цели, методы, результаты. Москва: Наука, 2006. 599 с.
748. Маслов С. Россия после 4 лет революции. Париж: Русская печать, 1922. 207 с.
749. Маслов С. На революционной работе в России. 1 апреля 1929 – 1 ноября 1930. Белград: б. м., 1930. 68 с.
750. Мельниченко А. М. В. И. Ленин и становление народного образования на Украине (Деятельность Коммунистической партии по созданию советской системы народного образования на Украине. 1917-1920 гг.). Киев: Вища шк., 1982. 184 с.
751. Мельничук Д. О., Зубецька М. В., Бернштейн Л. Ю. та ін. Становлення та розвиток аграрної освіти та науки в Україні (з найдавніших часів до сьогодення). Київ. Нац. аграр. ун-т, 2005. 224 с.
752. Михайлюк О. І. Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини у ХІХ ст. 20-х роках ХХ століття. Київ: Нора-принт, 2001. 20 с.

753. Михалевич Н. А. На п'ятилітнім шляху існування Житомирського Землеустрійного Технікуму імені Х. Г. Раковського. 1922-1927 р.р.//Записки Волинського Землеустрійного Технікуму імені т. Раковського в м. Житомирі. Житомир: Вол. окр. держ. літо-друкарня, 1927. Кн. 3. С. 5–7.
754. Мицель М. «Последняя глава»: Агро-Джойнт в годы великого террора. Київ: Дух і літера, 2012. 305 с.
755. Молостов А. С. До питання організації навчально-досвідних полів при с.-г. школах. Харків, 1926. 35 с.
756. Москальова Н. П. Вища школа України у 20-30-ті роки: технології формування//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 65 (10). С. 70–74.
757. Мошик І. Особливості та проблеми формування студентського контингенту ВНЗ Чернігівщини у 20-х роках ХХ століття//Українознавство: наук. журн./[редкол.: П. П. Кононенко (гол. ред.), Т. П. Кононенко, Б. М. Ажнюк та ін.]. Київ: НДІ українознавства МОН України, 2010. №2. С. 63–69.
758. Набоков М. П. Робітничий факультет при Кам'янець-Под. СГІ//Записки сільсько-господарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі, 1928. Т. V. С. 339–341.
759. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): колект. монографія/[відп. ред. С. В. Кульчицький]: в 2 ч. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2010. Ч. 2. 382 с.
760. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917-1967/[редкол.: А. Г. Бондар (відп. ред.), О. Г. Дзевєрін, Б. С. Кобзар та ін.]. Київ: Рад. шк., 1967. 484 с.
761. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: іст. нариси. Київ: Ніка-Центр, 2012. 592 с.
762. Нестеренко В. А. Технікуми Кам'янця-Подільського в 1920-і – в першій половині 1930-х рр.//Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. пр. за підсумками

- II міжнарод. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 14-15 травня 2005 р./[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), А. Г. Філінюк, В. О. Савчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2005. С. 45–48.
763. Нестеренко В. А. Українізація на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ ст. (основні напрямки, недоліки та особливості)/Вид. 2-е, доп. та виправл. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. 68 с.
764. Николишин С. Культурна політика більшовиків і український культурний процес: публіцистичні рефлексії. Ульм: На чужині, 1947. 118 с.
765. Новосад Н. М. Організаційна та науково-дослідницька діяльність О. Н. Соколовського в НДІ ґрунтознавства//Вісник Харківського національного аграрного університету. Серія: ґрунтознавство/[редкол.: Д. Г. Тихоненко (гол. ред.), М. О. Горін, К. Б. Новосад та ін.]. Харків, 2008. №1. С. 160–172.
766. Одесский сельскохозяйственный институт: краткий очерк (1918-1960 гг.). Одеса, 1968. 72 с.
767. Островська Н. Наукова та організаційна діяльність професора М. А. Єгорова в Харківському сільськогосподарському інституті (1920-1941)//Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. пр./[редкол.: О. Я. Пилипчук (відп. ред.), Л. М. Бесов, В. А. Вергунов та ін.]. Київ, 2010. Вип. 45. С. 184–192.
768. Пасик Я. История еврейской земледельческой колонии Новополтавка. URL: <http://evkol.ucoz.com/novopoltavka/htm> (дата звернення: 16.08.17).
769. Пасик Я. Еврейская колония Новополтавка. URL: <http://www.geni.com/people/Гирш-Герш-Рохкинд/4880279795430061668> (дата звернення: 16.08.17).
770. Пашківська О. А. Форми та методи проведення агрономізації в УСРР наприкінці 20-х років ХХ століття//Вісник аграрної історії: зб. наук. пр./[редкол.: М. А. Журба (гол. ред.), С. О. Білан, В. А. Вергунов та ін.]. Київ: СПД ФО Куц В. М., 2015. Вип. 10. С. 233–238.
771. Пильтяй О. Діяльність кафедри ґрунтознавства в Київському інженерно-меліоративному інституті в період з 1922 по 1940 рік//Історія української науки

- на межі тисячоліть: зб. наук. пр. /[редкол.: О. Я. Пилипчук (відп. ред.), Л. М. Бесов, В. А. Вергунов та ін.]. Київ, 2007. Вип.27. С.169–176.
772. Писаренко В., Арапчій В., Опара М. Полтавська державна аграрна академія: іст. нарис. Полтава: РВВ Полтав. держ. аграр. академія, 2010. 296 с.
773. Пиха Д. Д. Патріотичні товариства сприяння Червоній армії та обороні СРСР на Україні (До 40-річчя Тсоавіахіму)//Укр. іст. журн. Київ, 1967. № 1. С. 122–124.
774. Піонтковський А. Викладання садівництва й городництва в КС-ГІ та його садові установи//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 246–248.
775. Покалюк В. В. Архівні джерела про сільськогосподарські вищі Правобережної України на початку 20-х рр. ХХ ст.: структурні зміни, формування викладацького та студентського складу//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: О. П. Реєнт (голова), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2014. Т. 21. С. 285–292.
776. Покалюк В. В. Архівні документи про Кам'янець-Подільський технікум цукроваріння (сільськогосподарський технікум імені Карла Лібкнехта)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. /[редкол.: О. П. Реєнт (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. Т. 20. С. 85–90.
777. Покалюк В. В. Діяльність науково-дослідних кафедр у сільськогосподарських інститутах УСРР у 1920-ті рр.//Матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених «Сучасні тенденції у розвитку науки та освіти» м. Кам'янець-Подільський, 23 березня 2017 р./[редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет (відп. ред.), П. С. Атаманчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. С. 36–40.
778. Покалюк В. В. Діяльність Новополтавського єврейського сільськогосподарського технікуму у 1920-х рр.//Virtus: Scientific Journal /

- Editor-in-Chief M. A. Zhurba. January #20, Part 2. Montreal, Svatove, 2018. С. 112–115.
779. Покалюк В. В. До питання про виникнення сільськогосподарських вишів УСРР та формування їхнього студентського складу у 1920-ті рр. (на матеріалах журналу «Студент революції»)//Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Спогади. Дослідження: зб. матер. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 12 вересня 2016 р./[уклад.: В. А. Дубінський, В. С. Степанков; відп. ред. В. С. Степанков]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 2. С. 145–149.
780. Покалюк В. В. Журнал «Студент революції» про навчальну, науково-дослідну, громадсько-політичну роботу сільськогосподарських вишів УСРР у 1920-ті рр.//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 65–77.
781. Покалюк В. В. «Записки Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту» як джерело до вивчення історії сільськогосподарського вишу у Кам'янці-Подільському//Вища освіта на Поділлі: матеріали наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 30 жовтня 2013 р./[редкол.: В. А. Дубінський (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2013. С. 48–54.
782. Покалюк В. В. Інституціоналізація вищих сільськогосподарських навчальних закладів УСРР у 1920-х рр.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, В. В. Газін та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. Т. 27. С. 338–350.
783. Покалюк В. В. Кам'янець Подільський сільськогосподарський інститут на початку 20-х рр. ХХ ст.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: О. П. Реєнт (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 18. С. 47–57.

784. Покалюк В. В. Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут на початку 20-х рр. ХХ ст.: становлення та діяльність//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки /[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2013. Вип. 6. С. 386–392.
785. Покалюк В. В. Луганський сільськогосподарський технікум імені К. А. Тімірязєва на початку 20-х рр. ХХ ст. (за документами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України)//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів, м. Кам'янець-Подільський, 5-6 березня 2013 р./[редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет, В. С. Кшевецький та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 12. У 3-х т. Т. 1. С. 45–46.
786. Покалюк В. В. Маслівський насіннєво-сортивничий технікум на початку 20-х рр. ХХ ст. (за документами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України)//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів, м. Кам'янець-Подільський, 20-21 березня 2014 р./[редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет, В. С. Кшевецький та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2014. Вип. 13. У 3-х т. Т. 1. С. 45–46.
787. Покалюк В. В. Могилів-Подільський сільськогосподарський технікум на початку 20-х рр. ХХ ст. (за документами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України)//Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали ХХV Всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., м. Вінниця, 11-12 жовтня 2013 р./[редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), А. В. Войнаровський, Л. М. Спірідінова та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2013. С. 419–422

788. Покалюк В. В. Навчальна діяльність студентів вищих сільськогосподарських навчальних закладів на початку 20-х рр. ХХ ст. (на матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України) //Міждисциплінарні гуманітарні студії: іст. науки/[редкол.: Г. В. Боряк (гол. ред.), А. В. Блануца, В. П. Кононенко та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2014. Вип. 1. С. 143–151.
789. Покалюк В. В. Навчальна та науково-дослідна робота Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту в першій половині 20-х рр. ХХ ст.//Матеріали XIV Подільської історико-краєзнавчої конференції, м. Кам'янець-Подільський, 14-15 листопада 2014 р./[редкол.: С. А. Копилов (співгол.), О. П. Реєнт (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. С. 340–345.
790. Покалюк В. В. Навчально-методична робота сільськогосподарських вишів УСРР (20-ті рр. ХХ ст.)//Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр./[редкол.: С. А. Копилов (гол., наук. ред.), І. О. Кучинська, В. А. Дубінський та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2017. Вип. 8. С. 125–135.
791. Покалюк В. В. Науково-дослідна робота викладачів сільськогосподарських технікумів УСРР у 1920-ті рр.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів, м. Кам'янець-Подільський, 14-15 березня 2017 р./[редкол.: С. А. Копилов (гол.), І. М. Конет (відп. ред.), Р. М. Білик та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2017. Вип. 16. У 3-х т. Т. 1. С. 41–42.
792. Покалюк В. В. Науково-дослідна робота студентів сільськогосподарських навчальних закладів радянської України у 1920-х рр.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [редкол.: О. П. Реєнт (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2017. Т. 24. С. 98–109.
793. Покалюк В. В. Одеський сільськогосподарський інститут на початку 20-х рр. ХХ ст.//Інтелігенція і влада: історія: зб. наук. пр. / [редкол.:

- Г. І. Гончарук (гол. ред.), М. С. Кучерук, О. А. Бачинська та ін.] Одеса: Одеський нац. політехн. ун-т, 2014. Вип. 30. С. 204–209.
794. Покалюк В. В. Просвітницька діяльність сільськогосподарських вишів України у 20-х рр. ХХ ст.//«Просвіта»: минуле та сучасне: матеріали регіон. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р./[редкол: В. А. Дубінський (гол.), О. Б. Комарніцький, В. В. Полятинчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 143–146.
795. Покалюк В. В. Реорганізація, структурування, організація діяльності та управління сільськогосподарських вишів УСРР у 1920-х рр.: на матеріалах Поділля//Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія і сучасність», м. Хмельницький, 27 вересня 2017 р./[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), С. М. Єсюнін (відп. ред.), В. Г. Байдич та ін.]. Хмельницький: Мельник А. А., 2017. С. 132–136.
796. Покалюк В. В. Сільськогосподарські виші України у першій половині 20-х рр. ХХ ст.: утворення та структуризація, формування професорсько-викладацького та студентського колективів//Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. / [редкол.: Ф. Г. Турченко (гол. ред.), Ю. О. Каганов, Г. М. Васильчук та ін.] Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Вип. 44. Т. 1. С. 184–189.
797. Покалюк В. В. Сільськогосподарські технікуми Поділля у першій половині 1920-х рр.: формування викладацького та студентського складу, навчально-наукова та громадська діяльність//Матеріали I Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України», м. Хмельницький, 22 вересня 2016 р./[редкол.: Л. В. Баженов (гол.), С. М. Єсюнін (відп. ред.), В. Г. Байдич та ін.]. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2016. С. 205–208.
798. Покалюк В. В. Сутиський сільськогосподарський технікум імені Тараса Шевченка//Науковий вісник «Меджибіж»: матеріали XI-ї наук.-краєзнавч. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України», смт. Меджибіж, 13-14 червня 2014 р./[редкол.: А. Г. Філінюк (співгол.),

- О. Г. Погорілець, Л. В. Баженов та ін.]. Хмельницький: ІРД, 2014. Ч. 1. С. 225–229.
799. Покалюк В. В. Формування студентських контингентів сільськогосподарських вишів Києва у 1920-ті роки//Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Другі Києвознавчі читання: історія та етнокультура», м. Київ, 29 березня 2017 р./[редкол.: О. П. Реєнт (гол.), В. П. Капелюшний, І. К. Патриляк та ін.]. Київ: «Фоліант», 2017. С. 332–338.
800. Покалюк В. В. Формування студентського та викладацького складу сільськогосподарських вишів Поділля у 1920-х рр.//Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції, м. Кам'янець-Подільський, 17-18 листопада 2017 р./[редкол.: С. А. Копилов (співгол.), О. П. Реєнт (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2017. С. 346–350.
801. Покалюк В. В. Херсонський сільськогосподарський технікум у 20-ті рр. ХХ ст.: формування студентського складу, навчальна та науково-дослідна робота//Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції «Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка», м. Каховка, 16-17 вересня 2016 р./[упоряд. М. В. Гончар]. Каховка-Херсон: Гілея, 2016. С. 115–118.
802. Покалюк В. В. Часопис «Червоний кордон» про Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут середини 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст.//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. /[редкол.: О. П. Реєнт (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. Т. 19. С. 113–123.
803. Полтавський сіл.-госп. політехнікум//Записки Полтавського сільськогосподарського політехнікуму. Полтава. 1927. Т. 1. С. V–XXXII.
804. Полтавський сільськогосподарський інститут: історична хода і творчість (до 75-річчя від дня заснування). Полтава, 1995. 30 с.

805. Полтавський сільськогосподарський інститут//Полтавщина: енциклопед. довідник / [редкол.: А. В. Кудрицький (відп. ред.), І. Л. Бутич, В. Н. Жук та ін.]. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. С. 774–775.
806. Праця студорганізацій пролетарського студентства СГІ та Робфаку//Записки сільсько-господарчого інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділля: друкарня ім. Леніна, 1924. Т. I. С. 188–193.
807. Прилуцький В. Побут студентів в УСРР в 1920-х рр.//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. пр./[редкол.: В. Даниленко, В. Марочко, О. Веселова, С. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2006. Вип. 15. С. 85–107.
808. Прилуцький В. Репресивні заходи проти молоді в УСРР у період формування тоталітарного ладу (1920-1936 рр.)//Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: матеріали міжнарод. наук.-теоретич. конф., м. Київ, 25 листопада 2000 р. / [редкол.: В. А. Смолій, С. В. Кульчицький, В. І. Марочко та ін.]. Київ, Нью-Йорк: М. П. Коць, 2003. С. 227–237.
809. Прилуцький В. Участь студентства УСРР в суспільно-політичному та культурному житті в 1920-ті роки//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. пр./[редкол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Даниленко, Я. Верменич та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. Вип. 16. Ч. 2. С. 147–162.
810. Прилуцький В. І. Матеріально-побутові умови життя студентства радянської України 1920-х рр.//Укр. іст. журн. Київ, 2008. №3. С. 86–101.
811. Примак О. Ю. З історії сільськогосподарської освіти. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2008-1/08pojiso.pdf> (дата звернення: 23 червня 2016 р.).
812. Присяжнюк М. В. Діяльність Сільськогосподарського наукового комітету України з координації галузевих досліджень у 20-х рр. XX століття URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-4/10_prysyazhnyuk.pdf (дата звернення: 24 червня 2016 р.).

813. Пятницька В. В. Веселовський Сергій Феофанович – керівник науково-дослідної кафедри сільськогосподарської економіки Київського сільськогосподарського інституту в 20-х роках ХХ ст.//Вісник Дніпропетровського університету. Серія: історія і філософія науки і техніки/[редкол.: В. О. Панфілов (відп. ред.), В. С. Савчук, П. І. Гнатенко та ін.]. Дніпропетровськ: вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту ім. О.Гончара, 2010. Вип. 18. С. 112–118.
814. Рабенчук О. П. Робітничо-селянська інспекція і культурне життя в радянській Україні (1920-1934 рр.). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2006. 248 с.
815. Рубин Ф. Краткий историчекий очерк//Збірник, присвячений 50-ти річному ювілею Херсонського сільсько-господарського технікуму імені А. Д. Цюрупи. Херсон: вид. Ювілейн. Комісії, 1924. С. 1–29.
816. Рудик С. Київські витоки сільськогосподарської та ветеринарної освіти (1814-1934). Київ. Нац. ун-т біоресурсів та природокористув. Укр., 2013. 230 с.
817. Рябченко О. Реконструкція студентської повсякденності 1920-х років: джерельні пріоритети//Історіографічні дослідження в Україні/[редкол.: В. А. Смолій (гол.), О. А. Удод (відп. ред.), Д. С. Вирський та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2008. Вип. 19. С. 378–392.
818. Рябченко О. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія. Харків: ХНАМГ, 2012. 456 с.
819. Рябченко О. Студентство у символічному просторі міста радянської України (1920-ті рр.)//Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. / [редкол.: В. Ф. Колесник (гол.), Г. А. Скрипник, В. К. Борисенко (відп. ред.) та ін.]. Київ: УНІСЕРВ, 2009. Вип. 28. С. 22–31.
820. Рябченко О. Л. Житлові умови студентів радянської України у 1920-1930-ті роки//Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету/[редкол.: Ф. Г. Турченко (гол. ред.), Г. М. Васильчук,

- О. М. Ігнатуша та ін.]. Запоріжжя: Запоріз. нац. ун-т, 2013. Вип. XXXVI. С. 134–140.
821. Рябченко О. Л. «Прошу виключити мене з комсомолу й дати можливість вільно мислити»: студентські виклики політиці «пролетаризації» вищої школи України в перше радянське десятиліття//Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія/[редкол.: М. М. Вегеш (гол.), С. В. Віднянський, Д. Д. Данилюк та ін.]. Ужгород: вид-во Ужгород. нац. ун-ту «Говерла», 2011. Вип. 27. С. 79–92.
822. Рябченко О. Л. Радянська влада і колективи вищої школи: проблема взаємодії//Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928): кол. монографія/[відп. ред. С. В. Кульчицький; авт. кол.: Л. В. Гриневич, Т. М. Євсєєва, Г. Г. Єфіменко та ін.]. Київ: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2015. Т. 1. С. 571–655.
823. Рябченко О. Л. Студенти і професори вищих навчальних закладів радянської України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці//Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: історія/[редкол.: С. І. Посохов (відп. ред.), Ю. В. Буйнов, В. М. Духопельников та ін.]. Харків: Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2010. Вип. 42. С. 134–14.
824. Рябченко О. Л. Студентство в полі зору держави-комуни//Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917-1938 рр.)/[відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: С. В. Кульчицький, В. Ю. Васильєв, Г. Г. Єфіменко та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2013. Т. 2. С. 601–702.
825. Рябченко О. Л. Студентство радянської України у пошуках «пролетарської» ідентичності (1920-ті рр.)//Укр. іст. журн. Київ, 2009. №4. С. 129–143.
826. Рябченко О. Л. Формування контингенту студентів вищих навчальних закладів радянської України (кінець 1920-х – 1930-ті рр.)//Сторінки історії: зб. наук. пр./[редкол.: Н. Ф. Гнатюк (гол. ред.), Т. Ю. Горбань, Г. Ф. Беляков та ін.]. Київ: Нац. техн. ун-т «КПІ», 2011. Вип. 33. С. 124–135.

827. Рябченко О. Л. Чистки студентського складу вищих навчальних закладів Радянської України (1920-ті рр.) // Укр. іст. журн. Київ, 2010. №5. С. 136–152.
828. Свистович С. Система радянських громадських об'єднань Української СРР у 20-30-ті роки ХХ століття // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: зб. наук. пр. / [редкол.: С. В. Кульчицький (гол. ред.), В. М. Даниленко, Я. В. Верменич та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. Вип. 16 (2). С. 16–26.
829. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. думка, 2001. 912 с.
830. Слесаренко О. О. Роль державних органів влади УСРР у становленні етнонаціональної системи освіти (1920-ті – початок 1930-х рр.): модерний науковий вимір // Історія науки і біографістика. 2016. № 1. URL: Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2016_1_17 (дата звернення: 26 січня 2017 р.).
831. Слуцький О. Б. Радянське культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни. Київ: вид-во АН УРСР, 1957. 212 с.
832. Соболев П. І. Деукраїнізація вищої школи Півдня України в 30-ті рр. ХХ ст. // Матеріали ІV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяч. 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, 5 жовтня 2000 р. / [редкол.: С. С. Костишин (гол.), Л. В. Баженов, В. М. Ботушанський (наук. ред.) та ін.]. Чернівці: Золоті литаври, 2001. С. 116–118.
833. Спиридонова Д. С. З історії розвитку середньої спеціальної та вищої освіти в Донбасі (1921-1929 рр.) // Укр. іст. журн. Київ, 1974. №8. С. 51–56.
834. Стадник О. О. Формування освітнього і культурного середовища на Поділлі в 1920-30-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. / [редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Л. В. Баженов, В. П. Газін та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2005. Вип. 9. С. 255–258.

835. Степанчук Ю. С. Студентство в соціальній структурі населення України у 20-х рр. ХХ ст. //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. /[редкол.: П. С. Григорчук (відп. ред.), Л. В. Баженов, В. П. Газін та ін.]. Вінниця: ДП «ДКФ», 2004. Вип. 8. С. 177–180.
836. Струманський В. П. Зміст просвітницької роботи Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту в 20-х рр.//Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: наук. зб. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. 1. С. 31.
837. Субтельний О. Україна: історія. 2-е вид. Київ: Либідь, 1992. 512 с.
838. Суровий А. Ф. Підготовка учительських кадрів на Поділлі в 1920-х рр.// Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 2. С. 57–71.
839. Суровий А. Ф. Розвиток вищої школи і профспілки України (1920-ті роки)//Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів і аспірантів, присвяч. 85-й річниці від дня створення університету, м. Кам'янець-Подільський, 2-4 квітня 2003 р./[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), А. Г. Філінюк, П. Є. Ткачук та ін.]. Вип. 2. У 2-х т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2003. Т. 1. С. 69–71.
840. Суровий А. Ф. Технікуми Поділля в 1920-х роках//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 147–171.
841. Суша С. К. Професор В. І. Сазанов (1879-1967): неоціненні здобутки на ниві вітчизняної аграрної науки та освіти URL: <http://intkonf.org/susha-sk-profesor-v-i-sazanov-18791967-neotsinenni-zdobutki/> (дата звернення: 20 грудня 2017 р.).
842. Тарнавська С. В. Матеріально-фінансове забезпечення вищих навчальних закладів УСРР в 1920-х на початку 1930-х років//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 57 (2). С. 111–115.

843. Ткаченко В. В. Діяльність науково-дослідних кафедр у вищих навчальних закладах та організація галузевої науки в УСРР у 1920-1930 роках//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 23. С. 75–83.
844. Тригуб О. П. Міжнародна організація «Джойнт» в економічній розбудові Південної України (20-30-ті роки ХХ ст.). URL: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/191.pdf> (дата звернення: 16.08.17).
845. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: колект. монографія/[редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.); авт. кол.: Н. Т. Гогохія, В. В. Головка, В. В. Гудзь та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2012. 786 с.
846. Уманский ордена Трудового Красного Знамени сельскохозйственный институт имени О. М. Горького. 1844-1974. Київ: Вища школа, 1976. 96 с.
847. Уманська сільськогосподарська академія (1844-1999)/[уклад.: І. М. Карасюк, М. Ю. Замаховська]. Київ: Сільгоспосвіта, 1999. 48 с.; іл.
848. Устьянцев В. Катедра загальної зоотехнії//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 248–249.
849. Устьянцев В. Коротке звітлення про наукові роботи дослідчої катедри зоотехнії//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 252–253.
850. Устьянцев В. Навчальний скотний двір при катедра загальної і часткової зоотехнії//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 249–250.
851. Устьянцев В. П. До навчальних планів зоотехнічного відділу агрономічного факультету КС-ГІ//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 222–224.
852. Ушкаренко В. А. К истории Херсонского сельскохозйственного института//20 лет Херсонскому сельскохозйственному учебному заведению: 75 лет сельскохозйственному институту им. А. Д. Цюрупы. 1874-1994: юбилей. сб. трудов/[редкол.: В. А. Ушкаренко (отв. ред.), В. В. Морозов, С. С. Мохненко]. Херсон, 1994. С.3–8.

853. Ушкаренко В. А., Мартынова Т. Д. Херсонский государственный аграрный университет. Херсон: Айлант, 1999. 180 с.
854. Ушкаренко В. О. Історичні шляхи становлення й розвитку Херсонського державного аграрного університету//125 років Херсонському сільськогосподарському навчальному закладу: зб. наук. ст./[редкол.: В. О. Ушкаренко (гол. ред.), В. П. Коваленко, В. В. Морозов та ін.]. Херсон: Айлант, 1999. С. 3–4.
855. Фицпатрик Шейла. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы/пер. с англ. Л. Ю. Пантина, 2-е изд. Москва: Рос. полит. энциклопед., 2008. 336 с.
856. Фурсенко И. Д. Харьковский ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственный институт имени В. В. Докучаева: очерки истории. Киев: Урожай, 1968. 168 с.
857. Харківський зооветеринарний інститут. 1851-2001/[редкол.: В. О. Головка (гол.), К. Д. Югай, І. М. Щетинський та ін.; відп. за вип. Ю. Д. Рубан]. [Харків, 2001]. 66 с.
858. Харківський національний аграрний університет імені В.В.Докучаєва. 1918-2006: історичний нарис/[редкол.: М. Д. Євтушок (гол. ред.), Р. І. Киричок, Д. Г. Тихоненко та ін.; авт. кол.: Р. І. Киричок (кер.) та ін.]. Харків, 2006. 367 с.
859. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років/[авт. кол.: В. С. Бакіров, В. М. Духопляников, Б. П. Зайцев та ін.]. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.
860. Цвілюк С. А. Українізація України: тернистий шлях національно-культурного відродження за доби сталінізму: монографія/вид. 2-е, перероб. і доп. Одеса: Астропринт, 2009. 384 с.
861. Шарапов Ю. П. Первая «оттепель». Нэповская Россия в 1921-1928 гг.: вопросы идеологии и культуры. Размышления историка. Москва, 2005. 360 с.
862. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. Київ: вид-во АН УРСР, 1963. 436 с.
863. Шульга В. П. Стан та перспективи розвитку вітчизняної сільськогосподарської освіти у середині 20-х рр. ХХ ст.//Вісник аграрної

- історії: зб. наук. пр./[редкол.: М. А. Журба (гол. ред.), С. О. Білан, В. А. Вергунов та ін.]. К.: СПД ФО Куц В. М., 2015. Вип. 11-12. С. 281–286.
864. Щоголів І. Київський Сільсько-Господарський Інститут//Записки Київського сільсько-господарського інституту. Київ: вид-во Київ. сільс.-госп. ін-ту, 1927. Т. III. С. 8–68.
865. Щоголів І. Підсумки навчальної праці КС-ГІ//КПІ та КС-ГІ. XXV років (1898-1923): ювілей. зб. Київ, 1923. С. 217–218.
866. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). Київ: вид-во Київ. ун-ту, 1965. 256 с.
867. Яцюта О., Шрам В., Тарасенко І. Агрикультурна робота Майнівського с.-г. технікуму в 1924-25 навчальному році//Досвід агрикультурної роботи сільсько-господарських шкіл. 1924-1926 рр.: зб. матеріалів/НКО УСРР, Держ. наук.-метод. к-т. Харків: Держ. вид-во Укр., 1927. С. 19–50.
868. Ячевський Ю. Рік агрикультурної праці Маслівського сортівничо-насіньового технікуму (1924-25 рр.)//Досвід агрикультурної роботи сільсько-господарських шкіл. 1924-1926 рр.: зб. матеріалів/НКО УСРР, Держ. наук.-метод. к-т. Харків: Держ. вид-во Укр., 1927. С. 51–55.

Автореферати дисертацій і дисертації

869. Анікіна О. П. Періодичні видання як джерело з історії агрономії в Україні 20-30-х рр. XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Держ. наук. сільськогосподарс. б-ка. Київ, 2004. 21 с.
870. Білоцерківська А. С. Професор А. Г. Терниченко (1882-1927) – вчений, педагог, організатор сільськогосподарської науки та освіти в Україні: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07/Держ. наук. сільськогосп. б-ка. Київ, 2008. 17 с.
871. Лаврут О. О. Студентство Радянської України в 20-ті рр. XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2004. 221 с.
872. Мірошніченко М. І. Вища школа Радянської України в 1920-1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02/Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1993. 16 с.
873. Молоткіна В. К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій в умовах НЕПу (1921-1929 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2005. 20 с.

874. Осмолівська О. Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920-1930-ті рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Донецьк. нац. ун-т. Донецьк, 2004. 19 с.
875. Рудько Н.П. Строительство советской высшей школы в Украинской ССР в 1918-1925 годах: автореф. дис... канд. ист. наук/Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченка. Киев, 1953. 14 с.
876. Сасімов А. А. Вища школа: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1998. 16 с.
877. Сопіга М. О. Розвиток сільськогосподарської дослідної справи на теренах України і Радянського Союзу в першій половині ХХ століття: наукова, організаційна діяльність професора С.П.Кулжинського (1880-1947 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07/ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2012. 21 с.
878. Суша С. К. Професор В. І. Сазанов (1879-1967) – учений, педагог, організатор сільськогосподарської дослідної справи з агрономії в Україні: автореф. дис. канд. сільгосп. наук: 06.04.01/Держ. наук. сільськогосп. б-ка. Київ, 2011. 23 с.
879. Тарнавська С. В. Реорганізація та розвиток вищої освіти в УСРР (1920-ті – початок 1930-х років): автореф. дис... канд. іст. наук/Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2013. 17 с.
880. Яшанов А. С. Військово-оборонні громадські об'єднання в Україні (20-ті – 30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 20 с.

Довідкова та енциклопедична література

881. Академік Соколовський Олексій Никанорович: життєвий шлях та наукова діяльність/УААН, Нац. наук. центр «Ін-т ґрунтознавства і агрохімії ім. О. Н. Соколовського», Харк. нац. аграрн. ун-т ім. В. В. Докучаєва, ДНСГБ; уклад. В. А. Вергунов, Н. М. Новосад, В. А. Зозуля, К. Б. Новосад; за ред. С. А. Балюка, Б. С. Носка, В. В. Медведєва [та ін.]. Харків: К.П. «Друк. №13», 2006. 164 с.
882. В. І. Сазанов: портрет розбудовника сільськогосподарської дослідної справи та громадянина/Полтав. держ. аграр. акад., ДНСГБ НААН; уклад.

- В. А. Вергунов, В. М. Самородов; наук. ред. В. А. Вергунов. Полтава, 2011. 174 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Постаті аграр. та біол. науки Полтавщини: факти, документи, бібліографія»; кн. 9).
883. Джовані Діонісій Олександрович (1886-1971): біобліографіч. покажч. наук. пр. за 1912-1939 роки /НААН, ДНСГБ; уклад. В. А. Вергунов, Ю. О. Довгоруц; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця, 2011. 128 с. портр. (Сер. «Біобібліографія вчених-аграріїв України»; кн. 42).
884. Календар-довідник на 1927 рік/[за заг. ред. М. А. Авдієнка]. Харків, 1927. 458 с.
885. Педагоги-вчені Харківського державного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва: біограф. довід./[упоряд. Р. І. Киричок]. Харків: Основа, 2001. 136 с.
886. Професор Махов (Махів) Григорій Григорович (1886-1952): біобліогр. покажч. наук. пр. за 1914-1994 роки/УААН, ДНСГБ, Ін-т гідротехніки і меліорації: уклад. та наук. ред. В. А. Вергунов. Київ, 2005. 119 с.: портр. (Сер.: «Біобібліографія вчених-аграріїв України»; кн. 10).
887. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862-1927 рр.) /В.А.Верунов; УААН, ДНСГБ, Укр. держ. насіннева інспекція. Київ: Аграр. наука, 2007. 180 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 19).
888. Реабілітовані історією: у 27 томах. Запорізька область/[редкол. тому: А. І. Стрюк (гол.), О. П. Бережний, П. П. Ребро та ін.; наук.-ред. підрозділ: П. П. Ребро (кер.) та ін.]. Запоріжжя: Дніпров. металург, 2004. Кн. 1. 584 с.
889. Реабілітовані історією: у 27 томах. Полтавська область/[упоряд. О. А. Білоусько]. Київ, Полтава: Оріяна, 2007. Кн. 5. 720 с.
890. Яната Олександр Алоїзович (1888-1938): біобліогр. покажч./УААН, ДНСГБ, АН вищої шк. України, Сектор історії та методології освіти, науки і техніки; уклад. В. А. Вергунов, Т. Ф. Дерлеменко, А. А. Коробченко, О. Я. Пилипчук; наук. ред. О. Я. Пилипчук, В. А. Вергунов. Київ, 2001. 83 с.: портр. Сер.: «Біобібліографія вчених-аграріїв України»; кн. 3).

ДОДАТКИ

Додаток А

Дані про деяких ректорів інститутів і керуючих технікумів
у 20-х рр. ХХ ст.

<i>Назва закладу</i>	<i>Прізвища деяких ректорів інститутів і керуючих технікумів</i>
Кам'янець-Подільський СГІ	М. Геращенко (1921 р.), О. Полонський (1921 р.), М. Баср (1921-1926 рр.) [73, арк. 350; 213, арк. 26, 35; 263, с. 187], Донський (з 1926 р.) [70, арк. 126 зв.]
Київський СГІ	В. Бобров (1922-1923 рр.), І. Касьяненко (1923-1924 рр.), П. Чалий (1924-1926 рр.), Г. Мазуркевич (1926-1930 рр.) [37, арк. 165; 39, арк. 17; 71, арк. 818; 864, с. 23; 668, с. 100]
Одеський СГІ	І. Точидловський (1917-1918, 1923-1924 рр.), Г. Боровиков (1918-1921, 1922-1923 рр.) [20, арк. 5; 37, арк. 2; 39, арк. 17], А. Сапегін (1921-1922 рр.) [37, арк. 2], В. Березіков (з 1924-1925 н.р.) [70, арк. 8].
Харківський СГІ	Й. Сурож (1920, 1925 рр.) [6, арк. 10; 858, с. 65], О. Алов (1920-1922 рр.) [6, арк. 74зв.], С. Попов (1923 р.) [858, с. 63], Н. Мишкін (1923 – 1924 рр.) [39, арк. 17], І. Касьяненко (1924-1925 рр.) [858, с. 64], Богданов (1925 р.) [73, арк. 83], Г. Клунний (1925-1929 рр.) [858, с. 65], Ходак (з грудня 1925 р.) [583]
Уманський СГІ	Ю. Ячевський (1929-1930 рр.) [847, с. 4]
Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут	В. Ліндерман (1921-1922 рр.) [17, арк. 24зв.], Ф. Омельченко (1922-1924 рр.) [17, арк. 25; 46, арк. 41], А. Скороходько (1924-1927 рр.) [17, арк. 34; 67, арк. 61, 66зв., 870.], А. Любченко (1927-1937 рр.) [668, с. 102.];
Харківський ветеринарний інститут	Самоделкін (бл. 1923 р. – 1924 рр.) [51, арк. 34; 71, арк. 225], М. Богданов (з 1925 р.) [71, арк. 266; 95, арк. 34]
Харківський геодезично-землеустрійний інститут	М. Михайлов (1922 р. – не раніше 1925 р.) [24, арк. 196; 39, арк. 17. 63, арк. 36]
Білоцерківський СГТ (політехнікум)	М. Гроздинський (1921 р.) [38, арк. 180], А. Плюто (1921-1923 рр.) [646, с. 68], Д. Похилевич (1923-1927 рр.) [646, с. 69]
Волинський (Ново-Чарторийський) СГТ	В. Козловський (1924 р.) [57, арк. 2], Архангельський (1925 р.) [74, арк. 831]
Ерастівський СГТ	Л. Етьєн (не пізніше 13 червня 1924 р.), Яницький (з 13 червня 1924 р.) [61, арк. 9,70], В. Іванов (бл. 1925-1926 н.р.) [89, арк. 304]
Єлисаветградський СГТ	Магагьян (1922-1925 рр.) [32, арк. 8; 60, арк. 114]
Золотоношський СГТ	А. Моторний (бл. 1922-1923 н.р.) [34, арк. 2]
Кам'янець-Подільський СГТ	М. Шнес (1922 р.) [16, арк. 17]
Красноградський СГТ	Данилевський (бл. 1923-1924 н.р.) [79, арк. 100]
Козацький СГТ	П. Кулик (бл. 1921-1922 н.р.) [38, арк. 7]
Луганський СГТ	К. Ковальов (бл. 1922-1923 н.р.) [18, арк. 3,14], Л. Мамерік (бл. 1925-1926 н.р.) [93, арк. 315]
Майнівський СГТ	С. Бутко (1922-1923 рр.) [31, арк. 25], Ф. Білецький (з 7 вересня 1923 р.) [74, арк. 414]
Мигійський СГТ	О. Шіман (бл. 1921-1922 н.р.) [23, арк. 379]
Могилів-Подільський СГТ	Ю. Борисів (не раніше серпня 1921 р.) [19, арк. 9]
Новополтавський єврейський СГТ	А. Страшун (1924-1925 н.р.) [185, арк. 58зв.-59], Н. Штромвассер (з 1925-1926 н.р.) [185, арк. 83, 116]

Полтавський (агрономічно-кооперативний)	СГТ	Є. Рекал (1921-1923 рр.) [752, с. 9], М. Токаревський (1923-1924 рр.) [772, с. 32], С. Серета (з 17 травня 1924 р.), І. Петровський (з червня 1924 р.) [803, с. IX], В. Чугай (з 1 квітня 1925 р.) [804, с. 6], В. Херасков (бл. 1925-1926 н.р.) [53, арк. 572]
Сутиський	СГТ	Є. Домбровський (1922-1923 рр.) [36, арк. 2зв.], Ф. Примак (1923-1924 рр.), Ф. Кондрацький (1924 р.) [74, арк. 414]
Уманський (політехнікум)	СГТ	Т. Петришин, М. Баран, Ф. Зюльков [21, арк. 2; 847, с. 4.], Ю. Ячевський [846, с. 50]
Херсонський	СГТ	Анучин, Песчанський, Фондер-Фліт, Бичковський, Дюковлев (всі – почергово з 1920 р. до липня 1922 р.) [29, арк. 83; 196, арк. 53; 815, с. 19-20], Гейст (1922-1924 рр.) [55, арк. 5; Адрес-календар на 1923 год, с. 44], Ф. Рубін (1924 р.) [815, с. 22], П. Сараїв (1925-1926 рр.) [53, арк. 510; 70, арк. 255], М. Бабак (1926-1930 рр.) [274, с. 146; 853, с. 59]
Чернігівський	СГТ	І. Комісарів, А. Моторний (обоє почергово працювали бл. 1924-1925 н.р.) [88, арк. 6-7], С. Бутко (1925 – не раніше 1927 р.) [53, арк. 428; 66, арк. 9 зв.]
Маслівський сортівничо-насіненний технікум		І. Троцький (1921-1922 рр.) [30, арк. 16зв.], С. Воробйов (з 1922-1923 н.р.) [22, арк. 22], Ю. Ячевський (1925-1928 рр.) [53, арк. 310; 70, арк. 147зв.; 89, арк. 218; 846, с. 50]
Харківський (Дергачівський) зоотехнікум		С. Воробйов (1920-1922 рр.) [23, арк. 538; 857, с. 12], В. Петров (1922-1926 рр.) [70, арк. 215; 93, арк. 267], О. Скворцов (з 1926 р.) [70, арк. 202 зв.]
Дніпропетровський землеустрійний технікум		В. Вишневецький (бл. 1925-1926 н.р.) [93, арк. 5зв.; 100, арк. 11 б.]
Житомирський землеустрійний технікум		М. Михалевич (бл. 1923-1924 н.р. – 1925-1926 н.р.) [53, арк. 389; 78, арк. 18, 157, 93, арк. 66]
Полтавський землеустрійний технікум		М. Вяхірев (1920-1924 рр.), І. Красовський (1924-1926 рр.) [71, арк. 115; 93, арк. 236]
Одеський землеустрійно-меліоративний технікум		С. Михайлов (бл. 1925-1926 н.р.) [93, арк. 346]

Додаток Б

Діяльність комітетів деяких сільськогосподарських технікумів УСРР у 20-ті рр. ХХ ст.

Назва технікуму	Кількість засідань	Розглянуто питань	у т.ч.						
			Адміністративних	Господарських	Навчальних	Методичних	Студентських	Про прийом/ звільнення працівників	інші
Білоцерківський СГТ – 1925-1926 н.р. [91, арк. 83зв.]	24	174	*	*	*	*	*	*	*
Ерастівський СГТ - 1924-1925 н.р.	17	152	31	23	19	14	47	7	11

108 зв.]	*	174	36	32	6	2	58	4	36
<i>Житомирський землеустрійний</i> – 1924-1925 н.р. [66, арк. 194; 78, арк. 120-121.]	23	171	50	50	33	7	*	*	*
<i>Чернігівський землеустрійний</i> – 1924-1925 н.р. [66, арк. 25 зв.-26] – 1925-1926 н.р. [91, арк. 204 зв.]	28 10	244 72	50 8	40 4	59 9	119 26	* 8	* 5	* *

* Даних не виявлено

Додаток В
Розподіл факультетів та відділень по деяких інститутах і технікумах УСРР у 1920-х рр.

<i>Навчальний заклад</i>	<i>Факультет/ відділення</i>
Інститути	
<i>Білоцерківський СГІ</i>	Рільничий, колективізації, механізації сільського господарства (з 1929 р.) [646, с. 70].
<i>Кам'янець-Подільський СГІ</i>	Агрономічний (сільськогосподарський) (декани – Городецький, Плюйко, І. Олійник [39, арк. 17; 43, арк. 105; 70, арк. 120 зв.; 73, арк. 350])
<i>Київський СГІ</i>	1922-1927 рр. – агрономічний (з 1927 р. – організації сільського господарства) факультет (відділення: 1922 р. – землеробське, сільськогосподарського машинобудування, економічне; 1923 р. – створені лісове, зоотехнічне і педагогічне відділення) [711, с. 14] (декани – С. Веселовський, І. Щоголів); з 1923 р. – зоотехнічний факультет (В. Устьянцев); з 1924 р. – меліоративно-гідротехнічний факультет (Ф. Тесленко), агрономічно-педагогічний відділ (С. Городецький, І. Стойкевич), з 1925 р. – лісо-інженерний факультет (Ф. Алексєєв, А. Новак), з 1928 р. – культурно-технічний факультет (О. Табенецький), з 1929 р. – факультет механізації сільського господарства (В. Нерехтський) [37, арк. 165; 71, арк. 818; 154, арк. 5; 156, арк. 532; 585; 864, с. 9, 23; 663, с. 34, 35, 61; 668, с. 100], землеустрійний [516]
<i>Одеський СГІ</i>	сільськогосподарський факультет (відділення – загальне, рослинництва, тваринництва, загальної агрономії) [20, арк. 5]; у 1923-1924 н.р. – факультет організації господарства і загальної агрономії [39, арк. 8-9]; з 1924-1925 н.р. – факультет організації сільського господарства (декани – Щербак, О. Бичихін) [39, арк. 17; 70, арк. 8; 154, арк. 6]
<i>Полтавський СГІ</i>	У 1929-1930 н.р. – 7 факультетів: агрономічний, зоотехнічний, інтенсивних культур, землеустрійний, усупільнення сільського господарства, сільськогосподарського будівництва [752, с. 19]
<i>Харківський СГІ</i>	у 1920-1921 н.р. – секції: рослинництва, зоотехнічна,

	агрономічна, меліоративна, лісоекологічна, лісівництва [6, арк. 42]; з 1921-1922 н.р. – факультети: робітфак, сільськогосподарський (декан – І. Телетов), лісовий (Б. Шустов), інженерно-агрономічний (меліоративний) (Ю.Ланге) [6, арк. 10; 39, арк. 8-9, 17; 70, арк. 169зв.-170, 179зв.-180; 73, арк. 63; 111, арк. 20; 112, арк. 15зв.; 154, арк. 6; 189, арк. 15.]; наприкінці 1920 рр. створено економічний факультет [858, с. 67]
<i>Херсонський СГТ</i>	факультети: агрономічний, зоотехнічний, виноградарства і садівництва [854, с. 4]
<i>Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут</i>	факультети: ветеринарний (декани – Д. Калкатін, А. Скороходько, Терещенко), зоотехнічний (С. Веселовський, В. Устьянцев, П. Лавренюк) [17, арк. 24 зв., 34; 67, арк. 61; 664, с. 9]
<i>Харківський ветеринарний інститут</i>	ветеринарний факультет (Поручіков) [39, арк. 17]
<i>Харківський геодезично-землеустрійний інститут</i>	факультети: геодезичний (Васільєв, Малиновський), землеустрійний (Меріакрі), аграрно-правовий, робітфак [24, арк. 231; 39, арк. 17; 73, арк. 188; 154, арк. 6; 635, с. 4]
Технікуми	
<i>Бердянський СГТ</i>	відділення: виноградарства, виноробства, садівництва, городництва [12, арк. 2].
<i>Білоцерківський СГТ</i>	відділення: до 1923 р. – рільництва, зоотехнічний, садівництва, городництва [38, арк. 192.]; з 1923-1924 н.р. – рільничий і механізації сільськогосподарських машин [38, арк. 180; 154, арк. 17; Яблоновський. За роботою// Студент революції. 1925. №3, с. 44; 646, с. 69]
<i>Вознесенський СГТ</i>	відділення: механічне, електротехнічне, агрономічне [11, арк. 1]
<i>Золотоношський СГТ</i>	відділення: рільниче, садівництва [34, арк. 2]
<i>Ерастівський СГТ</i>	рільниче відділення [78, арк. 23]
<i>Красноградський</i>	рільниче відділення [287, с. 33]
<i>Луганський СГТ</i>	відділення: рослинництва, тваринництва, садово-городне [18, арк. 14]
<i>Майнівський СГТ</i>	рільниче відділення [287, с. 33]
<i>Мигійський СГТ</i>	рільниче відділення [93, арк. 198]
<i>Могилів-Подільський СГТ</i>	відділення: рільниче і овочівництва [19, арк. 9]
<i>Ново-Чарторийський СГТ</i>	рільниче відділення
<i>Новополтавський єврейський СГТ</i>	рільниче відділення [154, арк. 17]
<i>Полтавський СГТ (агротехнікум)</i>	відділення: 1921-1923 рр. – агрономічне, зоотехнічне, садово-городне; 1923-1927 рр. – агрономічне і кооперативне; 1927-1929 рр. – агрономічне, зоотехнічне, інтенсивних культур, кооперативне [160, арк. 20; 805, с. 774-775; 752, с. 8-9, 12, 14; 804, с. 6-7]
<i>Сутиський СГТ</i>	відділення: у 1920-1921 н.р. – садово-городне, насінництва, бджільництва [36, арк. 2]; з 1921-1922 н.р. – рільниче [287, с. 33]
<i>Уманський СГТ</i>	відділення: рільниче, садово-городне [21, арк. 2]

<i>Херсонський СГТ</i>	відділення: 1920 р. – агрономічне, машинобудівне, хімічне, рибо-промислове; з 1922 р. – рільниче відділення, з 1925 р. – рільниче і зоотехнічне [29, арк. 82; 70, арк. 279; 91, арк. 33зв.-34; 194, арк. 29зв.; 852, с. 3; 854, с. 3-4.]
<i>Чернігівський СГТ</i>	рільниче відділення [287, с. 33.]
<i>Маслівський сортивничо-насінневий технікум</i>	сортивничо-насіннєове відділення (підвідділення – селекції, зернознавства, насіннєознавства, насінництва) [89, арк. 220 зв.]
<i>Полтавський землеустрійний технікум</i>	землеустрійне і геодезичне відділення [93, арк. 233; 589, с. 61.]
<i>Житомирський, Катеринославський, Київський, Одеський, Чернігівський землеустрійні технікуми</i>	відділення земельного устрою [154, арк. 17; 287, с. 41]
<i>Київський інженерно-меліоративний технікум</i>	відділення – меліоративно-гідротехнічне, культурно-технічне
<i>Херсонський зоотехнічний технікум</i>	зоотехнічний відділ [287, с. 43-44]

Додаток Д

Дані про прийоми студентів до інститутів та технікумів сільськогосподарського профілю УСРР у 1920-ті рр.

Назва навчального закладу	Роки																	
	1921 р.		1922 р.		1923 р.		1924 р.		1925 р.		1926 р.		1927 р.		1928 р.		1929 р.	
	подано заяв	зараховано	подано заяв	зараховано	подано заяв	зараховано	подано заяв	зараховано	подано заяв	зараховано	подано заяв	зараховано	подано заяв	зараховано	подано заяв	зараховано	подано заяв	зараховано
	Інститути																	
Кам'янець-Подільський СГІ [70, арк. 124зв.; 153, арк. 1; 155, арк. 1; 158, арк. 131; 213, арк. 6]	*	13	*	*	*	*	*	*	*	*	*	63	94	64	151	72	138	100
Київський СГІ [24, арк. 157; 44, арк. 5; 153, арк. 3; 155, арк. 7; 158, арк. 90, 92, 94, 96, 98, 100; 166, арк. 107; 305, с. 40]	*	266	*	134	*	141	*	*	*	147	*	*	633	124	689	263	727	418
Одеський СГІ [20, арк. 24; 70, арк. 6зв.; 153, арк. 9; 155, арк. 20; 158, арк. 142, 144, 146; 166, арк. 107]	*	73		93		82	*	79	*	*	*	*	336	114	250	102	402	148
Харківський СГІ [70, арк. 173зв.; 112, арк. 16 зв.; 153, арк. 3; 155, арк. 25; 158,	*	*	*	*	*	300	*	115	*	*	*	*	530	98	339	200	337	206

арк. 79; 366, с. 105; 308; 590, с. 2]																			
Херсонський СГТ [155, арк. 57; 158, арк. 136]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	176	120	219	160	
Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут [67, арк. 33зв.-34; 133, арк. 52; 153, арк. 6; 155, арк. 15; 158, арк. 125, 127; 425, с. 34; 664, с. 10]	*	*	*	*	*	130	*	50	*	128	389	228	712	225	641	175	369	171	
Харківський ветеринарний інститут [51, арк. 74; 90, арк. 15зв.; 133, арк. 52, 66; 153, арк. 16; 155, арк. 39; 158, арк. 116]	*	*	*	*	*	71	*	*	*	164	*	153	400	165	315	180	319	195	
Харківський геодезично-землеустрійний інститут [117, арк. 1; 153, арк. 20; 155, арк. 49; 158, арк. 120]	*	*	*	69	*	73	*	*	*	*	*	*	585	251	494	258	311	142	
Технікуми																			
Білоцерківський СГТ [38, арк. 206; 92, арк. 62 зв.-63]	*	*	*	25	*	10	*	109	*	*	*	*	137	90	166	80	155	81	
Вінницький СГТ [153, арк. 129; 155, арк. 95]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	139	40	118	46	*	*	
Волинський СГТ [153, арк. 32; 155, арк. 73; 158, арк. 70]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	76	31	56	27	79	39	
Ерастівський СГТ [153, арк. 45; 155, арк. 122; 158, арк. 158]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	145	67	62	22	130	84	
Красноградський СГТ [153, арк. 69; 155, арк. 167]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	76	43	61	26	*	*	
Луганський СГТ [153, арк. 48; 158, арк. 42]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	41	19	*	*	169	43	
Майнівський СГТ [74, арк. 414; 92, арк. 9 зв.; 153, арк. 51; 155, арк. 134; 688, с. 13.]	*	*	*	*	*	*	*	15	*	*	*	31	55	35	63	28	*	*	
Мигійський СГТ [153, арк. 58; 155, арк. 144]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	72	32	48	24	*	*	
Могилів-Подільський СГТ [19, арк. 9зв., 19, 30]	9	7	*	*	*	*	*	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Новополтавський єврейський СГТ [153, арк. 184; 155, арк. 131; 158, арк. 75; 185, арк. 56 зв., 83-84]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	27	*	*	85	43	55	25	71	40	
Полтавський СГТ [153, арк. 66; 155, арк. 157; 803, с. VII]	*	*	*	137	*	*	*	*	*	*	*	*	306	153	277	100	-	-	

Сумський СГТ [158, арк. 72-72зв.]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	108	61
Сутиський СГТ [36, арк. 48, 56]	*	32	*	22	*	29	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Херсонський СГТ [29, арк. 92зв.; 70, арк. 239 зв.-240; 153, арк. 80]	*	*	*	*	*	*	95	65	*	*	*	10	77	73	-	-	-	-	-
Чернігівський СГТ [66, арк. 2зв.; 153, арк. 97; 155, арк. 189; 158, арк. 24]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	46	60	42	199	101	117	72	
Маслівський сортівничо-насіньний [70, арк. 146зв.; 89, арк. 215зв.; 153, арк. 26; 155, арк. 83; 158, арк. 112]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	39	*	45	111	50	74	36	87	58	
Харківський зоотехнікум [70, арк. 201 зв., 212 зв.; 153, арк. 77; 155, арк. 185; 160, арк. 29.]	*	*	*	*	*	*	*	58	*	*	*	78	119	67	142	77	169	86	
Дніпропетровський землеустрійний [92, арк. 130 зв.; 153, арк. 39; 155, арк. 114; 158, арк. 35]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	63	121	40	92	30	110	33	
Житомирський землеустрійний [153, арк. 37; 155, арк. 97; 158, арк. 3]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	118	72	124	71	131	71	
Полтавський землеустрійний [71, арк. 347зв.; 92, арк. 9-263 зв.; 153, арк. 72; 155, арк. 152]	*	*	*	*	*	37	*	*	*	*	*	47	124	64	125	57	*	*	
Чернігівський землеустрійний [66, арк. 15 зв.; 153, арк. 99]	*	*	*	*	*	47	*	*	*	*	*	*	110	62	*	*	*	*	
Київський землеустрійно-меліоративний [153, арк. 42]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	533	201	-	-	-	-	
Одеський землеустрійно-кооперативний [92, арк. 52; 153, арк. 55; 155, арк. 21]	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	45	251	85	250	81	-	-	

* Даних не виявлено

Додаток Е

Дані про кількісний склад студентів сільськогосподарських вишів (1920-ті рр.)

Навчальні заклади	Навчальні роки													
	1920-1921 н.р	1921-1922 н.р	1922-1923 н.р	1923-1924 н.р	1924-1925 н.р	1925-1926 н.р	1926-1927 н.р	1927-1928 н.р	1928-1929 н.р	1929-1930 н.р				
Інститути														

Білоцерківський СГІ [159, арк. 18]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	204
Кам'янець-Подільський СГІ [15, арк. 317; 43, арк. 83; 67, арк. 3; 70, арк. 124зв.; 94, арк. 12; 154, арк. 5; 155, арк. 2зв.; 158, арк. 131зв.; 159, арк. 17; 208, арк. 53; 232, арк. 3; 506; 276, с. 184; 622, с. 58]	424	219	282 (за іншими даними у квітні 1923 р. – 224)	324	259 (кінець н.р.), 324 (вересень 1924 р.), 296 (на 1 серпня 1924 р.)	296	280 (на початку н.р.), 268 (кінець н.р.)	274	238	282 (на початку н.р.), 473 (кінець н.р.)
Київський СГІ [24, арк. 157; 37, арк. 157, 250; 44, арк. 5; 90, арк. 197зв.; 155, арк. 7; 156, арк. 527зв.-529; 160, арк. 142-142зв.; 161, арк. 17; 423; 864, с. 12]	607	833	612	597	565	700	823	866	1574	1396
Одеський СГІ [20, арк. 21зв.; 48, арк. 12; 67, арк. 125; 70, арк. 6зв., 16зв., 20зв.; 90, арк. 129зв.; 94, арк. 15; 154, арк. 6; 155, арк. 20; 159, арк. 17; 416, с. 98]	*	283	330	348	317	393	451 (на початку н.р.), 418 (кінець н.р.)	361	392	770
Полтавський СГІ [159, арк. 18]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	731
Уманський СГІ [846, с. 52]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	408
Харківський СГІ [6, арк. 35; 14, арк. 23зв.; 70, арк. 173зв., 181зв.-182; 90, арк. 51; 94, арк. 20; 112, арк. 15зв.; 154, арк. 6; 155, арк. 25; 156, арк. 424зв.-426; 158, арк. 80зв.; 361; 366, с. 103; 856, с. 72; 858, с. 16, 62]	1082	1061	1147	*	854 (за іншими даними – 820)	1296 (на початку н.р.)	1197	988	1013	1350
Херсонський СГІ [3, арк. 7; 155, арк. 54; 158, арк. 140; 159, арк. 18]	540	-	-	-	-	-	-	-	277	419
Київський ветеринарно-зоотехнічний [17, арк. 11, 27 зв., 34 зв.; 39, арк. 11, 88; 46, арк. 26; 67, арк. 33 зв.-34; 94, арк. 7; 133, арк. 52; 155, арк. 9; 156, арк. 510 зв.-512; 158,	46	169	218 (на початку н.р.) 182 (навесні 1923 р.)	414	316	535	662 (на початку н.р.), 671 (на початку 1927 р.)	780	835	736

арк. 126 зв., 128 зв.; 664, с. 10; 681, с. 59; 751, с. 84]										
Харківський ветеринарний [39, арк. 88; 51, арк. 72; 67, арк. 194; 119, арк. 10; 133, арк. 52; 154, арк. 6; 155, арк. 39; 156, арк. 407зв.; 158, арк. 117 зв.]	*	*	269	364	432	446	544	557	572	653
Харківський геодезично-землеустрійний [24, арк. 233; 66, арк. 90; 90, арк. 94; 117, арк. 1; 118, арк. 53; 154, арк. 6; 155, арк. 50зв.; 156, арк. 335зв.-337; 158, арк. 121 зв; 635, с. 3]	*	118	*	119	624	757	665	880	912	899
Технікуми										
Бердянський СГТ [8, арк. 59]	121	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Білоцерківський СГТ [8, арк. 54 зв.; 38, арк. 204; 91, арк. 83 зв.; 92, арк. 87; 155, арк. 79; 156, арк. 107зв.; 166, арк. 177]	96	*	113	105	*	220	281	132	282	-
Вінницький СГТ [154, арк. 17; 155, арк. 95]	-	-	-	-	*	*	133	*	126	*
Вознесенський СГТ [11, арк. 1]	95	*	*	*	*	-	-	-	-	-
Волинський СГТ [57, арк. 2; 59, арк. 2, 6; 76, арк. 5зв., 22, 107; 93, арк. 156; 154, арк. 17; 155, арк. 73; 156, арк. 125зв.; 158, арк. 71зв.; 166, арк. 177]	*	*	67	78	97	83	*	88	106	102
Ерастівський СГТ [77, арк. 24; 89, арк. 301 зв.; 90, арк. 1 зв., 4; 154, арк. 17; 155, арк. 122; 156, арк. 208 зв.; 158, арк. 159 зв.]	*	*	*	*	103	106	120	144	137	240
Єлисаветградський СГТ [32, арк. 1, 3, 8 зв.]	*	53	170	156	*	-	-	-	-	-
Золотоношський СГТ [8, арк. 54зв.; 34, арк. 3зв., 8; 38, арк. 110]	100	93	79	76	*	-	-	-	-	-

Кам'янець-Подільський СГТ [16, арк. 15; 761, с. 45]	86	98	*	*	*	-	-	-	-	-
Козацький СГТ [8, арк. 54зв.; 38, арк. 7]	19	77	*	*	*	-	-	-	-	-
Красноградський СГТ [38, арк. 110; 69, арк. 157зв.; 70, арк. 165; 79, арк. 110; 91, арк. 52 зв.; 122, арк. 7; 155, арк. 167; 476; 477]	*	*	66	*	146	130	124	112	92	*
Луганський СГТ [18, арк. 7; 68, арк. 87 зв.; 93, арк. 309 зв.; 154, арк. 17; 158, арк. 44 зв.]	*	*	52	73	87	80	88	*	*	146
Майнівський СГТ [31, арк. 29 зв.; 74, арк. 414, 472; 92, арк. 11; 155, арк. 134; 156, арк. 169 зв.; 688, с. 14]	*	*	47	54	70 (на початку н.р.), 84 (на 1 січня 1925 р.)	97	95	95	114	*
Мигійський СГТ [23, арк. 414; 93, арк. 198 зв.; 121, арк. 68; 155, арк. 145; 156, арк. 391зв.; 383, с. 47]	*	54	*	*	*	110	*	115	117	*
Могилів-Подільський СГТ [19, арк. 2зв., 9зв., 19, 30]	*	*	17	41	*	-	-	-	-	-
Новополтавський єврейський СГТ [155, арк. 131; 156, арк. 193зв.; 158, арк. 77зв.; 185, арк. 89, 113зв., 181, 194, 227]	*	*	*	*	*	75	99	131	115	97
Ногайський СГТ [8, арк. 59; Спр. 386, арк. 37]	120	112	*	*	*	-	-	-	-	-
Полтавський СГТ [38, арк. 110; 160, арк. 18; 752, с. 9, 10, 12; 804, с. 6; 538, с. 92; 803, с. VI, XI, XIX, XX]	*	179	137	318	324	307	337	402	393	-
Сумський СГТ [158, арк. 75зв]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	136
Сутиський СГТ [8, арк. 61; 36, арк. 1; 69, арк. 83; 74, арк. 816]	78	*	83	131	117	-	-	-	-	-
Уманський СГТ [8, арк. 54зв.; 21, арк. 3, 196зв.; 66, арк. 113зв.-114; 158, арк. 39 зв.]	148	249	225	316	*	312	301	155	*	236
Херсонський	-	*	133	192	162	211	256	277	-	-

СГТ [70, арк. 253зв.; 74, арк. 622; 91, арк. 5; 155, арк. 57; 196, арк. 95; 197, арк. 22, 165; 284, с. 30]										
Чернігівський СГТ [8, арк. 51зв.; 53, арк. 434; 66, арк. 9зв.; 88, арк. 18зв.; 155, арк. 189; 156, арк. 257зв.; 158, арк. 26 зв.]	90	*	82	*	147	165	154	158	297	167
Маслівський сортівничо-насіневий [8, арк. 54 зв.; 30, арк. 17; 70, арк. 146 зв., 148; 89, арк. 215зв., 218 зв.; 155, арк. 84 зв.; 156, арк. 83 зв.; 158, арк. 113 зв]	90	*	*	107	125	106	138	162	150	156
Харківський зоотехнічний[22, арк. 1; 23, арк. 437; 70, арк. 201зв., 203, 212зв., 223 зв.; 93, арк. 264 зв., 267 зв.; 155, арк. 185; 156, арк. 241зв.; 158, арк. 30зв.; 532, с. 48; 701, с. 157]	*	58	93	147	182	201	197	202	267	280
Дніпропетровський землеустрійний [8, арк. 50; 155, арк. 114; 156, арк. 272 зв.; 158, арк. 36 зв.]	130	*	*	*	*	144	155	163	159	156
Житомирський землеустрійний [66, арк. 175, 185 зв.; 78, арк. 22, 168; 93, арк. 63 зв.; 155, арк. 98 зв.; 156, арк. 38 зв.; 158, арк. 6]	*	*	*	123	111	160	157	194	225	260
Полтавський землеустрійний [38, арк. 110; 71, арк. 344 зв.; 93, арк. 223 зв., 236 зв.; 155, арк. 152; 156, арк. 287 зв.; 589, с. 61; 706, с. 8]	*	59	34	67	78	105	151	180	199	*
Чернігівський землеустрійний [53, арк. 339; 66, арк. 15 зв.; 91, арк. 202 зв.]	*	*	*	*	87	109	*	-	-	-
Київський інженерно-	*	*	40	69	*	113	*	273	-	-

меліоративний [29, арк. 5; 91, арк. 108 зв.; 155, арк. 321 зв.; 670, с. 59]										
Одеський землеустрійно- меліоративний [26, арк. 49; 53, арк. 538; 92, арк. 52; 93, арк. 344 зв.; 155, арк. 21]	*	*	160	*	300	269	296	*	353	-

* Даних не виявлено

Додаток Ж
Дані про кількісний склад викладачів сільськогосподарських вишів
(1920-ті рр.)

Навчальні заклади	Навчальні роки									
	1920-1921 н.р	1921-1922 н.р	1922-1923 н.р	1923-1924 н.р	1924-1925 н.р	1925-1926 н.р	1926-1927 н.р	1927-1928 н.р	1928-1929 н.р	1929-1930 н.р
Інститути										
Київський СГІ [25, арк. 13; 44, арк. 5зв.; 94, арк. 3; 154, арк. 5; 155, арк. 7; 166, арк. 177; 266, с. 3; 864, с. 24-27]	*	*	34	55	*	108	102	120	122	
Харківський СГІ [2, арк. 22; 6, арк. 26, 32-34; 112, арк. 17; 189, арк. 16; 361; 858, с. 15, 60; 856, с. 76]	146	90	*	107	*	127		134	*	143
Харківський геодизично- землеустрійний [24, арк. 196, 232; 66, арк. 90 зв.; 153, арк. 21 зв.; 154, арк. 6; 155, арк. 50 зв.; 635, с. 9]	*	24	*	*	*	*	62	78	78	*
Київський ветеринарно- зоотехнічний [8, арк. 54 зв.; 17, арк. 27 зв.; 67, арк. 35 зв.; 94, арк. 8 зв.; 153, арк. 7 в.; 155, арк. 16 зв.; 664, с. 10]	33	25	33	45	64	*	57	68	77	*
Харківський ветеринарний [28, арк. 5; 51, арк. 34; 67, арк. 195зв.; 90, арк.	*	*	38	37	42	43	48	53	49	*

17зв.; 133, арк. 51; 154, арк. 6; 155, арк. 40зв.; 541]										
Одеський СГІ [20, арк. 12; 26, арк. 21; 67, арк. 125зв.; 70, арк. 7зв.; 90, арк. 128зв.; 153, арк. 10зв]	*	75	*	*	76	69	46	47	*	*
Кам'янець-Подільський СГІ [67, арк. 4зв.; 70, арк. 128-129зв.; 153, арк. 2зв.; 155, арк. 2зв.; 214, арк. 1; 317, с. 186]	*	26	*	*	31	41	34	27	27	*
Технікуми										
Київський землеустрійно-меліоративний [8, арк. 54зв.; 29, арк. 4зв.; 154, арк. 17]	42	*	29	*	*	*	47	*	*	*
Полтавський СГТ [38, арк. 109; 53, арк. 572-573; 153, арк. 67 зв.; 155, арк. 158 зв.; 803, с. XXI; 752, с. 9]	10	*	23	44	33	32,	39	38	42	*
Одеський землеустрійно-меліоративний [26, арк. 48; 92, арк. 52 зв.; 93, арк. 345; 153, арк. 56 зв.; 155, арк. 22 зв]	*	*	20	*	*	34	37	33	47	*
Харківський зоотехнічни [23, арк. 538; 70, арк. 202зв., 214 зв.; 93, арк. 272; 153, арк. 78 зв.; 155, арк. 186 зв]	17	*	*	*	24	20	21	*	29	*
Уманський СГТ [8, арк. 54 зв.; 21, арк. 9; 66, арк. 115 зв.; 153, арк. 75 зв.; 846, с. 45]	8	*	25	*	*	24	23	21	*	*
Херсонський СГТ [29, арк. 102зв.; 70, арк. 243-243 зв., 254 зв.; 91, арк. 5зв.; 153, арк. 81 зв.; 197, арк. 22, 165]	*	*	9	15	15	13	18	20	*	*
Чернігівський СГТ [8, арк. 51зв.; 66, арк. 4зв., 9зв.; 88, арк. 5зв.; 91, арк. 158зв.; 153, арк. 101зв.; 155, арк. 190зв.; 166, арк. 177]	10	*	*	21	20	15	16	18	21	*

Білоцерківський СГТ [8, арк. 54зв.; 38, арк. 202зв.; 153, арк. 24зв.; 155, арк. 80зв.; 166, арк. 177]	*	10	*	21	*	*	*	17	23	*
Маслівський сортівничо-насіenneвий [8, арк. 55; 30, арк. 16зв.; 70, арк. 147зв.; 89, арк. 217зв.; 153, арк. 27зв.; 154, арк. 17; 155, арк. 84зв.; 166, арк. 177]	10		9	16	*	18	17	17	16	*
Житомирський землеустрійний [66, арк. 174зв., 187 зв.; 78, арк. 20; 154, арк. 17; 155, арк. 98зв.; 166, арк. 177]	*	*	17	18	15	*	17	*	16	*
Ерастівський СГТ [53, арк. 60зв.; 69, арк. 187зв.; 77, арк. 18; 89, арк. 303зв.; 90, арк. 3зв.; 153, арк. 46 зв.; 155, арк. 123зв]	*	*	*	15	9	14	16	16	16	*
Дніпропетровський землеустрійний [8, арк. 50; 92, арк. 132зв.; 154, арк. 17; 155, арк. 116зв]	20	*	*	*	*	*	*	14	12	*
Красноградський сільськогосподарський [38, арк. 109; 69, арк. 159зв.; 79, арк. 78, 100; 91, арк. 53зв.; 153, арк. 70зв.; 155, арк. 168 зв]	*	*	10	12	15	12	*	14	14	*
Чернігівський землеустрійний [53, арк. 339; 66, арк. 17зв.; 153, арк. 100 зв]	*	*	*	*	16	12	*	13	*	*
Вінницький СГТ [153, арк. 30зв.; 155, арк. 96зв]	*	*	*	*	*	*	*	12	14	*
Луганський СГТ [18, арк. 6 зв.; 68, арк. 88 зв.; 154, арк. 17]	*	*	16	*	7	*	12	*	*	*
Полтавський землеустрійний [93, арк. 241; 153, арк. 73зв.; 155, арк. 153зв.; 706, с. 18]	*	16	18	16	14	11	11	11	11	*

Майнівський СГТ [74, арк. 414; 153, арк. 51зв.; 155, арк. 134]	*	*	*	*	9	9	9	9	9	*
Мигійський СГТ [23, арк. 379; 93, арк. 209; 153, арк. 59зв.; 155, арк. 145зв]	*	9	*	*	*	9	*	8	10	*
Новополтавський єврейський СГТ [153, арк. 184 зв.; 155, арк. 132 зв.; 185, арк. 58 зв., 60-60 зв., 89, 115 зв., 227 зв]	*	*	*	*	3	5	7	7	6	*
Волинський СГТ [58, арк. 9; 76, арк. 3, 107; 154, арк. 17; 155, арк. 74зв]	*	*	4	*	7	7	6	6	7	*
Вознесенський СГТ [11, арк. 1зв.]	17	*	*	*	*	-	-	-	-	-
Золотоношський СГТ [34, арк. 3]	*	*	12	*	*	-	-	-	-	-
Єлисаветградський СГТ [32, арк. 1зв., 8]	*	*	21	16	*	-	-	-	-	-
Кам'янець-Подільський СГТ [8, арк. 61.; 16, арк. 15]	14	*	15	*	*	-	-	-	-	-
Козацький СГТ [8, арк. 55; 38, арк. 7]	6	8	*	*	*	-	-	-	-	-
Могилів-Подільський СГТ [8, арк. 61; 19, арк. 9зв.; 166, арк. 171]	5	5	6	6	*	-	-	-	-	-
Сутиський СГТ [8, арк. 61; 36, арк. 59; 74, арк. 831; 166, арк. 177].	10	*	7	6	10	-	-	-	-	-

* Даних не виявлено

Додаток 3

Перелік дисциплін, які вивчали студенти сільськогосподарських інститутів, відповідно до навчального плану, затвердженого 7 жовтня 1923 р. відділом сільськогосподарської освіти НКО УСРР [39, арк. 24-25]

Курс	Перелік дисциплін
I-й	вступ до вивчення сільського господарства, геодезію і елементи вищої математики у застосуванні до сільського господарства, фізику, загальну і аналітичну органічну хімію, геологію з мінералогією, сільськогосподарські ботаніку, зоологію і мінералогію, фізіологію з анатомією сільськогосподарських рослин, фізіологію сільськогосподарських тварин, політекономію, історичний матеріалізм, загальну і варіаційну статистику

II-й	фізіологія з анатомією сільськогосподарських рослин, сільськогосподарська мікробіологія, сільськогосподарське машинознавство, статистика і рахівництво, загальне скотарство, ґрунтознавство, загальне хліборобство, загальна і варіаційна статистика, садівництво і городництво, «Шкідники сільського господарства і боротьба з ними»
III-й	агрономічна хімія, приватне хліборобство, генетика і селекція, приватне скотарство, сільськогосподарська технологія, будівництво в сільському господарстві, сільськогосподарська меліорація, лісівництво, сільськогосподарська анатомія, землеустрій, кооперація і колективізація, державні і громадські заходи у сільському господарстві, сільськогосподарська і земельна політика та законодавство

Додаток И

Перелік дисциплін, які вивчали студенти сільськогосподарських інститутів, відповідно до навчального плану, затвердженого 4 лютого 1924 р. Державним науково-методологічним комітетом Укрголовпрофосвіти УСРР [293, с. 332-333]

<i>Цикли дисциплін теоретичного блоку</i>	<i>Перелік дисциплін</i>
Природничо-біологічний	елементи вищої математики й механіки, фізика, загальна й аналітична хімія, органічна хімія, сільськогосподарська ботаніка, фізіологія з анатомією рослин, сільськогосподарська зоологія анатомією сільськогосподарських тварин, фізіологія сільськогосподарських тварин, сільськогосподарська мікробіологія, геологія з мінералогією
Агрономічно-технічний	сільськогосподарська метеорологія, ґрунтознавство, загальне хліборобство, спеціальне хліборобство, генетика й селекція, загальне скотарство, спеціальне скотарство, садівництво й городництво, лісівництво, сільськогосподарське машинознавство, агрономічна хімія, геодезія, шкідники сільського господарства, сільськогосподарська технологія
Економічний	вступ до сільського господарства, історія класової боротьби й революційних рухів, політекономія, історичний матеріалізм, загальна й варіаційна статистика, сільськогосподарське рахівництво, сільськогосподарська економіка, наукова організація праці в сільському господарстві, сільськогосподарська й земельна політика та законодавство, кооперація й колективізація, землеустрій, сільськогосподарське будівництво сільськогосподарські меліорації

Додаток К

Розподіл навчальних планів на цикли дисциплін в сільськогосподарських інститутах (1926 р.)

<i>Факультет/цикл дисциплін</i>	<i>Співвідношення дисциплін між циклами дисциплін (у %)</i>	<i>Термін навчання (у триместрах)</i>	<i>Кваліфікація, яку отримували випускники</i>
<i>Організації сільського господарства</i>		11	Агроном-організатор

природничо-біологічний агрономічно-технічний економічний виробниче і військове навчання [287, с. 6-7]	23% 32,5% 30% 14,5%		
<i>Інженерно-агрономічний</i> загальнопідготовчий загально-технічний спеціально-технічний соціально-економічний виробниче і військове навчання [287, с. 9]	15,3% 18% 38% 12,5% 16,2%	11	Організатор у галузі меліорації і «культуртехніки».
<i>Лісовий</i> загально-технічний спеціально-технічний соціально-економічний виробниче і військове навчання [287, с. 11]	30% 38,5% 22,5% 9%	11	Лісовод-організатор
<i>Лісово-інженерний</i> природничо-біологічний математичний лісоводний лісо-інженерний соціально-економічний виробниче навчання [287, с. 13-14]	20,8% 7% 29% 27,2% 13% 3%	11	Лісовий інженер, спеціаліст вищої кваліфікації для обслуговування лісової промисловості у частині лісовикористання.
<i>Зоотехнічний</i> спеціально-зоотехнічний соціально-економічний загально-технічний військове і виробниче навчання [287, с. 16-17]	36,5% 25,3% 20,3% 17,9%	12	Зоотехнік-організатор, фахівець вищої кваліфікації для обслуговування скотарської промисловості.
<i>Землеустрійний</i> соціально-економічний правовий геолого-математичний земельної і сільськогосподарської техніки військове і виробниче навчання, спецкурси [287, с. 19]	23% 6,5% 25,5% 27,2% 17,8%	11	Організатор землеустрою
<i>Аграрно-правовий</i> математично-геодезичний земельної і сільськогосподарської техніки соціально-економічний (з економікою сільського господарства і землеустрою) правовий військове і виробниче навчання [287, с. 21]	8% 13% 37% 23% 19%	11	Фахівець вищої кваліфікації економіки і права у галузі регулювання земельних відносин населення
<i>Геодезичний</i>		12	Фахівець вищої

фізико-математичний геодезичний соціально-економічний військове і виробниче навчання [287, с. 23]	20% 62% 7% 11%		кваліфікації у галузі триангуляції точного нівелювання і астрономічного визначення місць.
<i>Ветеринарний</i> загально-технічний спеціальних дисциплін соціально-економічний військове і виробниче навчання [287, с. 26]	12% 70% 8% 10%	13	Ветеринар-організатор

Додаток Л

Розподіл навчальних планів на цикли дисциплін в сільськогосподарських технікумах (1926 р.)

<i>Факультет/цикл дисциплін</i>	<i>Співвідношення дисциплін між циклами дисциплін (у %)</i>	<i>Термін навчання (у триместрах)</i>	<i>Кваліфікація, яку отримували випускники</i>
<i>Навчальний план технікуму рільничого фаху</i> загально-технічний фаховий соціально-економічний виробниче навчання інше [287, с. 34]	18 40,2% 14,2% 20,1% 7,5%	11	Агроном-рільник для обслуговування рільництва великих господарств та масового селянського господарства
<i>Навчальний план зоотехнічного технікуму</i> загально-технічний фаховий соціально-економічний виробниче навчання інше [287, с. 36]	19,5% 48% 10% 20% 2,5%	11	зоотехнік
<i>Навчальний план садово- городнього відділу Уманського СГТ</i> загально-технічний фаховий соціально-економічний виробниче навчання інше [287, с. 38]	18% 46,5% 10,2% 19,2% 6,1%	11	Фахівець садово- городньої справи
<i>Навчальний план Маслівського сортівничо-насінневого технікуму</i> загальнотехнічний фаховий соціально-економічний виробниче навчання інше [287, с. 40]	18% 46% 10% 21% 5%	11	Фахівець з насіннознавства й сортівництва
<i>Навчальний план</i>		10	Інженер-

землеустрійного технікуму геолого-математичний землеустрійний і сільськогосподарської техніки правовий соціально-організаційно- економічний виробниче навчання інше [287, с. 40-42]	38,3% 28,3% 6,1% 12,2% 10% 5,1%		землеустрійник
Навчальний план меліоративно-гідротехнічного відділу Київського інженерно- меліоративного технікуму загально-технічний фаховий соціально-економічний виробниче навчання інше [287, с. 43]	17% 56,6% 7,1% 16,2% 3,2%	11	Фахівець для проведення меліоративних робіт
Навчальний план культурно- технічного відділу Київського інженерно-меліоративного технікуму загально-технічний фаховий соціально-економічний інше [287, с. 45]	20,1% 53,6% 10,6% 15,7%	11	Агроном- «культуртехнік» для обслуговування господарств на меліорованих землях
Навчальний план відділу агрономічно-машинного господарства Білоцерківського СГТ загально-технічний фаховий соціально-економічний виробниче навчання інше [287, с. 47]	32,5% 37,5% 8,5% 18% 3,5%	11	Інженер з використання сільськогосподарських машин

Додаток М

Дані про роботу циклових комісій у деяких технікумах сільськогосподарського профілю у 20-ті рр. ХХ ст.

Назва навчального закладу /навчальний рік /циклова комісія	Кількість засідань	Кількість розглянутих питань	Кількість членів			
			викладачів	% відвідування засідань	студентів	% відвідування засідань
Білоцерківський СГТ						
1925-1926 н.р.						
-хімічна	3	*	3	70	4	100
-соціально-економічна	8	*	4	57	4	94
-рослинництва	18	*	9	98	6	58
-загально-технічна [91, арк. 90 зв]	16	*	8	56	3	62
1926-1927 н.р.						
-природнича	4	*	*	*	*	*
-соціально-економічна	3	*	*	*	*	*
-рослинництва	11	*	*	*	*	*

-загально-технічна	3	*	*	*	*	*
-механічна [92, арк. 91зв]	4	*	*	*	*	*
Ерастівський СГТ <i>1925-1926 н.р.</i>						
-загально-технічних наук	*	*	7	87,3%	4	82,6%
-агрономічних наук	*	*	10	83,8%	5	88,1%
-соціально-економічних наук [89, арк. 315]	*	*	4	85,6%	2	84,3%
<i>1927-1928 н.р.</i>						
-загально-технічних дисциплін	*	*	*	*	*	*
-дисципліни фахового циклу	*	*	*	*	*	*
-соціального та організаційно-економічного циклу	*	*	*	*	*	*
-виробничого навчання і агрономічно-культурної роботи [156, арк. 211]	*	*	*	*	*	*
Красноградський СГТ <i>1924-1925 н.р.</i>						
-скотарства	*		*	*	2	*
-біологічних наук	*		*	*	2	*
-економічних наук	*	35	*	*	2	*
-рослинництва	*		*	*	2	*
-фізико-математичних наук [69, арк. 180; 79, арк. 180]	*		*	*	2	*
<i>1925-1926 н.р.</i>						
-рільнича	24	*	6	72	3	92
-соціально-економічна	12	*	5	73	3	90
-фізико-хімічна [91, арк. 62 зв]	17	*	5	87	3	82
<i>1927-1928 н.р.</i>						
-рільнича	15	*	*	90%	*	100%
-соціально-економічна	12	*	*		*	
-фізико-математично-хімічна [70, арк. 164 зв]	11	*	*		*	
Майнівський СГТ <i>1924-1925 н.р.</i>						
-агрономічна	*	*	7	*	3	*
-природничо-історична [74, арк. 475]	*	*	2	*	2	*
<i>1926-1927 н.р.</i>						
-соціально-економічна	6	*	*	*	*	*
-загально-технічна	11	*	*	*	*	*
-фахова [92, арк. 14 зв]	20	*	*	*	*	*
<i>1927-1928 н.р.</i>						
-соціально-економічна	6	16	*	*	*	*
-загально-технічна	6	26	*	*	*	*
-фахова [156, арк. 172]	14	53	*	*	*	*
Новополтавський єврейський СГТ <i>1925-1926 н.р.</i>						
-фізико-хімічна	8	*	2	*	2	*
-ботанічно-рільнича	10	*	2	*	2	*
-скотарсько-зоологічна	8	*	2	*	2	*
-математична	12	*	2	*	2	*
-соціально-суспільствознавча [89, арк. 347-347 зв]	6	*	1	*	2	*
Уманський СГТ <i>1926-1927 н.р.</i>						
-агрономічна	*	*	*	*	*	*
-садова [66, арк. 119]	*	*	*	*	*	*
Херсонський СГТ <i>1924-1925 н.р.</i>						
-рільнича	13	57	*	78%	*	62%
-зоотехнічна [70, арк. 261 зв.- 262, 274]						
<i>1925-1926 н.р.</i>						

-загально-природнича	4	*	8	89	7	78
-соціально-економічна	2	*	3	100	3	100
-агрономічна [91, арк. 16 зв.] 1927-1928 н.р.	4	*	7	100	7	100
-загальна	*	*	*	*	*	*
-рільнича	*	*	*	*	*	*
-зоотехнічна [156, арк. 307]	*	*	*	*	*	*
Чернігівський СГТ 1924-1925 н.р.						
-математичних дисциплін	3	*	*	*	*	*
-допоміжних дисциплін	4	*	*	*	*	*
-спеціальних дисциплін	7	*	*	*	*	*
-соціальних дисциплін і мовознавства [88, арк. 31]	2	*	*	*	*	*
Дніпропетровський землеустрійний технікум 1926-1927 н.р.						
-землеустрійна	26	*	*	*	*	*
-математично-геодезична	11	*	*	*	*	*
-соціально-економічна [92, арк. 137 зв.] 1927-1928 н.р.	3	*	*	*	*	*
-землеустрійна	*	*	*	*	*	*
-фізико-математична	*	*	*	*	*	*
-суспільствознавча [156, арк. 275]	*	*	*	*	*	*
Житомирський землеустрійний технікум 1923-1924 н.р.						
-геодезично-землеустрійна	*	*	*	*	*	*
-агрономічно-землеустрійна	*	*	*	*	*	*
-соціально-економічна [78, арк. 10; 700, с. 7]	*	*	*	*	*	*
Полтавський землеустрійний технікум 1927-1928 н.р.						
-геодезична	*	*	*	*	*	*
-землеустрійна [156, арк. 290]	*	*	*	*	*	*
Чернігівський землеустрійний технікум 1925-1926 н.р.						
-технічна	12	*	3	100	3	75
-сільськогосподарська	7	*	2	100	2	100
-земельно-правова	6	*	2	75	2	75
-політична [91, арк. 215 зв.]	7	*	3	50	3	75
Одеський землеустрійно- меліоративний технікум 1926-1927 н.р.						
-землеустрійна	10	*	*	*	*	*
-меліоративна	8	*	*	*	*	*
-соціально-економічна [92, арк. 56 зв.]	6	*	*	*	*	*

Маслівський сортівничо-насіньовий технікум <i>1925-1926 н.р.</i>						
-соціально-економічна	4	*	3	100	2	80
-природнича	11	*	3	96	2	92
-загальноагрономічна	14	*	4	94	2	96
-цільової установки [89, арк. 228 зв.]	10	*	5	98	2	94
<i>1926-1927 н.р.</i>						
-соціально-економічна	2	*	*	*	*	*
-природнича	5	*	*	*	*	*
-загальноагрономічна	4	*	*	*	*	*
-цільової установки [70, арк. 151]	6	*	*	*	*	*
<i>1927-1928 н.р.</i>						
-соціально-економічних та загально-технічних дисциплін	14	*	*	*	*	*
-фахових дисциплін [156, арк. 86]	16	*	*	*	*	*

* Даних не виявлено

Додаток Н

Дані про наповнення бібліотечних фондів сільськогосподарських інститутів і технікумів (1922-1928 рр.)

Навчальні заклади	Навчальні роки / кількість примірників літератури у фондах бібліотек					
	1922-1923 н.р.	1923-1924 н.р.	1924-1925 н.р.	1925-1926 н.р.	1926-1927 н.р.	1927-1928 н.р.
Інститути						
Київський СГІ	*	25916 [37, арк. 15 зв.]	*	на початку н.р. – 20603, наприкінці року – 36624 [90, арк. 200 зв.]	*	43305 [66, арк. 175 зв.]
Харківський СГІ	8 тис. [24, арк. 33]	*	на початку н.р. – 23400, наприкінці – 26225 [70, арк. 190 зв.]	26226 [189, арк. 16 зв.]	*	на початку н.р. – 33861, наприкінці – 37567 [156, арк. 426 зв.]
Одеський СГІ	8 тис. [20, арк. 8 зв.]	*	*	*	33490 [90, арк. 134 зв.]	на початку н.р. – 35945, наприкінці – 37200 [156, арк. 448 зв.]
Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут	2 тис. [17, арк. 26 зв.]	*	*	*	*	на початку н.р. – 28072, наприкінці – 32221 [156, арк.]

						512 зв.]
Харківський геодезично-землеустрійний інститут	586	927	3095	6359	13228 [118, арк. 85; 635, с. 12]	На початку н.р. – 17069, наприкінці – 20784 [156, арк. 337 зв.]
Харківський ветеринарний інститут	*	*	*	*	*	На початку н.р. – 15136, наприкінці – 15425 [156, арк. 409 зв.]
Кам'янець-Подільський СГТ	4233 [213, арк. 34; спр. 74, арк. 7, 14]	9430 [620, с. 10]	*	*	*	
Технікуми						
Уманський СГТ	*	25770 [38, арк. 39 зв.]	*	*	*	*
Полтавський СГТ	*	*	7 тис. прим. [752, с. 11]	*	*	На початку н.р. – 40336, наприкінці – 43232 [156, арк. 155 зв.]
Херсонський СГТ	*	8303 [29, арк. 108 зв.]	21495 [70, арк. 272 зв.-273]	23481 [91, арк. 9 зв.]	24041 [70, арк. 242 зв.]	*
Харківський зоотехнікум	5260 [23, арк. 539 зв.]	*	*	*	*	15004 [156, арк. 243 зв.]
Чернігівський СГТ	*	*	4387 [88, арк. 28 зв.]	5092 [91, арк. 163 зв.]	*	13560 [156, арк. 259 зв.]
Київський меліоративно-землеустрійний технікум	*	978 [29, арк. 8 зв.]	*	5868 [91, арк. 111 зв.]	*	12 тис. [156, арк. 323 зв.]
Ерастівський СГТ	*	2 тис. [77, арк. 32]	3 тис. [61, арк. 43]	7235 [89, арк. 307 зв.]	*	8958 [156, арк. 210 зв.]
Білоцерківський СГТ	*	*	*	*	*	8829 [156, арк. 109 зв.]
Полтавський землеустрійний технікум	*	*	*	*	*	8657 [156, арк. 289 зв.]
Красноградський СГТ	*	*	*	*	*	8237 [156, арк. 5 зв.]
Мигійський СГТ	*	*	*	857 [93, арк. 2017 зв.]	*	8025 [156, арк. 393 зв.]
Майнівський СГТ	12847 [31,	*	2053 [74,		*	7639 [688,

	арк. 30 зв.]		арк. 474]			с. 12]
Житомирський землеустрійний	*	4880 [78, арк. 27]	*	7309 [93, арк. 69]	*	*
Дніпропетровський землеустрійний	*	*	*	4607 [93, арк. 11 зв.]	5663	7139 [156, арк. 274 зв.]
Маслівський сортівничо-насі́нневий	8 тис. [30, арк. 33 зв.]	*	*	4462 [89, арк. 221 зв.]	*	6746 [156, арк. 85 зв.]
Луганський СГТ	8 тис. [18, арк. 20]	*	*	3451 [93, арк. 312]	*	*
Новополтавський єврейський СГТ	*	*	*	*	*	4 тис. [156, арк. 95 зв.]
Волинський СГТ	*	2070 [76, арк. 98]	*	*	*	3415 [156, арк. 127 зв.]
Сутиський СГТ	307 [36, арк. 8]	*	1891 [29, арк. 48; 74, арк. 816 зв.]	*	*	*
Одеський землеустрійний	226 [26, арк. 50]	*	*	1046 [93, арк. 349 зв.]	*	*
Ногайський СГТ	3864 [12, арк. 30 зв.]	*	*	-	-	-
Єлисаветградський СГТ	140 [32, арк. 9]	*	*	-	-	-
Кам'янець-Подільський СГТ	6 тис. [16, арк. 6]	*	*	-	-	-

* Даних не виявлено

Додаток II

Дані про роботу бібліотек сільськогосподарських вишів у 20-х рр. XX ст.

Назва навчального закладу / навчальний рік	Дані про рух книг та журналів			
	надійшло	вибуло	кількість виданих на руки книг	кількість читачів
Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут -1927-1928 н.р. [156, арк. 512 зв.]	4149	-	9422	1177
Київський СГІ -1925-1925 н.р. [90, арк. 200 зв.]	*	*	17397	983
-1927-1928 н.р. [156, арк. 529 зв.]	8815	207	17571	1046
Одеський СГІ 1927-1928 н.р. [156, арк. 448 зв.]	1255	-	25968	13849
Харківський СГІ -1924-1925 н.р. [70, арк. 191]	2917	91	23560	*
-1927-1928 н.р. [156, арк. 426 зв.]	3727	21	58163	1433
-1928-1929 н.р. [428]	*	*	*	1500
Харківський ветеринарний інститут -1927-1928 н.р. [156, арк. 409 зв.]	299	-	20322	387
Харківський геодезично-землеустрійний інститут				

-1922-1923 н.р.	331	*	*	*
-1923-1924 н.р.	2168	*	*	*
-1924-1925 н.р.	3264	*	6210	430
-1925-1926 н.р.	6865	*	24855	842
-1926-1927 н.р. [118, арк. 84-85 зв.]	3841	*	29062	984
-1927-1928 н.р. [156, арк. 124 зв.]	3916	201	27013	1190
<i>Білоцерківський СГТ</i> -1927-1928 н.р. [156, арк. 109 зв.]	479	24	9870	382
<i>Волинський СГТ</i> -1923-1924 н.р. (осінній триместр) [76, арк. 98] -1927-1928 н.р. [156, арк. 127 зв.]	*	173	*	*
<i>Дніпропетровський землеустрійний технікум</i> -1927-1928 н.р. [156, арк. 274 зв.]	1476	-	3240	163
<i>Ерастівський СГТ</i> -1925-1926 н.р. [89, арк. 307 зв.] -1927-1928 н.р. [156, арк. 210 зв.]	1078 655	20 16	* 10281	166 207
<i>Київський меліоративно-землеустрійний технікум</i> -1925-1926 н.р. [91, арк. 111 зв.] -1927-1928 н.р. [156, арк. 323 зв.]	1783 1000	* *	18350 18000	563 750
<i>Красноградський СГТ</i> -1927-1928 н.р. [156, арк. 5 зв.]	793	6	5350	148
<i>Майнівський СГТ</i> -1927-1928 н.р. [74, арк. 474]	*	*	2803	*
<i>Маслівський сортівничо-насіenneвий технікум</i> -1925-1926 н.р. [89, арк. 22 зв.] -1927-1928 н.р. [156, арк. 85 зв.]	1619 979	7 14	* 6108	157 187
<i>Мигійський СГТ</i> -1927-1928 н.р. [156, арк. 393 зв.]	1719	-	3618	142
<i>Полтавський землеустрійний технікум</i> -1927-1928 н.р. [156, арк. 289 зв.]	3955	-	5300	276
<i>Полтавський СГТ</i> -1927-1928 н.р. [156, арк. 155 зв.]	2927	31	17911	645
<i>Харківський зоотехнічний технікум</i> -1927-1928 н.р. [156, арк. 243 зв.]	2556	10	2390	285
<i>Херсонський СГТ</i> -1924-1925 н.р. [156, арк. 272 зв.-273] -1925-1926 н.р. [91, арк. 9 зв.] -1926-1927 н.р. [156, арк. 242 зв.]	1323 3014 *	2186 472 *	* 20030 3913	* 99 *
<i>Чернігівський СГТ</i> -1924-1925 н.р. [88, арк. 28 зв.] -1925-1926 н.р. [91, арк. 163 зв.] -1927-1928 н.р. [156, арк. 259 зв.]	899 705 1772	533 * 1556	* * 9688	* * 349

* Даних не виявлено

Додаток Р

Дані про стажування випускників деяких сільськогосподарських навчальних закладів УСРР (1927-1928 н.р.)

№ з/п	Навчальний заклад	Проведено сесій/ засідань	Подано звітів	Надано відповідну кваліфікацію
1.	Київський СГІ [156, арк. 538]	*/6	*	*
2.	Одеський СГІ [156, арк. 452]	3	*	68 (дані по двох факультетах).
3.	Харківський ветеринарний інститут [156, арк. 414]	2/14	*	98
4.	Волинський СГТ [156, арк. 133]	3	*	*
5.	Ерастівський СГТ [156, арк. 217]	1/7	20	14
6.	Мигійський СГТ [156, арк. 398]	1/5	10	9
7.	Уманський СГТ [156, арк. 28]	2/16	139	120
8.	Херсонський СГТ [156, арк. 311]	*/5	8	*
9.	Чернігівський СГТ [156, арк. 263]	3/3	*	39
10.	Дніпропетровський землеустрійний технікум [156, арк. 278]	1/1	*	9
11.	Житомирський землеустрійний технікум [156, арк. 43]	2	8	7
12.	Полтавський землеустрійний технікум [156, арк. 293]	1/10	35	30
13.	Київський меліоративно-землеустрійний технікум [156, арк. 327]	*	*	36
14.	Харківський зоотехнічний технікум [156, арк. 247]	2	13	11

* Даних не виявлено

Додаток С

Дані про кількість випускників у деяких деяких сільськогосподарських навчальних закладів УСРР у 20-ті рр. ХХ ст.

Навчальні заклади	Роки / кількість випускників								
	1921 р.	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.	1929 р.
Інститути									
Кам'янець-Подільський СГІ	265 [293, с. 338]								*
Київський СГІ	*	*	*	*	*	159 [90, арк. 196]	*	*	148 [458]
Одеський СГІ	37 [24, арк. 33]	29	50 [20, арк. 8 зв.]	30 [48, арк. 7 зв.]	84 [67, арк. 140]	93 [90, арк. 128]	50 [67, арк. 125]	*	*
Харківський СГІ	40 [14, арк. 24]	*	137	174	156 [189, арк. 16 зв.]	188 [90, арк. 51]	*	*	*

Київський ветеринарно-зоотехнічний	*	*	*	14 [664, с. 9]	*	*	*	*	*
Харківський ветеринарний	72	6 [446, с. 82; 558, с. 116]	13 [39, арк. 98 зв.]	*	*	74 [90, арк. 26]	64 [541]	125 [133, арк. 66 зв.]	*
Технікуми									
Білоцерківський СГТ	239 [646, с. 70]								
Єлисаветградський СГТ	*	5	21 [48, с.88]	*	-	-	-	-	-
Красноградський СГТ	*	*	*	19 [69, арк. 157 зв.]	*	*	25 [70, арк. 165]	*	*
Майнівський СГТ	*	*	*	*	*		22 [92, арк. 9 зв.]	*	*
Мигійський СГТ	*	*	*	*	*	32 [121, арк. 56]	*	*	*
Уманський СГТ	54	51 [38, арк. 49]	*	*	25 [66, арк. 131]	*	*	*	*
Херсонський СГТ	10	16	35	48 [815, с. 29]		49 [70, арк. 279]	60 [70, арк. 239 зв.-240]	76 [194, арк. 29 зв.]	70 [386]
Маслівський сортівничо-насіenneвий	*	*	*	18	33 [30, арк. 17]	*	*	*	*
Одеський землеустрійно-меліоративний	*	*	*	8 [26, арк. 50]	*	*	45 [92, арк. 52]	*	*
Житомирський землеустрійний	*	*	*	*	29 [66, арк. 187 зв.]	*	*	*	*
Полтавський землеустрійний	91 [589, с. 61]						*	*	*
Чернігівський	*	*	*	*	20 [66,	*	*	*	*

землеустрійний					арк. 15 зв.]				
Харківський зоотехнікум	178 [691, с. 10]								*

* Даних не виявлено

Додаток Т

Дані про урожайність деяких культур у господарствах сільськогосподарських навчальних закладах (1925-1926 н.р.)

Навчальні заклади	Урожайність (1 дес./вирощено (у пуд.))							
	пшениця	жито	овес	ячмінь	кукурудза	буряк	картопля	просо
Одеський СГІ [144, арк. 4]	84,2	58,3	*	68	41,9	*	*	*
Харківський ветеринарний інститут [149, арк. 5]	114	112	65	33	66	440	325	*
Харківський геодезично-землеустрійний інститут [148, арк. 9]	*	*	21	*	*	600	190	*
Красноградський СГТ [140, арк. 5]	*	49,7	*	56,1	*	*	*	*
Новополтавський єврейський СГТ [143, арк. 4]	89,9	64,2	33,5	54,8	75,7	1150	*	16,7
Сутиський СГТ [146, арк. 16]	100,9	59,2	51,4	*	69,9	922	254,2	*
Херсонський СГТ [151, арк. 4]	83,9	44,9	102	63,5	*	*	*	36,6

* Даних не виявлено

Додаток У

Дані про кількість поголів'я сільськогосподарських тварин на фермах сільськогосподарських навчальних закладів УСРР у 1925-1926 н.р.

Навчальні заклади	Кількість поголів'я								
	свині	корови	телиці	бики	бугаї	вівці	качки	гуси	кури
Київський ветеринарний зоотехнічний інститут [139, арк. 4]									
– на початку н.р.	10	19	*	*	*	19	8	39	30
– наприкінці н.р.	11	31	*	*	*	26	21	91	56
Одеський СГІ [144, арк. 3]									
– на початку н.р.	104	36	*	*	*	*	*	*	*

– наприкінці н.р.	81	25	*	*	*	*	*	*	*
<i>Харківський ветеринарний інститут</i> [149, арк. 5]	24	21	*	*	1	*	65		
<i>Харківський геодезично-землеутрійний інститут</i> [148, арк. 8]	19	11	4	4	*	*	*	*	*
<i>Харківський СГІ</i> [147, арк. 4]	22	29	*	*	*	*	*	*	*
<i>Волинський СГТ</i> [142, арк. 4]									
– на початку н.р.	14	*	*	*	*	*	*	*	*
– наприкінці н.р.	8	*	*	*	*	*	*	*	*
<i>Красноградський СГТ</i> [140, арк. 4]									
– на початку н.р.	60	15	19	23	2	158	*	*	*
– наприкінці н.р.	74	15	19	23	1	138	*	*	*
<i>Новополтавський єврейський СГТ</i> [143, арк. 1зв.-3]									
– на початку н.р.	6	*	29	9	*	*	*	*	*
– наприкінці н.р.	2	*	30	7	*	*	*	*	*
<i>Полтавський СГТ (Горбанівське господарство)</i> [752, с. 18]	117	7	*	*	1	*	*	*	*
<i>Сутиський СГТ</i> [146, арк. 15]	5	4	*	*	*	*	*	*	*
<i>Херсонський СГТ</i> [151, арк. 3]	*	35	11	*	*	*	*	*	*
<i>Маслівський сортивничо-насінневий технікум</i> [141, арк. 3]									
– на початку н.р.	32	8	7	*	1	*	*	*	*
– наприкінці н.р.	11	7	1	*	1	*	*	*	*
<i>Харківський зоотехнікум</i> [150, арк. 15 зв.]	191	116	*	*	*	41	*	*	151

* Даних не виявлено

Додаток Ф

Дані про господарсько-технічний персонал сільськогосподарських інститутів і технікумів (1923-1928 рр.)

<i>Навчальні заклади</i>	<i>Навчальні роки / кількість господарсько-технічний персонал</i>				
	<i>1923-1924 н.р</i>	<i>1924-1925</i>	<i>1925-1926</i>	<i>1926-1927</i>	<i>1927-1928</i>

		<i>н.р</i>	<i>н.р</i>	<i>н.р</i>	<i>н.р</i>
Інститути					
Київський СГІ	*	*	*	*	126 [153, арк. 4 зв.]
Одеський СГІ	59 [39, арк. 8-9]	72 [70, арк. 7 зв.]	*	*	80 [153, арк. 10 зв.]
Харківський СГІ	123 [39, арк. 8-9]	*	101 [90, арк. 51 зв.]	*	108 [153, арк. 14 зв.]
Кам'янець-Подільський СГІ	*	48 [67, арк. 4 зв.]	*	*	*
Київський ветеринарно-зоотехнічний	21 [39, арк. 11]	*	17 [139, арк. 4 зв.]	*	21 [153, арк. 7 зв.]
Харківський ветеринарний	*	*	11 [149, арк. 4 зв.]	*	*
Харківський геодезично-землеустрійний	*	*	9 [148, арк. 8 зв.]	*	7 [153, арк. 21 зв.]
Технікуми					
Білоцерківський СГТ	*	*	27 [91, арк. 82зв.]	*	28 [153, арк. 24зв.]
Вінницький СГТ	*	*	*	*	15 [153, арк. 15]
Волинський СГТ	*	26	*	19 [142, арк. 4 зв.]	24 [153, арк. 33 зв.]
Ерастівський СГТ	*	3	13 [89, арк. 303 зв.]	*	10 [153, арк. 10]
Красноградський СГТ	*	14 [91, арк. 53зв.]	18 [140, арк. 4зв.]	*	20 [153, арк. 70 зв.]
Луганський СГТ	*	25 [68, арк. 88]	*	*	11 [153,

		зв.]			арк. 49 зв.]
Майнівський СГТ	*	*	*	*	30 [153, арк. 51зв.]
Мигійський СГТ	*	*	*	*	6 [153, арк. 59 зв.]
Новополтавський єврейський СГТ	*	25	*	19 [185, арк. 115 зв.]	16 [153, арк. 184 зв.]
Полтавський СГТ	*	*	*	*	52 [153, арк. 67 зв.]
Сутиський СГТ	*	21 [69, арк. 83 зв.]	15 [146, арк. 15 зв.]	-	-
Уманський СГТ	*	*	*		63 [153, арк. 75 зв.]
Херсонський СГТ	48	49 [70, арк. 254 зв.]	*	45 [91, арк. 5 зв.]	29 [153, арк. 81 зв.]
Чернігівський СГТ	*	7 [88, арк. 56 зв.]	8 [91, арк. 159 зв.]	*	10 [153, арк. 98 зв.]
Маслівський сортівничо-насіньний	24 [68, арк. 137 зв.]	18 [89, арк. 217 зв.]	*	36 [141, арк. 3 зв.]	45 [153, арк. 27 зв.]
Харківський зоотехнічний	35	49 [70, арк. 214 зв.]	*	*	18 [153, арк. 78 зв.]
Житомирський землеустрійний	*	*	*	*	5 [153, арк. 38 зв.]
Київський землеустрійний	*	*	3 [91, арк. 107 зв.]	*	7 [153, арк. 43 зв.]

* Даних не виявлено

Додаток X

Дані про стипендіальне забезпечення студентів сільськогосподарських технікумів у 1922-1928 рр.

Навчальні заклади	Навчальні роки / кількість студентів, які отримували стипендії (у %)					
	1922-1923 н.р	1923-1924 н.р	1924-1925 н.р	1925-1926 н.р	1926-1927 н.р	1927-1928 н.р
Білоцерківський СГТ	*	*	15,9% [91, арк. 84 зв.]	*	30,7% [92, арк. 87]	*
Вінницький СГТ	*	10,5% [76, арк. 5 зв.]	*	*	*	29,4% [177, арк. 64 а.]
Ерастівський СГТ	*	*	33,3% [69, арк. 198 зв.]	28,3% [89, арк. 305 зв.]	36,7% [90, арк. 4]	*
Красноградський СГТ	*	*	26,8% [91, арк. 55 зв.]	23,1% [476]	*	*
Луганський СГТ	*	*	50% [69, арк. 198 зв.]	*	*	*
Майнівський СГТ	*	*	*	*	27,4% [92, арк. 9 зв.]	*
Мигійський СГТ	*	*	9,1% [383, с. 47]	*	*	25% [121, арк. 6]
Новополтавський єврейський СГТ	*	*	*	26,7% [89, арк. 338 зв.]	25,3% [185, арк. 228]	*
Полтавський СГТ	*	19,5% [538, с. 92]	10,8%	16,3%	25,5%	25,8% [803, с. XXI]
Сутиський СГТ	*	*	19,1% [69, арк. 94]	*	*	*
Уманський СГТ	*	*	*	*	43,6% [66, арк. 116]	*
Херсонський СГТ	10,5% [197, арк. 32]	*	30,9% [70, арк. 265 зв.]	*	35,2% [70, арк. 242]	*
Чернігівський СГТ	*	*	15,6% [88, арк. 20 зв.]	*	22,7% [66, арк. 5]	*
Маслівський сортівничо-насіненевий	*	*	24,8 [68, арк. 147]	*	18,1 [70, арк. 148]	*

			зв.]			
Харківський зоотехнічний	33,3 [23, арк. 30]	*	27,5 [70, арк. 225 зв.-226]	*	37,1 [70, арк. 203]	*
Дніпропетровський землеустрійний	*	*	*	*	20 [92, арк. 130 зв.]	*
Житомирський землеустрійний	7,3% [78, арк. 17]	*	13,5% [78, арк. 177]	20% [105, арк. 12]	26,8% [66, арк. 175]	*
Одеський землеустрійний	*	*	15% [602]	*	23,1 [92, арк. 52]	*
Полтавський землеустрійний	22%	24%	30%	38% [706, с. 15]	25% [589, с. 61]	*
Чернігівський землеустрійний	*	*	47,6% [66, арк. 29 зв.]	*		*

* Даних не виявлено

Додаток Ц

Дані про кількість студентів деяких сільськогосподарських вишів, які вносили плату за навчання (1922-1929 рр.)

Навчальні заклади	Навчальні роки / кількість студентів, які вносили плату за навчання (у %)						
	1922- 1923 н.р	1923-1924 н.р	1924-1925 н.р	1925-1926 н.р	1926-1927 н.р	1927- 1928 н.р	1928- 1929 н.р
Інститути							
Кам'янець-Подільський СГІ	*	*	*	*	3,1% [70, арк. 127]	*	*
Київський СГІ	*	*	46,9% [37, арк. 250]	39,6% [90, арк. 198 зв.; 423]	*	*	
Одеський СГІ	*	19,7% [48, арк. 12]	*	*	2,3% [67, арк. 126]	*	*
Харківський СГІ	*	*	*	10,4% [90, арк. 53 зв.]	*	*	*
Київський ветеринарно- зоотехнічний	*	27,8% [39, арк. 88 зв.]	49,5% [67, арк. 65 зв.]	*	*	*	*
Харківський ветеринарний	*	38,1% [39, арк. 88]	39,1% [67, арк. 208 зв.]	29,9% [90, арк. 19 зв.; 119, арк. 10]	*	*	*
Харківський геодезично- землеустрійний	*	*	*	*	18,9% [66, арк. 91]	*	*
Технікуми							
Білоцерківський СГТ	*	*	*	40,8% [91, арк. 84 зв.]	44,9% [92, арк. 87]	*	*
Волинський СГТ	*	23,3% [76, арк. 6]	*	*	*	*	*
Ерастівський СГТ	*	*	*	8,3% [89, арк. 305 зв.]	14,8% [90, арк. 4]	*	*
Красноградський СГТ	*	*	*	21,4% [91, арк. 55 зв.]	*	*	*

Сутиський СГТ		16% [74, арк. 816]	*	*	22,1% [92, арк. 9 зв.]	*	*
Уманський СГТ	*	*	*	*	16,4% [66, арк. 116]	*	*
Херсонський СГТ	66,9% [197, арк. 22]	40,1% [29, арк. 108]	50,4% [70, арк. 265 зв.]	23,4% [91, арк. 7 зв.]	24,2% [70, арк. 242]	*	*
Чернігівський СГТ	*	*	32,2% [88, арк. 20 зв.]	25% [91, арк. 161 зв.]	16,9% [66, арк. 5.]	*	*
Маслівський сортівничо-насіненевий	*	*	*	42,2% [89, арк. 219 зв.]	34,8% [70, арк. 148]	*	*
Харківський зоотехнічний	*	*	15,2% [70, арк. 225 зв.]	*	*	*	*
Дніпропетровський землеустрійний	*	*	*	*	33,8% [92, арк. 133]	*	*
Житомирський землеустрійний	*	*	52,5% [66, арк. 197 зв.]	*	19,1% [66, арк. 175]	*	*
Одеський землеустрійний	*	*	*	*	15,1% [92, арк. 53]	*	*
Полтавський землеустрійний	*	*	*	*	24,1% [92, арк. 203 зв.]	*	*
Чернігівський землеустрійний	*	*	41,3% [66, арк. 29 зв.]	21,4% [91, арк. 205 зв.]	*	*	*

* Даних не виявлено